

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

№ 1/2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Запара Світлана Іванівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету.

Заступник головного редактора:

Кравцова Тетяна Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського національного університету внутрішніх справ.

Члени редакційної колегії:

Арістова Ірина Василівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права Сумського національного аграрного університету;

Аркуша Лариса Ігорівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Драганов Живко Іванов – доктор наук, доцент, декан юридичного факультету, завідувач кафедри міжнародного права та права ЄС Університету національного та світового господарства, Софія, Республіка Болгарія;

Кармаза Олександра Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, головний консультант Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України;

Клочко Альона Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Сумського національного аграрного університету;

Копиленко Олександр Любимович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук України, директор Інституту законодавства Верховної Ради України;

Курило Микола Петрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету;

Логвиненко Микола Іванович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету;

Марінова Діана Марінова – доктор, доцент, доцент кафедри міжнародного права та права ЄС Університету національного та світового господарства, Софія, Республіка Болгарія;

Мельник Костянтин Юрійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового та господарського права Харківського національного університету внутрішніх справ;

Мельник Ярослав Ярославович – доктор юридичних наук, провідний юрист Центру проблем імплементації європейського соціального права юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

Притика Юрій Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Роговенко Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Сумського національного аграрного університету;

Рожнов Олег Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Сітек Броніслав (Bronisław Sitek) – доктор габілітований правничих наук (doktor habilitowany nauk prawnych), професор (profesor nauk prawnych), професор кафедри цивільного і трудового права Варшавського юридичного факультету Університету соціальних та гуманітарних наук, Варшава, Республіка Польща;

Сітек Магдалена (Magdalena Sitek) – доктор габілітований правничих наук (doktor habilitowany nauk prawnych), професор Вищої школи євро регіональної економіки ім. Альєде де Гаспері в Юзефуві, Юзефув, Республіка Польща;

Стрельник Вікторія Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету;

Тимченко Геннадій Петрович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України;

Ясинюк Микола Михайлович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету.

**Науковий журнал «Приватне та публічне право»
включено до переліку наукових фахових видань категорії «Б»
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17 березня 2020 р.)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Сумського національного аграрного університету
(Протокол № 20 від 26.05.2025 р.)

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1176 від 11.04.2024 року.
Ідентифікатор медіа: R30-03872

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Сумський національний аграрний університет
(вул. Герасима Кондратьєва, 160, м. Суми, 40000, e-mail: admin@snau.edu.ua, Тел.: +38 (0542) 70-11-58).

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська

Електронна адреса видання: pp-law.in.ua

ISSN 2663-5666 (print)
ISSN 2663-5674 (online)

© Сумський національний аграрний університет, 2025
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бичков І.Г.,
кандидат юридичних наук,
суддя Ковпаківського районного суду міста Суми

УДК 347.129
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.1

ПРОФЕСІЙНО-ПРОВОА СВІДОМІСТЬ СУДДІВ У СФЕРІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми. Наукові дослідження до недавнього часу проводилися в межах конкретних галузей як матеріального, так і процесуального права. Такі підходи звужували подібні дослідження, не привносячи в них положень щодо загально-правової цінності права. Комплексне ж поєднання теорії права, філософії права, процесуального законодавства є новим підходом до наукових досліджень, що є важливо для сфери правозастосування в різнопідвідомчому правосудді, оскільки такий уніфікований процес однотипно впливає на формування професійно-правової свідомості кожного судді, де законність, справедливість і чесність опосередковано формує суспільну правосвідомість та довіру суспільства до правосуддя, що є важливо до правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань професійно-правової свідомості суддів та впливу цих процесів на правозастосування в різнопідвідомчому правосудді є на сьогодні надзвичайно важливими, а відтак вони були предметом наукових досліджень В. К. Антошкіна, М. М. Марченко, В. Б. Малишева, М. І. Козюбри, Ю. Ю. Рябенка, А. О. Селіванова, І. П. Зеленко, Д. Д. Лилак Н. М. Пархоменко, Н. В. Стедика, М. М. Ясинка, Д. М. Ясинка.

Метою статті є дослідження дискусійних питань щодо формування професійно-правової свідомості суддів та її впливу на правозастосовчу практику судочинства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна сьогодні є єдиною країною Європи, де на полі бою захищаються не лише наші суспільні цінності, а і цінності всієї Європи, де поняття «незалежність» і «суверенітет» стали не просто теоретичними поняттями, а набули практичного значення для всіх держав, як суб'єктів права.

Не дивлячись на складність моменту, Україна продовжує нарощувати свій потенціал в економічній, військовій, політичній сферах, в питаннях оновлення поточного законодавства, розвитку правозастосовчої практики, що є важливо для суспільної стабільності.

Право, як національний регулятор, не лише консолідує державне та муніципальне управління, їх правозастосовчу практику та практику судового правозастосування, але і регулює повсякденні правила поведінки людини в суспільстві, охоплюючи весь об'єм тих правовідносин, в які вступає людина кожного дня. Ось чому всі державні утворення як в історичному минулому, так і сьогодні, не можуть обійтись без тих чи інших правил, закріплених в нормах права, які в подальшому систематизуються за їх галузевою приналежністю в межах якої і здійснюється їх кодифікація. З одного боку це дає можливість покращити їх вивчення, а з іншого – покращити їх праворозуміння та правозастосування у сфері різних видів правосуддя.

Людська цивілізація давно вже прийшла до усвідомлення того, що сила права полягає в його змістовній суті, яка не потребує примусу всіх сил і можливостей держави по урегулюванню повсякденної поведінки великої кількості населення.

Отже, зміст норм права, за рахунок їх постійної правозастосовчої повторюваності, формує стійку їх правозастосовчу практику. Саме ця практика впливає на життєвий досвід населення, проникаючи в повсякденне його життя, постійно копіюється, поглиблюється і розширюється, заглиблюючись при цьому на рівень підсвідомості кожної людини, формуючи таким чином стійку психологічно-поведінкову установку. Ось чому навіть ті особи, які і не знають права, не порушують його норм, дотримуючись його принципів і правил.

При цьому, унікальність права обумовлюється тим, що право, зміст якого проявляється у вигляді як матеріального, так і процесуального законодавства, може змінюватись, доповнювались, уточнювались, скасовувались, не потребуючи при цьому фундаментальних фінансових ресурсів, і в той же час вона буде продовжувати «обслуговувати» той рівень суспільного розвитку, в якому таке право існує. Механізм застосування права, незалежно від державного та політичного устрою, державних утворень, завжди спрямовується у сферу тих правовідносин, які наповнюють повсякденне життя населення, яке часто і не підозрює того, що ті чи інші його дії чи бездіяльність, домовленості чи питання щодо захисту своїх прав тощо давно урегульовані нормами права, які закріплені в законах, постановах, інструкціях, положеннях тощо. Таке «народне» правозастосування ґрунтується в першу чергу на індивідуальному та суспільному досвіді людей, в основі якого лежить природне право всіх і кожного.

Отже, право поза межами правосуддя, не дивлячись на його позитивність, змістовно проникає через суспільний досвід на рівень суспільної правосвідомості, де піддається колективній оцінці із цих підстав сприймається або не сприймається соціумом.

В той же час, на рівні правосуддя право набуває своєї активності, оскільки є затребуваним як сторонами, так і судом у сфері цивільно-правового господарсько-правового, адміністративно-правового спору, чи є затребуваним під час кримінального провадження.

Таким чином, правозастосування є комплексним поняттям і в практичній площині саме через його механізм і формується суспільна правова правосвідомість соціуму і професійна правосвідомість суду. В той же час, така системна правосвідомість у сфері правозастосовчого процесу ґрунтується не лише на принципах права, а і життєвому досвіді людини-судді, її професійному досвіді, культурно-освітньому рівні, знанні матеріалів справи, що є важливо в розумінні предмету, відповідно до якого має місце правозастосовчий процес. Безумовно, кожен правозастосовчий процес обумовлений тією чи іншою галуззю матеріального права і має місце виключно в рамках процесуальної форми судових засідань. Сама процесуальна форма судових засідань являє собою процесуально-організаційну форму, в межах якої і здійснюється правозастосовчий процес судами різних інстанцій.

В той же час потрібно зауважити, що сама «форма судових процесів формувалася різними народами і в різні історичні епохи, а тому вона не є надбанням якоїсь окремою людини чи держави» [1, с.157]. Сьогодні такі форми судових процесів у переважній своїй більшості носять публічний характер, а тому і сам процес правозастосування сторонами, третіми особами, їхніми представниками, адвокатами, прокурорами з одного боку і самим судом – з іншого носить відкрито-публічний характер, і не є утаємниченим ким-би то не було. Не дивлячись на це, саме питанням правозастосування, яке здійснюється судом під час ухвалення судових рішень, вироків, постанов, приділяється значна увага не лише у сфері апеляційного та касаційного провадження, а і на рівні суспільства, де такий процес розглядається не стільки з правової точки зору, скільки з точки зору критеріїв справедливості, чесності, ефективності тощо. При цьому суспільний зріз, як правило спрямовується в бік «чистоти» судочинства, якого можливо досягти лише в умовах об'єктивного та неупередженого відношення суду до сторін та предмету спору» [2, с. 46]. Безумовно, упередженість суддів у сфері правозастосовчого процесу підриває не лише довіру людей до суду і самої судової системи, але і довіру до самої держави, яка конституційно проголосила свій правовий статус як правової. В той же час, практика показує, що судова система, не дивлячись на свою сьогоднішню неукомплектованість, затримку судових процесів у зв'язку з неявкою сторін, свідків, представників в судові засідання, все ж працює стабільно. Разом з тим, основним критерієм, який впливає на недовіру суспільства до судової системи чи конкретного суду є неправомірні поведінки окремих суддів які стають «героями» корупційних скандалів. І хоча держава через норми права «встановлює міру можливої та дозволеної поведінки людей» [3, с. 6], в тому числі і людей-суддів, але вибір такої поведінки обумовлюється виключно правосвідомістю кожного судді. Саме від цього залежить суспільна довіра до судової системи, яка в 2023 та 2024 роках за даними соціологічних опитувань знаходиться на рівні 16% [4, с. 30]. Отже, авторитет судової системи, а разом з нею і авторитет правосуддя у сфері його моральності, справедливості, чесності та неупередженості суддів є основою сучасного правового, демократичного суспільства. Саме такий підхід до правосуддя проголошується в Бангалорських принципах поведінки суддів прийнятих 19 травня 2006 р. і схвалених Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27

липня 2006 року №2006/23 [5]. Отже, довіра до суду – це довіра до закону, до суспільства і держави в цілому [6, с. 166].

Таким чином, право і відношення до нього з точки зору його правозастосування за своїм характером носять обов'язкову направленість по відношенню до персоніфіковано невизначеного кола осіб.

Не дивлячись на це, «ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками і уявленнями про право...» [7, с. 13].

Ось чому право в цілому і правозастосування конкретної норми права чи групи норм, завжди потребують свого обґрунтування по відношенню до тих чи інших фактів чи обставин. В цьому зв'язку, правозастосування ґрунтується на презумпції того, що «суд знає закон». Даний висновок сформульовано у п. 6.56 постанови Великої Палати Верховного Суду від 15 червня 2021 року у справі № 904/5726/19. Отже, відповідно до процесуального законодавства принцип «*iura novit curia*» («суд знає закони») полягає в тому, що: 1) суд самостійно здійснює пошук норм права щодо спору, безвідносно до посилання сторін; 2) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (*da mihi factum, dabo tibi jus*). Активна роль суду в судовому процесі проявляється, зокрема і у самостійній кваліфікації судом правової природи відносин, які склалися між позивачем та відповідачем; виборі і застосуванні відповідних норм права до спірних правовідносин; повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні [8].

Практика показує, що через глибоке знання права суд в ході правозастосовного процесу, по суті втілює волю законодавця в правове життя суспільства. В той же час, держава з метою контролю за точністю правозастосування норм права, а відтак і гарантій щодо справедливості і законності дій суддів створила інстанційну судову систему. Основу такої системи складають апеляційні суди. Саме на цьому рівні судової системи відбувається перевірка не лише механізму судового правозастосування по відношенню до тієї чи іншої системи доказів, яку сформувала кожна із сторін цивільного, господарського чи адміністративного спору, чи зібрана слідчим в кримінальній справі, а і питання правильної оцінки судом змістовної суті кожного відокремленого засобу доказування і всіх засобів в їх сукупності.

Отже, право та його правозастосування формують комплексний, широкоформатний, нерозривний процесуально-правовий механізм, який поєднує в собі як матеріальне так і процесуальне право. В той же час, при формуванні такого механізму мова завжди йде лише про суб'єктивне право особи, оскільки саме це дає їй можливість, а відтак і гарантує їй право на доступ до правосуддя. В цьому зв'язку законодавець зазначає: «кожна особа має право, в порядку встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів» (ч. 1 ст. 4 ЦПК України) [9], чи «якщо особа вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи, або законні інтереси і просить про їх захист, то вона має право на судовий захист» (ч. 1 ст. 5 КАСУ) [10]. При цьому ніхто не може бути позбавленим права на розгляд його справи в цивільному, адміністративному чи господарському суді (ч. 5 ст. 4 ЦПК України, ч. 5 ст. 5 КАС України).

Разом з тим, питання права і його правозастосування першочергово пов'язуються з наявністю юридично значимих тих чи інших фактів чи обставин. І це дійсно так, оскільки відсутність останніх не створює об'єктивних підстав для затребуваності права, що у свою чергу унеможливило початок процесу правозастосування. Що ж розуміється під поняттям - юридичний факт. Так, О.І. Скакун зазначає, що юридичний факт – це передбачена нормами права конкретна життєва обставина (подія, дія, стан), яка є підставою для настання певних юридичних наслідків [11, с. 401]. Факт, на думку К. Пільнова, є юридичним лише тоді, коли в ньому існує юридичний компонент, а це означає, що лише юридичний факт стає підставою до його юридичної кваліфікації [12, с.167]. В той же час, юридично значимі факти формуються реальністю життя особи, яке урегульовано різногалузевими нормами права, а відтак, такі факти можуть кваліфікуватись як юридично значимі лише на основі їх співставлення з іншими юридично значимими фактами, які у своїй сукупності утворюють систему таких фактів. Саме таке об'єктивне поєднання юридично значимих фактів і їх наслідків дає підстави для об'єктивної юридичної кваліфікації, а відтак і правильного правозастосування норм права.

Таким чином, ми в повному обсязі підтримуємо концепцію «руху від факту до права», яка історично ще була закріплена в латинській максимі «*Da mihi factum dabo tibi jus*» (Дайте мені

факти, я дам вам право). В той же час, не дивлячись на те, що концепція взаємозв'язку між фактами і правом і є природною, але на рівні правозастосовчого процесу вона завжди обумовлюється професійно-правовою свідомістю суддів, яка ґрунтується на професійно-внутрішньому їх переконанні, оскільки судді, знаходячись в центрі судового дослідження всіх наявних засобів доказування, логічно співставляють їх зміст із змістом наявних фактів і обставин, про які говорить кожна із сторін цивільно-правового, адміністративно-правового чи господарсько-правового спору. І лише отриманий на цій підставі загально-правовий висновок допомагає судді сформулювати своє внутрішньо-системне, професійно-правове усвідомлення того як необхідно з одного боку кваліфікувати діяння, а з іншого – бути впевненим, що отриманий ним висновок є істинним. Розуміння такого алгоритму формування професійно-правової свідомості суддів є важливим, оскільки він дає можливість розглядати дане явище в його практичній динаміці, в центрі якої знаходяться з одного боку індивід, а з іншого – держава в особі судді. Отже, право набуває своєї активності лише там і тоді, де в ньому є потреба, що є важливо для правозастосовчого процесу. Актуальність в цьому виникає лише тоді, коли між фізичними чи юридичними особами в реальному житті виникає спір про право: цивільне, сімейне, житлове, трудове, земельне, публічне чи господарське тощо.

Лише спір про юридичне право та спосіб його захисту актуалізує право в широкому правозастосовчому його форматі, який ґрунтується у свою чергу на принципах як матеріального так і процесуального права. Саме принципи права на думку Н.М. Коркунова, є формою забезпечення правомірної поведінки суб'єктів з одного боку, а з іншого саме принципи закладають ідеї, обумовлені законодавцем на основі суспільно-законодавчої свідомості, законодавчої культури, забезпечуючи таким чином конкретну правомірну або не правомірну поведінку всіх суб'єктів [13, с.17-21].

Не дивлячись на те, що принципи права в механізмі правозастосування на перший погляд носять абстрактний характер, але їх вплив на правозастосовчий процес є не меншим, чим сама норма права, оскільки вони визначають процес правозастосування змісту норм права.

Отже, правозастосування, на думку Р. В. Зварич, – це активно-правова форма реалізації права, що здійснюється уповноваженими на те суб'єктами [14, с.17].

Безумовно, ми погоджуємося з даною формулою щодо поняття правозастосування. В той же час, не дивлячись на витонченість його змісту, все ж дане поняття потребує свого уточнення з точки зору місця правозастосування та правосвідомісних його форм.

Отже, правозастосування – це результат професійно-правової свідомості, змістом якої є внутрішнє переконання суддів, яке формується на основі відомостей про факти і обставини, отримані із засобів доказування в межах процесуальної форми судових засідань, які кваліфікуються відповідними нормами права і визнаються судом як виключно істинними.

В той же час, під правовою свідомістю суддів необхідно розуміти їх професійний, культурно-правовий, філософсько-правовий рівень, який кожного разу спрямовується у сферу локальної об'єктивно-правової реальності, якою є конкретний предмет спору із внутрішнім переконанням того, що його юридична кваліфікація, як і само рішення, ґрунтується на принципах верховенства права, справедливості, чесності та неупередженості суддів.

Таким чином, теоретико-правові основи правосвідомісних понять, а з ними і процес правозастосування, розвивають теорію юридичного процесу, впливаючи не лише на процес доказування в правосудді, а і на процес ухвалення судових рішень, вироків та постанов, формуючи в такий спосіб стабільність судової практики.

Висновки. Правозастосування – це процес, який має місце в межах процесуальної форми судових засідань, де суд в межах своєї компетенції актуалізує норми права по відношенню до досліджених ним на підставі засобів доказування тих чи інших фактів та обставин, яку формують внутрішнє переконання судді, відповідно до якого суд надає юридичної кваліфікації спірним правовідносинам, надаючи таким чином своїм рішенням, вирокам, ухвалам чи постановам істинності.

Правова свідомість суддів являє собою комплексно-динамічне поняття, яке поділяється на суспільно-природну правосвідомість, зміст якої формується на основі життєвого досвіду, культурно-освітнього та сімейного виховання і професійно-правову правосвідомість, зміст якої формується на основі знань про право, яке формує певну систему поглядів, переконань, переживань правосвідомісних принципів тощо. Така комплексність і є змістом єдиного нерозривного цілого, яким є правова свідомість суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ясинок М.М. Процесуальна форма цивільного судочинства її природа та складові елементи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. №4-5. С. 157–164.
2. Ясинок М.М. Інститут відводу – яким його бути? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 6. С.46–51.
3. Оніщенко Н.М. Розвиток національної правової системи в контексті законів громадянського суспільства. *Journal "Sciencerise : juridical Science"*. 2018. № 3(5). С. 4–9.
4. Сущенко В. Чи довіряють українці правовим інститутам? *Юридичний вісник України*. 16–31 грудня 2024 року. № 50–52. С. 30–31.
5. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення 20.02.2025).
6. Ясинок М. М. Цивільне процесуальне право України: підручник для магістрів та аспірантів. Київ: Алерта, 2016. 576 с.
7. Рабінович П. Інтерв'ю д.ю.н., проф. академіка НАПрН України П. Рабіновича головному редактору журналу «Право України» д.ю.н., проф., академіку НАПрН України О. Святоцькому. *Право України*. 2010. № 4. С. 4–21.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 червня 2021 року у справі № 904/5726/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524308> (дата звернення: 27.02.2025).
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
10. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
11. Скакун О.І. Теорія права і держави: підручник, вид. 2-е доп. та перер. Київ: Алерта, 2010. 656 с.
12. Пільков К. Питання факту та права: фундаментальне і прикладне розмежування обставин права, їх юридичної кваліфікації та застосування права. *Право України*. 2020. № 8. С. 144–194.
13. Коркунов Н.М. Лекції по загальній теорії права. СПб.: Юрид. кн. магазин Н.К. Мартинова, 1904. С. 17–21.
14. Зварич Р.В. Морально-етичні проблеми правозастосувальної діяльності. *Право та юстиція*. 2023. № 3-4. С. 16–26.

Бичков І.Г. ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ СУДДІВ У СФЕРІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОГО ПРОЦЕСУ

В статті висвітлено дискусійні питання щодо формування професійно-правової свідомості суддів у сфері правозастосовчого процесу. Автором звернуто увагу на місце правозастосовчого процесу, яким є процесуальна форма судових засідань. В роботі представлено поняття активної і пасивної форми «затребування» норм права, сторонами судового процесу та судом під час ухвалення судових рішень. Автор в ході дослідження звертає увагу на суспільний зріз у сфері суспільної правосвідомості, який спрямований в першу чергу в бік «чистоти» правосуддя, оскільки упередженість суддів у сфері правозастосовчого процесу підриває не лише довіру людей до суду і самої судової системи, але і довіру до самої держави, яка конституційно проголосила свій статус як правової. При цьому, автор концентрує увагу на професійно-правовій свідомості суддів, як авторитетів судової системи з точки зору їх моральності, справедливості, чесності та неупередженості, пов'язуючи такі процеси за Бангалорськими принципами поведінки суддів, роблячи при цьому висновок про те що суспільна довіра до суду – це довіра не лише до закону, але і до кожного судді зокрема. В роботі продемонстровано судову практику Великої Палати Верховного Суду, спрямованої на підвищення довіри до професійно-правової свідомості суддів через принцип: «суд знає закон».

В роботі звернуто увагу на те, що суд в ході правозастосовчого процесу, по суті, втілює волю законодавця в правове життя суспільства. При цьому, розкривається поняття юридичного факту, підтримуючи процесуально-правову концепцію «руху від факту, до права». Автор розкриває алгоритм формування професійно-правової свідомості суддів, даючи філософсько-правове поняття даній правовій категорії, дають при цьому і поняття правозастосування з точки зору його процесуально-правового розуміння. У висновках розкривається суть правового поняття правозастосування як певного процесу в межах процесуальної форми судових засідань та наводиться зміст поняття правової свідомості суддів, яке поділяється на суспільно-природну правосвідомість та професійно-правову правосвідомість.

Ключові слова: праворозуміння, правозастосування, правозастосовча практика, судочинство, правосуддя, суспільна правосвідомість.

Bychkov I.H. PROFESSIONAL AND LEGAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES IN THE SPHERE OF LAW ENFORCEMENT PROCESS

The article highlights the controversial issues regarding the formation of professional and legal awareness of judges in the field of law enforcement. The author draws attention to the place of law enforcement, which is the procedural form of court hearings. The work presents the concept of active and passive forms of «demanding» of legal norms by the parties to the legal process and the court during the adoption of judicial decisions. In the course of the study, the author draws attention to the social cross-section in the field of public legal awareness,

which is primarily directed towards the «purity» of justice, since the bias of judges in the field of law enforcement undermines not only people's trust in the court and the judicial system itself, but also trust in the state itself, which has constitutionally declared its status as legal. At the same time, the author focuses on the professional and legal consciousness of judges as authorities of the judicial system from the point of view of their morality, justice, honesty and impartiality, linking such processes according to the Bangalore Principles of Judicial Conduct, while concluding that public trust in the court is trust not only in the law, but also in each judge in particular. The work demonstrates the judicial practice of the Grand Chamber of the Supreme Court, aimed at increasing trust in the professional and legal consciousness of judges through the principle: «the court knows the law».

The work draws attention to the fact that the court, in the course of the law enforcement process, essentially embodies the will of the legislator into the legal life of society. At the same time, the concept of a legal fact is revealed, supporting the procedural and legal concept of «movement from fact to law». The author reveals the algorithm for the formation of professional and legal consciousness of judges, giving a philosophical and legal concept to this legal category, and at the same time giving the concept of law enforcement from the point of view of its procedural and legal understanding. The conclusions reveal the essence of the legal concept of law enforcement as a certain process within the procedural form of court hearings and give the content of the concept of legal consciousness of judges, which is divided into social and natural legal consciousness and professional and legal consciousness.

Key words: legal understanding, law enforcement, law enforcement practice, judicial proceedings, justice, social legal consciousness.

УДК 349.3

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.2

СУТНІСТЬ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Україна, як сучасна держава, котра попри поточні кризові явища (насамперед, викликані триваючою війною та наслідками пандемії COVID-19, хоча вона й була завершена), що негативно позначаються на безпековій обстановці забезпечення соціальної безпеки держави, прагне відповідати загальним рисам соціальної держави, що досягається шляхом своєчасної, ефективної та раціональної реалізації соціальної функції (далі – СФ) держави у відповідності до норм чинного законодавства. Разом із тим, комплексно аналізуючи норми законодавства, які закріплюють соціальні обов'язки держави слід констатувати, що чинне законодавство досить часто формувалось та формується відірвано від реальних можливостей держави реалізувати СФ, зокрема: недооцінюючи потенціал держави, в окремих випадках – переоцінюючи такий потенціал держави, а також занижуючи можливості реалізації цієї функції в рамках подальшої розбудови партнерських відносин з приватним сектором у сфері забезпечення соціальної безпеки, зменшуючи таким чином соціальне навантаження держави й вивільняючи обмежені ресурси на ті напрями реалізації СФ, рівень соціальної безпеки в яких не може бути досягнуто без участі держави. У цьому контексті можемо відзначити нагальну потребу комплексного дослідження функцій механізму правового регулювання (далі – МПР) СФ держави, чітке розуміння яких дозволить більш ефективно здійснювати нормативно-правове забезпечення реалізації цієї функції держави. При цьому серед таких завдань особливого значення наразі набувають загальносоціальні функції цього механізму, оскільки вони виконують роль певного «фундаменту» для ефективного впливу права на соціально значущі відносини.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. На сьогоднішній день зміст загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави ще не був предметом окремої наукової розвідки, хоча різні аспекти цього питання розкривались у наукових дослідженнях ряду укра-

їнських науковців, серед яких: Н.В. Акулова, А.В. Баран, Ю.Д. Бикова, В.В. Гаєвий, А.Л. Головко, С.М. Гусаров, М.І. Іншин, Р.І. Коваленко, О.А. Марущак, О.В. Петришин, С.П. Погребняк, Д.І. Сіроха, В.С. Смородинський, О.М. Ярошенко та ін. Зважаючи на наукові позиції цих та ін. учених можемо сформулювати актуальну наукову думку щодо загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави.

Відтак, **метою** статті є уточнення сутності загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави. Для досягнення цієї мети слід виконати такі *завдання*: 1) окреслити загальну сутність функцій та функцій правового регулювання реалізації СФ сучасної держави; 2) уточнити поняття загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави; 3) виокремити складові групи загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави, а також проаналізувати їх зміст.

Виклад основного матеріалу. Вирішуючи поставлені завдання спершу зауважимо, що в загальному сенсі під «функцією» у цілому слід розуміти призначення, роль, яку виконує певна частина системи по відношенню до цілого. Тому, «функцією» часто називають: певним аспектом практичного відображення (об'єктивації) системи, задля чого вона й була створена; завдання, дії чи діяльність, які повинна виконувати система для досягнення необхідного результату; певну мету чи характерну (особливу) діяльність системи або її окремого елемента. Поряд із тим, у загальному соціальному сенсі функція означає використання того чи іншого механізму соціальних взаємодій для досягнення певної мети або реалізації певних цінностей. У свою чергу в юридичній науці поняття «функція» характеризує соціальну роль права, а отже – є напрямом правового впливу на суспільні відносини, зумовлене соціальним призначенням права. При цьому МПР реалізації СФ держави також виконує деякі *функції*, які можна визначити, як основні напрямки та ролі правового впливу на соціально значущі відносини, спрямовані на втілення соціальної держави. Іншими словами,

функції правового регулювання реалізації СФ сучасної держави є соціальним призначенням правових норм та інститутів у сфері забезпечення соціальних прав і гарантій, а також тим юридичним ефектом (впливом), що досягаються в процесі регулювання відносин у сфері забезпечення соціальної безпеки держави.

Серед таких функцій МПР особливого значення набувають загальносоціальні функції МПР реалізації СФ держави. Як убачається, ці функції відображають широкий вплив правових норм на відносини в соціальній сфері, а водночас ілюструють взаємодію цього юридичного процесу із загальносуспільними процесами, виокремлюючи правове регулювання як провідний засіб впливу на окремі соціальні галузі з урахуванням їх специфіки [1, с. 10]. З огляду на це варто зазначити, що загальносоціальні функції визначають і конкретизують роль соціально орієнтованого права, яке виконує в цьому контексті функцію регулятора у різноманітних сферах суспільного життя, формуючи необхідні умови для оптимального здійснення державою її соціальних обов'язків.

Виходячи з позицій науковців [див., напр.: 2, с. 8; 3, с. 34, 36; 4, с. 39–40; 5, с. 13], до таких загальносоціальних функцій можемо віднести економічну, політичну, комунікативну, культурно-ідеологічну та екологічну функції.

Розглядаючи економічну функцію зазначимо, що вона виявляється у тому, що право забезпечує справедливість, стабільність і дієвість економічних відносин, які становлять основу соціальної сфери. Іншими словами, саме за допомогою юридичних норм формується економічне підґрунтя для належного функціонування соціально-правового режиму, необхідного для підтримання безпеки у соціальній галузі. У чинному законодавстві України закріплені ключові засади економічної взаємодії суб'єктів права, що є одним із провідних чинників ресурсного забезпечення реалізації державою її соціальних обов'язків. Так, у цивільному праві визначається механізм обігу матеріальних і нематеріальних цінностей, які мають економічну вагу; норми трудового права гарантують справедливую оплату й безпечні умови праці; бюджетне й податкове законодавство дає змогу здійснювати перерозподіл частини валового продукту з метою задоволення соціальних потреб, що є характерним для соціальних держав. При цьому слід констатувати, що зважаючи на зростання кризових тенденцій, коли у держави бракує ресурсів на виконання соціальних обов'язків

і виникає потреба коригувати обсяг соціальних витрат задля збереження функціональності держави загалом, спостерігається зростання значимості економічної функції розглядуваного МПР. Відтак, економічна функція в рамках правового регулювання реалізації соціальних обов'язків держави полягає в упорядкуванні процесів виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ, що в цілому забезпечує соціально-економічну спроможність держави виконувати свої зобов'язання у сфері соціальної безпеки, перш за все шляхом упровадження обов'язкових стандартів і норм (зокрема визначення рівня прожиткового мінімуму, мінімальних розмірів заробітної плати й пенсії, а також індексації доходів) та гарантування їх дієвого застосування.

Виходячи з того, що правове регулювання постає як один із головних засобів взаємодії зі специфічними соціальними галузями [1, с. 10], можемо дійти висновку, що серед загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави окремої уваги заслуговує також політична функція, яка виражається у впорядкуванні відносин і комунікації між різними групами суспільства, органами влади, інститутами громадянського суспільства та громадянами з метою ефективного здійснення державної політики у сфері соціальної безпеки. Так, у процесі функціонування зазначеного правового механізму виробляються й удосконалюються політико-правові засади планування, формування та реалізації соціальної політики, а також форми представницької демократії й підзвітності органів публічної влади перед суспільством. Таким чином, політична функція правового регулювання слугує захистом демократичних та правових засад соціальної держави, оскільки дає громадянам реальні можливості впливати на реалізацію СФ, а також контролювати виконання державних зобов'язань у соціальній сфері [див., напр.: 6; 7]. У цьому контексті важливо зауважити, що одним із практичних проявів політичної функції стає організація та підтримання соціального діалогу, який встановлює правові підвалини залучення громадян та їх об'єднань до відстоювання своїх соціальних прав і формування державної політики в соціальному секторі. Завдяки цій функції МПР реалізації СФ держави, зокрема, забезпечує інституалізацію соціального діалогу між державою, роботодавцями та працівниками. Як убачається, об'єктивація цієї функції сприяє узгодженню різних інтересів та зниженню рівня соціальних конфліктів у сфері праці й зайнятості, що суттєво впливає на рівень соціальної

безпеки значної частини населення України. Крім того, політична функція виявляється у декларуванні через правотворчу діяльність держави стратегічних цілей розвитку України як соціальної, правової та демократичної держави. Завдяки цьому Україна бере на себе публічне політичне зобов'язання діяти відповідно до принципів соціальної, правової та демократичної системи, зокрема через належне функціонування відповідного правового механізму.

Окрім того, до загальносоціальних функцій МПР реалізації СФ держави належить і комунікативна функція МПР. Виокремлена функція передбачає, що правотворчість як діяльність уповноважених суб'єктів забезпечує праву визначеність ціннісних орієнтирів соціальної політики, статусів суб'єктів, залучених до здійснення СФ держави, а також унормовує взаємний обмін інформацією між різними учасниками системи забезпечення соціальної безпеки (державою, суспільством, окремими громадянами тощо). При цьому слід підкреслити, що зміст комунікативної функції проявляється в тому, що правотворець, розробляючи та ухвалюючи норми законодавства, доносить до адресатів відомості про соціальні цінності й пріоритети держави у сфері забезпечення соціальної безпеки, а також про соціальні права й законні інтереси громадян. Також завдяки цій функції МПР реалізації СФ держави інформує про механізми здійснення соціальних прав та задоволення законних інтересів в соціальній сфері (передусім через надання соціальних послуг і допомоги, пільги тощо), а також про форми захисту цих прав (юрисдикційні й позаюрисдикційні) й про можливості громадян впливати на формування та впровадження соціальної політики держави. Крім того, значущість цієї функції додатково гарантується обов'язком оприлюднювати нормативно-правові акти, зокрема в соціальному секторі, що забезпечує прозорість правотворення й виконує інформативну роль щодо виконання державою соціальних зобов'язань в ході реалізації СФ.

Серед загальносоціальних функцій помітне місце посідає також духовно-ідеологічна функція МПР, за допомогою якої право (в процесі і результаті правотворчості) здатне накопичувати та поширювати ключові цінності й ідеали суспільства, зокрема у соціальній сфері. У цьому сенсі МПР реалізації СФ держави забезпечує закріплення й розвиток таких світоглядно-культурних надбань (зокрема, повага до людської гідності, відповідальність перед суспільством,

справедливість, солідарність, принцип рівності тощо). Вони формують концептуально-ідеологічну основу соціальної держави та зобов'язують як саму державу, так й інші суб'єкти правовідносин керуватися цими цінностями у практичній діяльності. Водночас слід ураховувати, що Конституція України визнає ідеологічне розмаїття (акцентуючи на тому, що суспільне життя базується на плюралізмі), однак це не спростовує того факту, що орієнтація на соціальну державу є складовою переважаючої конституційної ідеології, яка передбачає гуманістичний і людиноцентричний підхід. Унаслідок цього через МПР поширюється ідеологія соціального солідаризму, яка спонукає населення дотримуватися правових приписів (зокрема щодо соціального страхування чи сплати податків задля суспільних потреб). Така практика сприяє формуванню соціально орієнтованої правосвідомості, заохочуючи громадян поважати встановлені соціальні стандарти й визнавати безумовну цінність людської гідності.

Крім того, серед загальносоціальних функцій важливу роль виконує й екологічна функція МПР реалізації СФ держави. Її значимість визначається тим, що сприятливий стан довкілля є однією з ключових передумов соціальної безпеки й збереження здоров'я населення (зокрема, сприяє зменшенню рівня інвалідизації). У процесі правотворення держава може виступати ініціатором та рушієм здійснення природоохоронних заходів, тим самим опосередковано реалізуючи свою СФ, зокрема задля охорони життя і здоров'я як нинішнього, так і майбутніх поколінь [див., напр.: 8, с. 83, 86; 9, с. 147–148; 10, с. 128]. При цьому Конституція України (а також законодавство у сфері захисту довкілля) підкреслює, що кожна особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а також може вимагати відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права. Виходячи з цього, екологічна функція полягає в установленні правових рамок, які забезпечують гармонійне співіснування суспільства і природи, оскільки чисте й здорове довкілля є невіддільною складовою загального блага.

Висновки. Узагальнюючи викладене зазначимо, що загальносоціальні функції МПР реалізації СФ держави є комплексною категорією, яка відображає широкий вплив права на різні сфери суспільного буття. Основні загальносоціальні функції (економічна, політична, комунікативна, культурно-ідеологічна та екологічна функції) демонструють багатовимірність ролі

права в напрямі упорядкування реалізації СФ держави, а також розкривають його здатність гармонізувати інтереси громадян, суспільства й держави в сфері забезпечення соціальної безпеки сучасної держави. Завдяки цим функціям право окреслює рамки здійснення правомірних дій у вказаній сфері, а також визначає широту допустимих дій для соціальної взаємодії та взаємної відповідальності всіх учасників правовідносин щодо реалізації соціальних зобов'язань держави. Так, осмислюючи зміст економічної функції МПР можемо дійти думки, що вона забезпечує нормативну основу для справедливого перерозподілу ресурсів і формування соціально орієнтованої економіки без шкоди для формування економічного потенціалу функціонування держави в цілому, а політична функція цього механізму на нормативно-правовому рівні скеровує політичну волю держави в напрям людноцентристського вираження, уможливорює конституційний захист демократії та громадського контролю в соціальній сфері. У свою чергу комунікативна функція МПР дозволяє на нормативно-правовому рівні інституалізувати інформування та обмін даними між

суб'єктами правовідносин з приводу реалізації СФ держави, а духовно-ідеологічна функція цього механізму – сприяє утвердженню людиноцентричних цінностей і концепції соціальної відповідальності та солідарності, які таким чином пронизують соціально-правовий режим забезпечення соціальної безпеки держави. Що ж стосується екологічної функції МПР, то ця функція є особливою гарантією визнання правотворцем важливості охорони довкілля як невіддільної складової соціального добробуту, що прямо позначається на безпековій обстановці у сфері забезпечення соціальної безпеки держави. Таким чином, можна констатувати, що комплексне розуміння сутності зазначених загальносоціальних функцій МПР дозволяє глибше досягнути сутнісний теоретико-практичний зміст цього механізму в контексті сучасної (широкої за змістом) концепції реалізації СФ держави, а також виявити додаткові перспективи для удосконалення правового регулювання реалізації СФ держави, що є питанням, якому слід приділити увагу у подальших наукових дослідженнях забезпечення соціальної безпеки сучасної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гусаров С.М. Проблеми класифікації функцій правозастосовної діяльності. *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 7-12.
2. Акулова Н.В. Основні сучасні функції кримінального права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Т. 3, Вип. 6. С. 7-9.
3. Баран А.В. Правові стимули: теоретико-правові засади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. № 3 (27). С. 31-37. doi:10.23939/law2020.27.031.
4. Марущак О.А. Критерії класифікації функцій держави. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 37-40.
5. Теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
6. Гаєвий В.В. Поняття і ознаки принципів правового регулювання соціальної безпеки в умовах розвитку концепції громадянського суспільства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 711-715. doi:10.24144/2788-6018.2023.05.127.
7. Гаєвий В.В. Сучасна концепція удосконалення правового регулювання соціальної безпеки України в умовах розвитку концепції громадянського суспільства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 298-302. doi:10.24144/2788-6018.2024.01.52.
8. Бикова Ю.Д. Екологізація публічного адміністрування в Україні як умова формування екологічної свідомості. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 4 (39). С. 82-88.
9. Головка А.Л. Теоретико-правові засади природоохоронної діяльності: дис. ... д-ра філософ.: 081. Київ, 2021. 289 с.
10. Коваленко Р.І. Концепція сталого розвитку як основа соціальної безпеки. *Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції*: зб. матеріалів інформац.-просвітн. форуму (м. Кропивницький, 17 березня 2023 року). Кропивницький: ДонДУВС, 2023. С. 124-128.

Яворська Н.О. СУТНІСТЬ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена дослідженню сутності загально соціальних функцій механізму правового регулювання реалізації соціальної функції сучасної держави. Метою публікації є з'ясування сутності та видової структури цих функцій як характеристики змісту загального правового впливу на суспільні відносини у сфері соціальної безпеки. У процесі дослідження проаналізовано наукові підходи до тлумачення категорії «функція» в праві та виокремлено саме загальносоціальні функції як найбільш узагальнені напрями і ролі правового регулювання, що забезпечують гармонізацію економічних, політичних, комунікативних,

духовно-ідеологічних і екологічних процесів у суспільстві. Обґрунтовано, що економічна функція механізму правового регулювання дозволяє створювати норми законодавства, які сприяють формуванню ресурсної бази соціальної держави, оскільки регламентує механізми виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ. Політична функція виявляється у впорядкуванні відносин влади й суспільства, створюючи умови для реалізації демократичних засад і соціального діалогу. Комунікативна функція забезпечує на нормативно-правовому рівні умови ефективного обміну інформацією та правове унормування статусів суб'єктів, залучених до здійснення соціальної політики. Духовно-ідеологічна функція механізму правового регулювання формує світоглядно-ціннісну основу соціально орієнтованої держави, сприяючи закріпленню принципів відповідальності та солідаризму, а також поваги до людської гідності. Екологічна функція спрямована на захист довкілля, визнаючи його важливою передумовою збереження здоров'я нації та сталого розвитку суспільства. Автором встановлюється, що загальносоціальні функції механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави відіграють фундаментальну роль у гарантуванні соціальних прав та забезпеченні соціальної безпеки держави, враховуючи сучасну концепцію реалізації соціальної функції держави. У висновках до статті узагальнюються результати наукової розвідки.

Ключові слова: духовно-ідеологічна функція, екологічна функція, економічна функція, загальносоціальні функції, комунікативна функція, політична функція, соціальна функція держави.

Yavorska N.O. THE ESSENCE OF GENERAL SOCIAL FUNCTIONS OF THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF THE REALIZATION OF THE STATE SOCIAL FUNCTION

The paper explores the essence of the general social functions of the mechanism of legal regulation as it pertains to the implementation of the social function of the modern state. The purpose of the study is to elucidate the nature and internal structure of these functions, viewed as fundamental characteristics of the overarching legal influence on public relations within the field of social security. Within the framework of the research, scholarly approaches to the interpretation of the legal category of "function" are critically examined. It is argued that general social functions represent the most abstract and universal dimensions of legal regulation. These functions serve to ensure the harmonisation of various societal processes – economic, political, communicative, cultural (ideological), and environmental – thereby reinforcing the coherence and resilience of the social order within the context of a welfare-oriented legal framework. It is demonstrated that the economic function of the mechanism of legal regulation enables the formulation of legislative norms that facilitate the creation of the resource base necessary for a welfare state, as it governs the processes of production, distribution, and consumption of material goods. The political function is reflected in the regulation of relations between the state and society, ensuring conditions for the realisation of democratic principles and the promotion of social dialogue. The communicative function operates at the regulatory and legal level to provide the conditions for effective information exchange and the legal determination of the status of actors involved in the implementation of social policy. The cultural (ideological) function of the mechanism of legal regulation contributes to the formation of an ideological and value-based foundation for a socially oriented state. It supports the consolidation of the principles of responsibility and solidarity, as well as the affirmation of respect for human dignity. The ecological function is directed towards environmental protection, recognising the environment as a key prerequisite for public health and the sustainable development of society. It is argued that the general social functions of the legal regulation mechanism governing the implementation of the social function of the state perform a foundational role in the realisation of social rights and the safeguarding of social security, in line with the contemporary concept of the social function of the state. The conclusions to the article summarise the principal findings of the study.

Key words: communicative function, cultural (ideological) function, ecological function, economic function, general social functions, political function, social function of the state.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

Зленко С.М.,

*аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумського національного аграрного університету*

УДК 347.9

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.3

ДО ПИТАННЯ ГАРАНТУВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ
ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Постановка проблеми. Приписи статті 129¹ Конституції України та статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлюють обов'язковість судового рішення. Це положення вже у вигляді одного із основних принципів знайшло відображення у статті 2 Цивільного процесуального кодексу України, статті 2 Закону України «Про виконавче провадження».

Після набрання судовим рішенням законної сили виникають підстави для переходу до наступної та завершальної стадії судового провадження – виконання судового рішення. Саме на цій стадії і відбувається безпосереднє поновлення і захист прав, свобод чи інтересів осіб.

Результативність цієї стадії за великим рахунком визначає ефективність здійсненого судом захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб. Виконання судового рішення передбачає фактичне поновлення матеріального стану позивача або ж практичне задоволення його нематеріальних вимог.

Практика, що склалась у нашій державі упродовж десятиліть, дає підстави говорити про особливу проблемність стадії виконання судових рішень, а це, у свою чергу, породжує додаткові питання, зокрема, щодо ефективності правосуддя як такого, до якості судових рішень. Таким чином, одночасно постає проблема реального виконання завдань цивільного судочинства з огляду на не повну спроможність суду ефективно захистити на практиці порушені, невизнані або оспорювані права, свободи чи інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, інтереси держави.

Разом з тим, залишаються не визначеними однозначно критерії ефективності, які власне і мають бути сталими орієнтирами для оцінки якості судових рішень за відповідною ознакою. Ця обставина залишає простір для довільного тлумачення та дискусій з приводу розуміння ефективності правосуддя і, як на-

слідок, складність формування дієвих гарантій для цього.

Відповідно до все тієї ж статті 129¹ Конституції України держава взяла на себе зобов'язання забезпечити виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Відсутність же реально функціональних механізмів забезпечення фактичного виконання судових рішень принижує імідж України на міжнародній арені, є несумісним з сутністю правової держави, підриває авторитет правосуддя та держави в цілому в суспільстві.

Формуючи погляд на проблему ефективності правосуддя в цьому розрізі актуальним постає питання наявності дієвих гарантій права осіб на ефективний судовий захист. Однозначно зрозуміло, що без таких гарантій приписи статті 129¹ Конституції України, статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», статті 2 Цивільного процесуального кодексу України, статті 2 Закону України «Про виконавче провадження» є у більшій мірі декларативними, аніж такими, що мають свій прояв у практичній площині.

Оскільки справедливе та ефективне судочинство є однією з найважливіших складових кожної правової держави, питання практичної забезпеченості його відповідними правовими механізмами продовжує зберігати свою актуальність до цього часу та спонукає до пошуку оптимальних підходів до забезпечення реальної можливості реалізації права на ефективний судовий захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів осіб так само як і питання ефективності способів їх захисту, а також ефективності судової системи загалом були предметом досліджень низки українських науковців, зокрема: С. Мартянової, С. Демченка, Л. Москвич, Ю. Чуприни, В. Горбалінського, В. Ко-

верзнева, О. Грицаєнко, Я. Берназюка, О. Іванченка та інших. Також ряд науковців працювали над пов'язаним з темою дослідження питанням щодо обов'язковості судових рішень. Серед них В. Кройтор, В. Городовенко, М. Ясинок, О. Капля, І. Андронов та інші.

Постановка завдання. Завданням дослідження є аналіз існуючих наукових поглядів і практичних підходів щодо змісту принципів ефективності судового захисту та обов'язковості судового рішення, а також з'ясування стану дієвості гарантій права на ефективний судовий захист з метою визначення можливостей їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Ефективність – оцінна категорія, яка здатна відігравати важливу роль в управлінні різними видами соціальної діяльності, в тому числі у сфері відправлення правосуддя [1, с. 222].

Одним із ключових інструментів для досягнення ефективності судочинства як основної його мети, зокрема, є належно розроблені процесуальні правила його відправлення із запровадженням єдиних стандартів вирішення процесуальних питань, які приймаються із застосуванням суддівського розсуду [2]. Крім цього аналогічне значення мають також і правові механізми, що застосовуються в ході безпосереднього виконання судових рішень та контролю за ним. По суті щодо цієї останньої стадії судового провадження суд не може бути стороннім спостерігачем. Діюче законодавство передбачає, що контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Тому, за великим рахунком, обов'язок забезпечити фактичне поновлення порушеного права також покладено на суд.

У зв'язку з викладеним у даному дослідженні пропонується розглянути у взаємозв'язку принципи обов'язковості судового рішення та ефективності судового захисту.

Відповідно до змісту частини 1 статті 2 Цивільного процесуального кодексу України суд, здійснюючи правосуддя у цивільних справах, має забезпечити **ефективний** захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [3].

Варто також зауважити, що ефективність як ознака правового захисту прав особи закріплена також і в актах міжнародного законодавства. Так, у статті 8 Загальної декларації прав людини 1948 року визначено, що кожна людина має право на **ефективне** поновлення в правах компетентними національними судами у випадках

порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [4]. У пункті 3 статті 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачається, що кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується, серед іншого, забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, **ефективний** засіб правового захисту [5]. Статтею 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод передбачено, що кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на **ефективний** засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [6].

Конституційний суд України у своєму рішенні від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 вказав на те, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує **ефективне** поновлення в правах [7]. А у рішенні цього ж суду від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002 зазначається: «Судовий захист прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина. І саме держава бере на себе такий обов'язок відповідно до частини другої статті 55 Конституції України. Право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії **ефективного** поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя. Відсутність такої можливості обмежує це право» [8].

Дослідження питання гарантій ефективності судового захисту прав осіб в цивільному судочинстві неможливо здійснити якісно без визначення змістовного наповнення ефективності судового захисту як принципу судочинства. З цією метою на початку варто з'ясувати варіанти тлумачення поняття «ефективність».

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає «ефективність» як абстрактний іменник до «ефективний». Характеристика якого-небудь об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості [9, с. 358].

Згідно цього ж словника «ефективний» – це такий, що призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект (результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів); такий, який викликає ефект (сильне враження, викликане ким – чим-небудь) [9, с. 358].

Досліджуючи питання ефективності судочинства загалом, С. Мартянова в якості елементів поняття ефективності діяльності судової

системи виділяла завдання правосуддя, діяльність судів щодо їх досягнення і результати цієї діяльності [10, с. 96]. У зв'язку з цим дослідниця пропонує під ефективністю судочинства розуміти не тільки співвідношення мети і результату, а й якість діяльності як самої по собі, її продуктивний характер [10, с. 96]. Одночасно вона висловила думку, що ефективність діяльності судової влади щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина потрібно розуміти як здатність судової влади досягати за допомогою оптимальних засобів поставлених перед нею, як гілкою державної влади, суспільно корисних цілей, передусім забезпечення прав і свобод людини і громадянина [10, с. 96].

Проводячи дослідження в царині господарського судочинства С. Демченко зазначав, що ефективність господарського судочинства вимірюється доступністю, справедливістю, неупередженістю, об'єктивністю й законністю правосуддя, оптимальністю строків прийняття остаточного (в конкретній судовій інстанції) судового рішення у справі і залежатиме від низки факторів [11, с. 23]. На думку дослідника ці фактори можна згрупувати наступним чином: ті, які можна віднести до внутрішньосистемних, таких, на які можна впливати з боку самої судової системи та ті, що знаходяться поза системою господарського судочинства [11, с. 23]. У зв'язку з цим С. Демченко вважав, що ефективність судочинства перебуває під впливом системи вищого порядку, зокрема, це забезпечення реалізації у правозастосуванні принципу верховенства права, наявність (відсутність) колізії права тощо [11, с. 23].

Л. Москвич торкаючись питання критеріїв оцінювання ефективності судової системи загалом, висловила думку, що поняттям «ефективність судової системи» закріплюється її певна внутрішня властивість, а точніше – її спроможність здійснити реальний благотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого вирішується соціальний конфлікт та досягається соціальна справедливість [12, с. 31]. Тому, на думку науковиці, варто розрізняти верхню і нижню межі ефективності судової системи: верхня – повне узгодження між результатами її функціонування і поставленою ціллю...; і нижня – такий поріг ефективності, за яким судова система втрачає свою оптимальність, стає менш керованою і, зрештою, втрачає сенс свого існування [12, с. 31].

Ю. Чуприна пропонує ефективність судової системи розглядати як здатність судової влади

вирішити в розумній по можливості в найкоротші строки судові справи за дотримання прав особистості й забезпечення безперечного виконання прийнятих судом рішень [13, с. 6].

В. Горбалінський зазначає, що право на судовий захист гарантує захист прав людини лише тоді, коли цей захист є ефективним і спрямованим на відновлення порушеного права [14, с. 3]. Дослідник також слушно зауважує, що ефективність правосуддя вимагає від держави запровадження такого механізму розгляду правових спорів та перегляду справ, який би гарантував ефективність права на судовий захист на будь-якій стадії судового процесу, забезпечував поновлення у правах та мінімізував можливість негативних наслідків для осіб та публічних інтересів та забезпечував виконання судових рішень [14, с. 3].

Заслуговує на увагу в контексті даного дослідження і думка В. Коверзнева про те, що спроможність суду ефективно виконувати свої повноваження на пряму залежить від якості національного законодавства, яке повинно надавати суду інструменти протистояння деструктивним діям учасників судового процесу, які зловживають своїми процесуальними правами, використовуючи їх з метою затягування розгляду справи, перешкоджають здійсненню судочинства та ухваленню правосудного рішення, а також забезпечувати здійснення судом контрольних функцій за виконанням рішення, що набрало законної сили [15, с. 83].

Обов'язковою передумовою реального захисту або поновлення права особи є застосування судом ефективного засобу захисту такого права. На думку О. Грицаєнко під ефективним засобом (способом) судового захисту слід розуміти такий, що призводить до бажаних наслідків, дає найбільший ефект для відновлення юридичного становища особи, яке існувало до порушення її прав чи законних інтересів. Тому ефективний спосіб захисту має забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам [16, с. 54].

В. Горбалінський запропонував таке розуміння поняття ефективності захисту прав, свобод та інтересів: здатність судовим рішенням, прийнятим за результатами розгляду справи..., впливати на правовий статус особи у спірних правовідносинах, шляхом відновлення, порушеного права або інтересу, з приводу яких особа звернулася за захистом [14, с. 4].

Європейський суд з прав людини під час розгляду справ про порушення Конвенції про

захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція) виходить з того, що національний правопорядок повинен забезпечувати ефективний засіб правового захисту [17, с. 9]. Більше того, відповідно до статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту) зобов'язання держав включають обов'язок забезпечити застосування компетентними органами засобів правового захисту... Було б неможливо уявити, якби стаття 13 забезпечувала право на засіб правового захисту і передбачала його ефективність, але не гарантувала застосування успішно використаних засобів правового захисту. Протилежне призведе до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права [17, с. 17].

Задля визначення ефективності засобу правового захисту до уваги беруться повноваження органу влади та процесуальні гарантії, які він надає [17, с. 13]. Відповідно, обсяг повноважень національних судів щодо судового розгляду має бути достатнім, щоб гарантувати захист відповідно до статті 13 [17, с. 19].

Щоб бути ефективним, засіб правового захисту має бути здатним безпосередньо забезпечувати відшкодування за оскаржувану ситуацію [17, с. 20], а успішним результатом ефективного засобу правового захисту може бути, наприклад, залежно від випадку, скасування, відкликання або зміна дії, що порушує Конвенцію, розслідування, відшкодування або санкції, накладені на особу, відповідальну за дію [17, с. 20].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці визнає два типи ефективних засобів правового захисту: превентивні та компенсаційні [17, с. 21]. Одночасно суд наголошує, що для того щоб бути ефективними, превентивні та компенсаційні засоби правового захисту мають бути доступними в теорії та на практиці [17, с. 44].

Загалом Європейський суд з прав людини під час вирішення справ притримується думки, що надмірна тривалість розгляду справи в національному суді, як сама по собі так і у поєднанні з іншими факторами, може спричинити ситуацію за якої ефективний засіб правового захисту може стати неефективним. Красномовним прикладом такої трансформації засобу правового захисту може бути тривале невиконання судового рішення, внаслідок чого не відбувається швидке відшкодування шкоди або задоволення вимог особи, а з плином часу матеріальні активи зрештою знецінюються. Відповідно, запізнє відшкодування стає неадекватним до фактичної шкоди, завданої порушенням права.

У подібних ситуаціях Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до держави-відповідача з проханням запровадити ефективний засіб правового захисту, який передбачає компенсацію за невиконання або запізнє виконання судових рішень [17, с. 78].

Отже, виходячи з наведених вище наукових поглядів і практичних підходів можна визначити, що головним критерієм ефективності судового захисту слід вважати його успішну результативність на практиці у розумний строк. Така результативність, у свою чергу, проявляється тільки на стадії виконання судового рішення, тобто, в ході реалізації на практиці принципу обов'язковості судового рішення.

В цьому контексті, зокрема, справедливо висловився Кройтор В., зазначивши, що принцип обов'язковості судових рішень найбільш повно реалізується в стадії звернення судових рішень до виконання [18, с. 177].

Згаданий науковець також зазначав, що принцип обов'язковості рішень суду охоплює своїм змістом обов'язок всіх осіб та організацій, які не мають у даній справі безпосереднього юридичного інтересу, рахуватися з авторитетом судового рішення [18, с. 177].

За змістом підрозділу 5 розділу II Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006, ефективність судового захисту передбачає, зокрема і те, що судовий захист, як і діяльність суду, не може вважатися дієвим, якщо судові рішення не виконуються або виконуються неналежним чином і без контролю суду за їх виконанням [19].

Існує думка, що у різні роки рівень виконання судових рішень був різним, однак ніколи не перевищував 40-45%, а в окремі роки знижувався до критичних позначень 5-10% [20, с. 3]. Передумов до покращення ситуації у цій сфері в останні роки не спостерігається з об'єктивних причин, а отже є підстави констатувати невтішний стан судочинства загалом та відсутність дієвих гарантій права на ефективний судовий захист, а так само і гарантій невідворотності виконання судових рішень, зокрема, у цивільних спорах.

Таким чином, логічним висновком з окресленої вище ситуації видається те, що за відсутності беззаперечного авторитету у суду як органу державної влади, неможливо в повній мірі досягти ані справедливості правосуддя, ані

ефективності судового захисту, ані обов'язково (беззаперечного) виконання судових рішень. За умови відсутності у найближчій перспективі позитивних тенденцій щодо зміни існуючої ситуації судова система вірогідно зможе досягти своєї нижньої межі, яка за Л. Москвич, втративши свою оптимальність втрачає і сенс свого існування [12, с. 31].

Цілком погоджуючись зі слушною думкою С. Демченка щодо перебування ефективності судочинства під впливом системи вищого порядку [11, с. 23] слід зазначити, що систему гарантій права на ефективний судовий захист необхідно починати вибудовувати з чесного чіткого формулювання суспільних цінностей та наповнення їх конкретним і однозначним практичним змістом, прагнучи при цьому забезпечити їх сталість та однозначність тлумачення.

У практичній сфері обґрунтованою видається концепція посилення контролю суду за виконанням рішень, зокрема, шляхом удосконалення відповідних правових механізмів, але не виключно.

Діюча редакція розділу VII Цивільного процесуального кодексу України зводить зміст судового контролю за виконанням судового рішення до:

розгляду судом скарг сторін виконавчого провадження на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення;

вирішення питання про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення, розгляд такого звіту та, за наявності підстав, вжиття заходів процесуального примусу у виді штрафу.

Цих заходів очевидно не достатньо для встановлення належного контролю за виконанням рішень. Вони не здатні ефективно спонукати боржника до виконання покладених на нього судовим рішенням обов'язків. Відповідно, такий контроль не відповідає своєму призначенню та є неефективним. Аналогічно можна охарактеризувати і саму процедуру примусового виконання рішень.

З метою покращення ситуації у цій сфері, серед іншого, варто також розглянути можливість законодавчого пов'язання результату вирішення спору з результатом виконання винесеного рішення.

Застосовувати такий підхід доречно в першу чергу з метою підвищення рівня відпові-

дальності як суду так і особи, яка безпосередньо вживає заходи примусового виконання, за практичний результат у кожній конкретній справі. Одночасно можна розраховувати, що додатковим ефектом в таких умовах може стати підвищення якості судових рішень, оскільки це спонукатиме суд, вирішуючи спори, більше зважати також і на реальність виконання власних рішень. В розвиток такого підходу видається доречним виключення взагалі із законодавства можливості здійснення позасудового контролю за діяльністю осіб, що безпосередньо здійснюють примусове виконання рішень судів у зв'язку з його не відповідністю приписам статті 129¹ Конституції України. Безсумнівно таке рішення передбачатиме і вжиття ряду заходів організаційного характеру, зокрема. При цьому варто бути свідомим того, що загальний позитивний результат може бути досягнутий тільки внаслідок застосування ряду узгоджених за предметом і часом заходів у комплексі, а не вибіркових кроків.

В цьому контексті варто дещо детальніше торкнутись конституційного припису щодо контролю за виконанням судового рішення. Закріплений в Основному законі обов'язок суду здійснювати контроль за виконанням судового рішення з'явився в Конституції України у зв'язку з прийняттям парламентом Закону України № 1401-VIII від 02.06.2016, згідно якого Конституція України була доповнена статтею 129¹ у сучасній редакції.

Розділ VIII «Правосуддя» Конституції України у первісній редакції зазначеного припису щодо контролю за виконанням судового рішення не містив. Авторами відповідного законопроекту про внесення змін до Конституції України необхідність включення до її змісту положення щодо судового контролю за виконанням судового рішення обґрунтовувалось так: «Беручи до уваги довготривалу практику неефективного виконання судових рішень, у законопроекті закріплено гарантії виконання судових рішень, а контроль за їх виконанням пропонується покласти на суд, який ухвалив відповідне рішення» [21, с. 12]. Із зазначеного випливає, що включаючи до Основного закону згадане положення, законодавець прагнув створити додаткову гарантію обов'язковості судового рішення, а отже і фактичного поновлення порушеного права. В таких умовах видається доречним в розвиток задуму законодавця запровадити наступну формулу: «Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд, зокрема, через органи Дер-

жавної судової адміністрації». Реалізація такого підходу передбачатиме передачу функцій щодо примусового виконання рішень судів від Міністерства юстиції України до Державної судової адміністрації відповідно. Ця ідея видається цілком логічною з огляду на те, що:

по-перше, відповідно до частини 1 статті 151 Закону України «Про судоустрій і статус судів» Державна судова адміністрація України, за своїм статусом, є державним органом у системі правосуддя [22];

по-друге, за змістом частини 1 статті 1 Закону України «Про виконавче провадження» виконавче провадження визначається як завершальна стадія судового провадження і примусове виконання судових рішень [23].

Поточна ситуація, за якої заходи завершальної стадії судового провадження здійснюються органами, які не відносяться до системи правосуддя є принципово не вірною.

За таких умов та у зв'язку з наявністю конституційно закріпленого принципу судового контролю за виконанням судового рішення вбачається обґрунтованою та виправданою ідея концентрації в системі органів правосуддя повноважень щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням.

Підсумовуючи викладене, з урахуванням результатів даного дослідження, видається можливим визначити зміст ефективності судового захисту в цивільному судочинстві як спроможність суду забезпечити у розумний строк застосування необхідних і достатніх заходів та засобів спрямованих на захист або поновлення прав осіб та фактичне досягнення цієї мети, не вдаючись при цьому до свавільного втручання у права, свободи та інтереси не залучених до спору осіб.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проведення дослідження ефективності судового захисту прав осіб у взаємозв'язку з питанням обов'язковості судових рішень дозволило встановити, що

принципи обов'язковості судового рішення та ефективності судового захисту функціонують синхронно, доповнюючи один одного.

Головним критерієм ефективності судового захисту слід вважати його успішну результативність у розумний строк на практиці. Вона ж, у свою чергу, проявляється тільки на стадії виконання судового рішення, тобто, в ході реалізації на практиці принципу обов'язковості судового рішення.

Констатовано, що за недостатності авторитету у суду як органу державної влади, неможливо в повній мірі досягти ані справедливості правосуддя, ані ефективності судового захисту, ані обов'язкового виконання судових рішень. Одночасно відмічаються негативні тенденції у вітчизняній судовій системі загалом та необхідність формування реально дієвих гарантій права на ефективний судовий захист. З цією метою запропоновано розглянути можливість законодавчого пов'язання результату вирішення спору з результатом виконання винесеного рішення, сконцентрувавши в системі органів правосуддя повноваження щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням.

Також запропоновано скасувати позасудовий контроль за діяльністю осіб, що безпосередньо здійснюють примусове виконання рішень судів у зв'язку з його не відповідністю приписам статті 129¹ Конституції України.

В результаті проведеного дослідження також було сформульовано авторський погляд щодо змісту ефективності судового захисту прав осіб в цивільному судочинстві, відповідно до якого ефективність судового захисту в цивільному судочинстві – це спроможність суду забезпечити у розумний строк застосування необхідних і достатніх заходів та засобів спрямованих на захист або поновлення прав осіб та фактичне досягнення цієї мети, не вдаючись при цьому до свавільного втручання у права, свободи та інтереси не залучених до спору осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Іванченко О. Система критеріїв оцінювання ефективності діяльності судів під час надання судових послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 222–225. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/48.pdf> (дата звернення: 07.03.2025).
2. Правила організації ефективного судочинства обговорили на нідерландсько-українській конференції. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1492723> (дата звернення: 10.03.2025).
3. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
4. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 15.01.2025).

5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.01.2025).

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : Ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.01.2025).

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> (дата звернення: 19.01.2025).

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (дата звернення: 19.01.2025).

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/mode/2up> (дата звернення: 11.03.2025).

10. Мартянова С. Чинники ефективності судової влади щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 96–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_2_20 (дата звернення: 11.03.2025).

11. Демченко С. Складники ефективності господарського судочинства. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 2 (14). С. 21–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_2%2814%29__3 (дата звернення: 11.03.2025).

12. Москвич Л. Критерії оцінювання ефективності судової системи. *Вісник Верховного суду України*. 2010. № 10 (122). С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2010_10_7 (дата звернення: 11.03.2025).

13. Чуприна Ю. Концептуальні засади оцінки ефективності функціонування судової влади. *Державне будівництво*. 2009. № 2. С. 1–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_2_32 (дата звернення: 11.03.2025).

14. Горбалінський В. Ефективність способів захисту прав, свобод та інтересів осіб при оскарженні рішень суб'єктів владних повноважень: поняття та зміст. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-05>.

15. Коверзнев В. Ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин як критерій забезпечення доступу до правосуддя. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 82–86. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.13>.

16. Грицаєнко О. До питання ефективності захисту прав особи в адміністративному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 2 Ч. 2 Том 31 (70). С. 53–58. DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/10>.

17. Практичний посібник зі статті 13 Європейської конвенції з прав людини. Право на ефективний засіб правового захисту. Рада Європи/ Європейський Суд з прав людини. 2023. 92 с. URL: <https://rm.coe.int/guide-article-13-echr-ukrainian/1680ae3709> (дата звернення: 22.01.2025).

18. Кройтор В. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 175–178. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/39>.

19. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Схвалено Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 07.03.2025).

20. Виконання судових рішень в Україні: стан, проблеми, міжнародні аспекти. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 3-4 (179-180). С. 3–6 / шеф-редактор Юрій Якименко. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD179-180_2019_ukr.pdf (дата звернення: 07.03.2025).

21. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 26.01.2016 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 07.03.2025).

22. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 15.02.2025).

23. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 22.02.2025).

24. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.02.2025).

Зленко С.М. ДО ПИТАННЯ ГАРАНТУВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті здійснено огляд та аналіз існуючих наукових поглядів і практичних підходів щодо ефективності судочинства як однієї з найважливіших складових правової держави. Автором розглянуто у взаємозв'язку принципи обов'язковості судового рішення та ефективності судового захисту.

Зазначається, що одним із ключових інструментів для досягнення ефективності судочинства як основної його мети є належно розроблені процесуальні правила його відправлення, а так само і правові механізми, що застосовуються в ході безпосереднього виконання судових рішень та контролю за ним.

В ході дослідження було встановлено, що головним критерієм ефективності судового захисту слід вважати його успішну результативність на практиці. Така результативність, у свою чергу, проявляється тільки на стадії виконання судового рішення, тобто, в ході реалізації на практиці принципу обов'язковості судового рішення.

У статті констатується, що очевидних передумов для суттєвого покращення ситуації щодо належного гарантування ефективності судового захисту прав осіб в цивільному судочинстві в останні роки не спостерігається, відповідно, є підстави вести мову про невтішний стан судочинства загалом та відсутність реально дієвих гарантій права на ефективний судовий захист, а так само і гарантій обов'язковості виконання судових рішень.

Констатується, що передбачених процесуальним законом заходів щодо контролю за виконанням судових рішень не достатньо для встановлення належного контролю за виконанням рішення. Такий контроль, на сьогоднішній день, не відповідає своєму призначенню та є неефективним. Аналогічно можна охарактеризувати і саму процедуру примусового виконання рішення.

Підсумовуючи автор зазначає, що принципи обов'язковості судового рішення та ефективності судового захисту функціонують синхронно. Відмічено необхідність формування дієвих гарантій права на ефективний судовий захист. З цією метою запропоновано сконцентрувати в системі органів правосуддя повноваження щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням.

Також запропоновано скасувати позасудовий контроль за діяльністю осіб, що безпосередньо здійснюють примусове виконання рішень судів у зв'язку з його не відповідністю приписам статті 129¹ Конституції України.

Крім того, в результаті проведеного дослідження було сформовано авторський погляд щодо змісту ефективності судового захисту прав осіб в цивільному судочинстві.

Ключові слова: цивільний процес, процесуальні гарантії, завдання судочинства, ефективність, обов'язковість судового рішення.

Zlenko S.M. ON THE ISSUE OF GUARANTEEING THE EFFECTIVENESS OF JUDICIAL PROTECTION OF PERSONAL RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS

The article analyzes existing scientific views and practical approaches about the effectiveness of judicial proceedings. The author explores the principle of binding judicial decisions and the principle of effectiveness of judicial protection in their interrelationship.

It is noted that one of the key tools for achieving the efficiency of judicial proceedings, as its main goal, is properly developed procedural rules for its conduct, as well as legal mechanisms used during the direct execution of court decisions and their control.

The research found that the main criterion for the effectiveness of judicial protection is its successful effectiveness in practice. Such effectiveness, in turn, is manifested only at the stage of execution of the court decision, that is, during the implementation in practice of the principle of binding judicial decisions.

In the author's opinion, there are no obvious prerequisites for a significant improvement in the situation regarding the proper provision of effective judicial protection of individual rights in civil proceedings in recent years, accordingly, there are grounds to speak of the disappointing state of legal proceedings in general and the absence of truly effective guarantees of the right to effective judicial protection, as well as guarantees of the binding nature of court decisions.

The author notes that the system of guarantees of the right to effective judicial protection should be built on an honest, clear formulation of social values and their filling with specific and unambiguous practical content, while striving to ensure their consistency and unambiguous interpretation.

The concept of strengthening court control over the execution of decisions seems justified in the author's opinion. He also considers that the measures of control over the execution of court decisions provided for by the procedural law are not sufficient to establish proper control over the execution of the decision. Such control today does not correspond to its purpose and is ineffective. The procedure for the forced execution of the decision itself can be characterized similarly.

The author suggests that to improve the situation in this area, among other things, it is also worth considering the possibility of legislatively linking the outcome of the dispute resolution with the outcome of the decision enforcement. At the same time, the author notes that an overall positive result can be achieved only as a result of the integrated application of a number of measures coordinated in terms of topic and time.

Taking into account the above, the author concludes that the principles of binding judicial decisions and the effectiveness of judicial protection operate synchronously. The need to form effective guarantees of the right to effective judicial protection is noted. To this end, it is proposed to concentrate in the system of justice authorities the powers to administer justice, execute judicial decisions and monitor such execution.

It is also proposed to abolish extrajudicial control over the activities of persons who directly enforce court decisions due to its non-compliance with the provisions of Article 129¹ of the Constitution of Ukraine.

In addition, as a result of the research, the author's view was formed regarding the content of the effectiveness of judicial protection of the rights of individuals in civil proceedings.

Key words: civil procedure, procedural guarantees, tasks of judicial proceedings, efficiency, binding nature of court decisions.

Ілляшев М.І.,
аспірант
Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

УДК 347.51

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.4

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Вступ. Держава, як особливий публічно-правовий суб'єкт, наділена здатністю брати участь у цивільних правовідносинах на рівні з іншими суб'єктами цивільного права, що підвищує ймовірність порушення самою Державою, її органами чи юридичними особами публічного права суб'єктивних прав та інтересів інших учасників правовідносин. У зв'язку з цим, глибокого та комплексного наукового осмислення потребують питання правової природи притягнення Держави до цивільної відповідальності.

Цивільну відповідальність Держави найчастіше характеризують як обов'язок, що полягає у застосуванні Державою несприятливих для самої себе наслідків майнового характеру. Це породжує обставини, за яких Держава, фактично, виступає в ролі судді і відповідача одночасно, що є парадоксальним та породжує величезну кількість проблем. Включення ж Держави до кола суб'єктів цивільного права змушує дослідників відійти від традиційного розуміння деяких аспектів цивільної відповідальності, про що детальніше йтиметься далі у цій статті.

Мета дослідження. Метою цієї статті є визначення особливостей цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми цивільно-правової відповідальності Держави досліджували такі вітчизняні вчені як Д.В. Кравчук, М. Лещинська-Вьонцек, В.І. Ольшанченко, М.М. Хоменко, О.О. Боярський, І.С. Канзафарова, О.О. Первомайський, Н. Якимчук та інші. Деяким аспектам цивільної відповідальності Держави присвячені роботи М.М. Фролова, В.Д. Примака, В.П. Присяжнюка, О. Терепенко. Незважаючи на актуалізацію проблематики в сучасних політичних та правових реаліях і зростання загальної зацікавленості щодо ролі Держави в житті суспільства,

інтерес наукової спільноти до теми цивільно-правової відповідальності Держави за дії її органів та юридичних осіб публічного права хоч і демонструє тенденцію зростання, все ж залишається доволі незначним. На думку автора цієї статті, вітчизняному науковому доробку бракує комплексного підходу до питань співвідношення ролей Держави у відносинах цивільної відповідальності – як носія публічної влади і примусу та як рівноправного учасника цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що цивільно-правова відповідальність Держави аналізується сучасними вітчизняними науковцями лише у контексті несприятливих наслідків, що виникають для Держави як для учасника цивільних правовідносин в результаті певної поведінки її органів. На сьогодні вчені-цивілісти є майже однастайними у визнанні того, що цивільно-правова відповідальність Держави переймає всі характеристики, принципи, функції загальної цивільної відповідальності, яка є різновидом юридичної відповідальності. У зв'язку з цим, це поняття часто аналізують через призму загальних понять юридичної відповідальності та специфіки цивільно-правової відповідальності, що дозволяє краще зрозуміти його сутність.

Розглядаючи цивільно-правову відповідальність Держави як вид загальної цивільної відповідальності, Д.В. Кравчук визначає перше поняття як безумовний обов'язок Держави в особі відповідальних органів державної влади або юридичних осіб публічного права здійснити справедливе відшкодування (компенсувати) заподіяної потерпілій особі матеріальної та (або) моральної шкоди, завданої організаційно-управлінськими, військово-політичними, організаційно-правовими рішеннями, діями та заходами органів державної влади, їх посадо-

вих осіб, службовцями, «невстановленими особами», а також шкоди, спричиненої в результаті вчинення терористичних актів, спрямованих на порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів [1, с. 122-123].

Цивільно-правову відповідальність Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, можна також розглядати як прояв визнання Державою опосередкованої вини за діяльність створених нею суб'єктів. Це пояснює, чому саме Держава, поруч із фактичними завдавачами шкоди, наділена здатністю відповідати перед особами, кому була завдана шкода. Факт притягнення Держави до такої відповідальності має достатню вагу та резонанс, аби спровокувати ряд заходів, спрямованих на підвищення рівня законності та захисту прав та інтересів громадян.

Зазначене вище може розумітись як обставина, за яких Держава, фактично, притягує сама себе до цивільної відповідальності, що є доволі парадоксальним. О.О. Первомайський наголошує на тому, що ситуація, коли Держава в особі своїх органів має забезпечити притягнення самої себе до цивільної відповідальності суперечить загальновідомому юридичному судженню «неможливо бути суддею у власній справі» [2, с. 63]. Саме такі особливості змушують дослідників відійти від класичного тлумачення концепції цивільної відповідальності у застосуванні такої відповідальності до Держави.

Як відомо, правовідносини відповідальності включають в себе щонайменше два суб'єкти: з одного боку – особу, яка наділена правами та обов'язками вчиняти певні дії, а з іншого боку – особу, що має права та обов'язки вимагати вчинення або утримання від певних дій. У правовідносинах притягнення Держави до цивільної відповідальності, Держава виступає в якості двох суб'єктів одночасно: як орган, наділений правосуб'єктністю притягувати до цивільної відповідальності (шляхом прийняття рішень компетентними органами судової влади, органами державної виконавчої служби, тощо) та як суб'єкт правовідносин, який зобов'язаний понести несприятливі наслідки за завдання шкоди. Д.В. Кравчук називає це «дуалістичною» природою деліктоздатності Держави, за якої Держава є носієм суверенітету та відповідних

обов'язків у публічно-правовому розумінні та, разом з тим, прав і обов'язків як рівноправний учасник цивільних правовідносин [1, с. 121].

На думку деяких дослідників, подібне формальне «роздвоєння» ролі Держави породжує складний конфлікт інтересів. Така обставина зумовлює специфічність і проблематичність феномену цивільно-правової відповідальності Держави за дії своїх органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, та змушує дослідників переосмислити оцінку цивільно-правової відповідальності Держави через призму примусу, як елементу юридичної відповідальності.

О.М. Шевчук визначає державний примус як метод впливу Держави на свідомість і поведінку осіб, на майно суб'єктів правових відносин, з метою попередження правопорушень, покарання чи виправлення правопорушників, поновлення порушених прав та застосовується незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів [3, с. 109]. Традиційно, примус розглядається як одна з основних ознак юридичної відповідальності, що визначає її державно-правовий характер. Шляхом примусу Держава застосовує визначені чинним законодавством негативні наслідки до завдавача шкоди у зв'язку з його фактичною поведінкою, що призвела до негативних майнових чи немайнових наслідків. Відповідно, якщо розглядати юридичну відповідальність як державно-правове явище, то під такою слід розуміти відповідальність порушника перед Державою або державним органом, на які покладений обов'язок захищати права та інтереси людини і громадянина.

Цивільна відповідальність, хоч і потребує інколи втручання публічного елемента у вигляді примусових дій, які застосовуються до завдавача шкоди, все ж відноситься до засобів правового регулювання, що визначаються сторонами та цивільним законодавством. На думку дослідниці М. Лещинської-Вьончек, первинною для цивільно-правової відповідальності є домовленість сторін, а тому специфіка такої відповідальності полягає у галузевому (тобто диспозитивному) методі правового регулювання, що базується на рівності учасників та їх вільному волевиявленні щодо такої відповідальності [4, с. 82]. Держава не покладає на себе обов'язок стежити за дотриманням цивільних прав суб'єктів цивільного обороту, натомість вона надає правовий захист тільки з ініціативи потерпілого. Саме у такий спосіб і проявляється диспозитивність цивільної відповідальності.

Вступаючи у цивільні правовідносини Держава, умовно кажучи, діє на рівних правах з іншими учасниками правовідносин. Коли Держава надає згоду відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок діяльності державних юридичних осіб, вона, фактично, погоджується на рівні умови цивільно-правової відповідальності, що застосовуються до всіх учасників цивільних правовідносин, забезпечуючи цим самим юридичний паритет прав та інтересів у цивільній площині. Можна підсумувати, що набуваючи статусу суб'єкта цивільної відповідальності за дії державних органів та дії державних юридичних осіб, Держава не вступає у публічно-правові повноваження в цьому аспекті, а тому може, за певних умов, потребувати допомоги від своїх органів, зокрема, для встановлення факту юридично значимої поведінки, визначення розміру шкоди, винесення обов'язкового судового рішення тощо.

Оскільки цивільно-правова відповідальність є, насамперед, відповідальністю завдавача шкоди перед потерпілим, а не перед Державою, вона настає за ініціативою потерпілого та має на меті відновити порушені цивільні права, то наявність елементу державного примусу не є обов'язковою. Як слушно зауважив В.І. Ольшанченко, для цивільно-правової відповідальності, у тому числі цивільної відповідальності Держави, примус втрачає свій визначальний характер і може розглядатись лише як факультативна ознака [5, с. 63]. Дослідник наголошує, що притягнення Держави до цивільно-правової відповідальності може супроводжуватись (*але не обов'язково – автор*) застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями [6, с. 31].

Завданням відповідальності у цивільному праві не є покарати за поведінку, яка спричинила завдання шкоди, а перш за все, відновити порушені права та інтереси. І Держава має приймати ці «правила гри», вступаючи у цивільні правовідносини. Забезпечення цивільно-правової відповідальності Держави самою ж Державою, зокрема інколи засобами державного примусу, не означає каральної функції такої відповідальності. Держава не карає сама себе через зобов'язання сплатити компенсацію потерпілому, а навпаки захищає останнього і відновлює цивільно-правовий статус-кво.

Із огляду на складність та певну невизначеність питання ролі Держави як носія публічної влади і примусу у цивільно-правовій відпові-

дальності, деякі дослідники продовжують розглядати такий вид відповідальності як санкцію з боку Держави за порушення цивільних прав та обов'язків. Слід зауважити, що звуження поняття «цивільно-правова відповідальність» до поняття «санкція» притаманне для радянської цивілістичної доктрини, згідно з якою втручання Держави у сферу приватних відносин обмежувалось вкрай несуттєво. У сучасному цивільному праві ототожнення цивільно-правової відповідальності та санкції, на думку автора цієї статті, є некоректним, адже санкція втілює імперативний метод правового регулювання, у той час, як цивільній відповідальності притаманний диспозитивний метод, зокрема, але не виключно, через те, що така відповідальність може бути реалізована у добровільному порядку. Автор цієї статті погоджується з думкою І.С. Канзафарової про те, що розгляд цивільно-правової відповідальності лише як санкції, обов'язку або правовідношення не дозволяє осягнути весь феномен такої відповідальності [7, с. 376].

У цьому контексті слід також звернути увагу на розподіл концепцій цивільної відповідальності, який прослідковується у роботах різних дослідників обраної тематики. А саме, можна виокремити наступні підходи до розуміння явища цивільно-правової відповідальності: 1) концепція цивільної відповідальності як санкції (згадана вище), 2) концепція цивільної відповідальності як обов'язку, 3) концепція цивільної відповідальності як правовідношення. Варто відзначити, що такий поділ є досить умовним і характеризує цивільну відповідальність лише з одного боку та не враховує інші ознаки, притаманні цьому явищу як цілісній системі.

Деякі дослідники розглядають цивільну відповідальність з позиції обов'язку, який виконується за допомогою державного або іншого (громадського) примусу. Однак, така концепція не поширюється на випадки добровільної сплати компенсації, відшкодування шкоди, завданої потерпілому. За подібного тлумачення складається враження, що відповідальністю буде вважатись лише примусове виконання добровільного обов'язку, яке насправді є лише одним із способів притягнення до відповідальності. Відтак, окреслений підхід формує доволі фрагментарне уявлення про явище цивільної відповідальності.

Цікавою є позиція вітчизняних науковців, згідно з якою цивільна відповідальність тлумачиться як новий / доповнений обов'язок завдавача шко-

ди, що настає внаслідок протиправної поведінки. Так, пов'язуючи категорію відповідальності із категорією обов'язку, В.Д. Примаєв говорить, що першу слід сприймати як «*додатковий або новий обов'язок боржника-правопорушника, що виникає у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання*» [8, с. 46-47]. Фактично, цивільна відповідальність розглядається як заміна або доповнення старого обов'язку (не порушувати протиправно цивільні права та інтереси) новим (відшкодувати завдану шкоду). З цього приводу, І.С. Канзафарова влучно зазначає, що цивільно-правова відповідальність – це не власне додатковий або новий обов'язок, а саме доповнення або заміна обов'язку, що існував до порушення, додатковим або новим [7, с. 97].

Окрім уже зазначених концепцій, цивільна відповідальність може також розглядатись як правовідношення, яке відбувається у площині «правопорушник-потерпілий». За такої кваліфікації цивільна відповідальність сприймається як вид охоронних відносин, які виникають з правопорушень і спрямовані на відновлення звичного стану цивільного обороту шляхом застосування несприятливих майнових наслідків до порушника. Проте, таке тлумачення є теж досить обмеженим і не враховує усі аспекти функціонального спрямування явища цивільної відповідальності Держави та той факт, що остання може наставати внаслідок завданої правомірними діями шкоди, а не обов'язково внаслідок правопорушення.

Підсумовуючи зазначене, варто наголосити, що автор цієї статті є прихильником системного підходу до вивчення інституту цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, який полягає у комплексному дослідженні підстав такої відповідальності, принципів, функцій та її сутності.

Висновки. У якості підсумку наведеного вище, слід зауважити, що правова природа цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, є актуальним, але досить специфічним та проблемним питанням, яке потребує наукового дослідження невіддільно від сучасних цивілістичних реалій. Цивільно-правова відповідальність Держави є правовідносинами з особливим суб'єктним складом, які спрямовані на відновлення порушених цивільних прав та інтересів і є компенсаційними за свою суттю. Зазначена функціональна спрямованість цивільної відповідальності пояснює на перший погляд парадоксальну правову природу цивільної деліктоздатності Держави – таку не можна тлумачити як покарання Державою самої себе. Натомість, засобами притягнення до відповідальності Держава виконує покладений на неї обов'язок компенсувати шкоду, завдану потерпілому діями або бездіяльністю своїх органів або юридичних осіб, що належать Державі, і відновити статус-кво у цивільних правовідносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравчук Д.В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам : дис. ... док. філософії : 081 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 181 с.
2. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 62-67.
3. Шевчук О.М. Державний примус у системі засобів соціального впливу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. № 17. С. 105-109.
4. Лециньська-Вьонцек М. Цивільно-правова відповідальність держави у правовідносинах реституції власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. 220 с.
5. Ольшанченко В.І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 241 с.
6. Ольшанченко В. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: сутність, функції, види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2019. № 41, Том 2. С. 30-33.
7. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ. 2007. 453 с.
8. Примаєв В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 209 с.

Ілляшев М.І. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Розвиток державності, глибокі соціологічні перетворення, утвердження ідеалів гуманізму та справедливості зумовили переосмислення правових категорій інституту юридичної та зокрема цивільної відповідальності, механізмів та меж його дії. У свою чергу, це стало поштовхом до розквіту правовідносин щодо встановлення та притягнення Держави до відповідальності за дії державних органів та підконтрольних Державі юридичних осіб.

Визнання цивільної правосуб'єктності Держави детермінує необхідність наукового осмислення особливостей здійснення нею відповідних цивільних прав та обов'язків, поряд з виконанням публічно-правових функцій, у тому числі застосуванням заходів примусу у контексті притягнення винних суб'єктів до відповідальності.

Ця стаття присвячена розгляду специфіки правової природи цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі. Встановлено, що цивільно-правова відповідальність Держави є різновидом загальної цивільної відповідальності, а тому перша розглядається з контексті принципів та функціональної спрямованості цивільної відповідальності.

Автор визначає, що цивільно-правова відповідальність Держави полягає у застосуванні до Держави засобів впливу, які спрямовані на відновлення цивільних прав та інтересів потерпілих учасників цивільного обороту шляхом компенсації. Притягнення Держави до відповідальності має не лише індивідуальну відновлювану спрямованість, але й покликане забезпечити прийнятний рівень законності та верховенства права у суспільстві.

Особлива увага у статті присвячена питанню так званої «дуалістичної» правової природи цивільної деліктоздатності Держави, яка породжує свого роду парадокс у правовій площині, адже цивільна відповідальність за дії державних органів та юридичних осіб публічного права може вимагати від Держави застосування заходів примусу до самої себе. Однак, диспозитивний характер цивільної відповідальності та необов'язковість примусу як елемента цивільної відповідальності Держави вказують на те, що, насправді, Держава не карає саму себе, а у спосіб компенсації відновлює порушені цивільні права та інтереси потерпілих. Подібний парадокс у праві є підставою для численних дискусій сучасних науковців.

Автор резюмує, що неприпустимим є звуження поняття «цивільно-правова відповідальність» до понять «санкція», «обов'язок» чи «правовідношення», адже такі демонструють лише один із ряду напрямків явища цивільної відповідальності Держави та не надають комплексної характеристики останньому.

Ключові слова: Держава, державний орган, цивільно-правова відповідальність, дуалізм цивільної деліктоздатності Держави, примус, санкція.

Ilyashev M.I. THE LEGAL NATURE OF CIVIL LIABILITY OF THE STATE FOR ACTS OF STATE AUTHORITIES AND ACTS OF LEGAL ENTITIES OWNED BY THE STATE

Development of the rule of law, profound sociological changes, and establishment of the democratic values have invoked various progressive approaches to interpreting and understanding general and civil liability concepts, their legal categories, mechanisms, and functions. Particularly, the foregoing has fostered development of legal relations of the civil liability of the State for acts of State authorities and acts of legal entities owned by the State.

Recognition of the State's civil legal capacity determines the necessity to evaluate, how the State exercises its corresponding civil rights and obligations, alongside performing its public law functions, including the application of coercive measures in the context of holding perpetrators accountable.

This article is dedicated to examining peculiarities of legal nature of the State's civil liability for acts of State authorities and acts of legal entities owned by the State. It is established that the civil liability of the State is a type of general civil liability and, therefore, is considered within the framework of principles and functionality of the latter. Civil liability, due to its property nature, may be applied not only as a single measure, but also in conjunction with administrative and (or) criminal sanctions.

The author notes that the civil liability of the State provides for application of some sort of influence aimed at restoring civil rights and interests of injured participants in civil relations through compensation. Holding the State accountable not only has an individual restorative focus but also aims to ensure an acceptable level of legality in society. In such a way the State's civil liability contributes to the stability of a national legal system and upholds public confidence in the latter by providing for effective legal mechanisms of holding the State, its organs and legal entities under its auspices accountable for harm caused to injured parties.

In particular, the article highlights the issue of the so-called "dualistic" legal nature of the State's capacity to bear civil liability, which creates a kind of paradox in the legal sphere. Civil liability for acts of State authorities and legal entities of public law may require the State to apply coercive measures against itself. In fact, the State does not punish itself, but restores violated civil rights and interests through compensation. Such a conclusion derives, among others, from the circumstances of a dispositive nature of the civil liability and the fact that coercion is not a compulsory element of the State's civil liability. The foregoing discrepancies invoke numerous scientific debates.

The author concludes that it is unacceptable to narrow the concept of “civil liability” to that of “sanction”, “obligation” and “legal relationship” as those terms demonstrate only a particular shade out of several aspects of the civil liability of the State and do not provide a wholistic representation of this concept. In this regard, the author adheres to a systematic approach to study of the concept of the State’s civil liability, which provides for a comprehensive examination of the grounds for such liability, its principles and functions.

Key words: State, State authority, civil liability, State’s dualistic capacity to bear civil liability, coercion, sanction.

УДК 342.7

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.5

ПРАВО НА ЕВТАНАЗІЮ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вступ. Право на «легку» та «гідну» смерть відомо з глибокої давнини, але вже з часів середньовіччя в Європі засуджувалося. Еволюція зазначеного права за своєю спрямованістю практично протилежна еволюції права на життя, якому вдалося пройти довгий шлях до абсолютного визнання та безумовного закріплення у всіх правових системах. Якщо право на життя проголошено у міжнародних актах та конституціях різних держав, то право на «легку» та «гідну» смерть згодом втратило визнання та закріплення.

Основними формами реалізації права на смерть є «самогубство» та «евтаназія». Залежно від ступеня правової регламентації ці форми поділяються на правові та неправові.

На наш погляд, логічно розширити поле цієї сфери і виділити основні форми відходу з життя, що за своєю спрямованістю ширше форм реалізації права на смерть. Фактично право на смерть є відокремленим суб'єктивним та невід'ємним правом людини. Саме до даних форм відходу із життя слід віднести евтаназію.

Сьогодні в Україні та абсолютній більшості країн світу закон виключає можливість відходу з життя за допомогою інших осіб, тобто не існує нормативного закріплення процедури евтаназії.

Метою статті є системна оцінка відношення до евтаназії в суспільстві та правове вирішення цієї проблеми в світі і накреслення перспектив її вирішення в Україні за наявності спірних положень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання евтаназії займалися такі науковці, як С.Б. Булеца, Я.О. Триньова, К.О. Басовська, С.Б. Цебенко, Ю.Б. Хім'як, О.В. Єднак, О.А. Мірошниченко, А.О. Янчук, М.М. Малеїна, А. В. Ріффель, Н.Є. Блажівська, М.В. Менджул, Ю.І. Фетько, В.І. Пішта, І.Е. Ревуцька, В.В. Заборовський, К. Хоуг, Г. Пуппінк та інші. Однак у наявних натеper дослідженнях відсутній комплексний аналіз, часто вчені досліджують проблему однобічно. Але така ситу-

ація не знімає з порядку денного актуальності ідей і положень, які лежать в основі немайнового права фізичної особи – права на життя чи право на вихід з нього.

Виклад основного матеріалу. Право людини на життя є фундаментальним правом серед особистих немайнових прав. Воно декларується ст. 27 Конституції України. Крім того стаття 3 Конституції України закріплює положення, згідно з яким людина, її життя та здоров'я, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Скасування та обмеження цих прав не допускається, за винятком випадків, що можуть тимчасово встановлюватися в умовах військового та надзвичайного стану [9].

Виходячи з права на життя існує право фізичної особи розпоряджатися своїм життям, що розуміється як можливість піддавати його значному ризику і вирішувати питання про припинення життя [16]. Останнє, як правило, називають евтаназією.

Евтаназія – це умисні дії чи бездіяльність медичних працівників (або інших осіб), які здійснюються ними за наявності письмово оформленого клопотання пацієнта (або «заяви на випадок смерті») або ж усного клопотання, якщо фізичний стан унеможливорює письмову форму клопотання пацієнта, який перебуває у стані, коли усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, з дотриманням законодавчо встановлених умов, з метою припинення його фізичних, психічних і моральних страждань, у результаті яких реалізується право на гідну смерть [4, с.200]. Вперше термін евтаназія використав Ф. Бекон, досліджуючи це питання у праці «Про гідність та примноження наук» у 1605 р. Англійський вчений вважав, що обов'язок лікаря полягає не лише у відновленні здоров'я пацієнта, а й у тому, щоб полегшувати його страждання, сприяти легкому відходу з життя. Але, на жаль, історія показала, що людство не завжди застосовувало «легку смерть»

(саме так перекладається слово «евтаназія» з давньогрецької мови) саме для блага людини. В Стародавній Греції, в Спарті, слабких та хворих немовлят позбавляли життя способами, які можна було б назвати «евтаназією». За часи первіснообщинного ладу у багатьох племенах позбавлялись людей похилого віку, які ставали тягарем. В новітній історії є страшний досвід зловживання евтаназією – це нацистська Німеччина з її сумнозвісною програмою «Акція Т4».

В даний час виділяють різні види евтаназії. Найпоширенішою є класифікація залежно від характеру дій, спрямованих на здійснення евтаназії. Відповідно до цього критерію її поділяють на активну («метод наповненого шприца» – здійснення певних дій, введення лікарських засобів, які пришвидшують настання смерті важкохворого пацієнта згідно з його проханням,) та пасивну («метод відкладеного шприца» – процедура незастосування засобів та невиконання медичних маніпуляцій, які підтримували б певний час життя важко хворого пацієнта, за умови, що пацієнт висловив прохання не здійснювати медичне втручання). Виокремлюють також і «автоевтаназію» – добровільне припинення пацієнта свого життя з метою припинення власних страждань [19, с.160].

Слід також сказати, що виділяють добровільну та недобровільну евтаназію. Добровільна евтаназія здійснюється на прохання хворого. Особа може заздалегідь у належній формі висловити бажання чи попросити про це безпосередньо лікарів. Недобровільна евтаназія здійснюється на прохання родичів чи опікунів особи, яка перебуває у несвідомому стані або іншим чином за станом здоров'я позбавленого можливості висловити свою волю.

В XX столітті саме пасивна евтаназія була знайома більшості країн світу. Соціологічні дослідження 1998 року, що були опубліковані в Міжнародному медичному журналі, показали, що 40 % смертей тяжкохворих припадає на факти застосування пасивної евтаназії. Смерть пацієнтів відбувалась за попередньою домовленістю з медиками або внаслідок офіційної відмови в лікуванні, а також за допомогою ліків, що прискорювали летальний кінець [2]. Активна ієвтаназія торувала шлях в суспільстві іншим чином. Ще Кримінальним кодексом Радянської Росії 1922 р. дозволялось застосування активної евтаназії з ціллю умертвіння хворого зі співчуття. Але через деякий час таке право було скасовано.

У 1967 році адвокат Л.Катнер, спільно з Американським товариством евтаназії, вперше у світі розробив форму документа (living will) – офіційну відмову людей від штучного підтримання життя у випадку невиліковної хвороби. А в 1977 році в Каліфорнії було ухвалено перший в світі закон «Про право людини на смерть», згідно з яким було дозволено здійснення пасивної евтаназії. Але нікуди не поділась ідея активної евтаназії. Патологоанатом Джек Кеворкян із США, якому дали прізвисько «Лікар смерть», у 1989 р. побудував свій власний пристрій – машину самогубства, Mercitron (від англ. mercy – милосердя), за допомогою якої невиліковно хворі та страждаючі пацієнти могли самі скінчити життя самогубством. Пристрій дозволяв подачу медичних препаратів у кров, які зупиняли серце і таким чином припиняли страждання хворого. 4 червня 1990 р. перший пацієнт, хворий на хворобу Альцгеймера, покінчив життя за допомогою пристрою лікаря Кеворкяна. У 1991 р. штат Мічиган відібрав у Кеворкяна ліцензію на право медичної практики і заборонив працювати лікарем. Незважаючи на заборону, «Лікар смерть» продовжував допомагати тяжко хворим пацієнтам скінчити життя, вже не як лікар, а як приватна особа. За свою діяльність проти нього декілька разів порушували кримінальні справи, але щоразу його виправдовували. 23 листопада 1998 р. у прямому ефірі телебачення Кеворкян запропонував відеоплівку від 17 вересня того ж року, яка демонструвала добровільне скінчення життя одним з тяжко хворих пацієнтів. На плівці Кеворкян сам зробив ін'єкцію смертельних препаратів хворому, який сам вже був нездатний це зробити і підтвердив своє бажання вмерти. Відеозапис і дії Кеворкяна були розцінені як навмисне вбивство і проти нього була порушена чергова кримінальна справа. Цього разу звинувачення проти лікаря Кеворкяна були досить серйозними, оскільки у прямому ефірі телебачення він документально підтвердив, що сам скоротив життя тяжко хворому пацієнтові. Суд визнав його винним у навмисному вбивстві і засудив до 25 років ув'язнення. Після декількох невдалих апеляцій він відбув 8 років ув'язнення, перед тим як губернатор штату Мічиган помилував його в зв'язку із поганим станом здоров'я та похилим віком та звільнив з тюрми 1 червня 2007 р. Умовами звільнення була заборона допомагати у самогубствах і Кеворкян більше не допомагав хворим [14, с. 8].

Історично перша спроба легалізації евтаназії відбулась в Австралії, коли у 1996 р. було

прийнято відповідний закон. Проте ця спроба виявилась невдалою, оскільки цей законопроект був відкликаний через дев'ять місяців. На сьогодні в Австралії евтаназія дозволена тільки в деяких штатах.

Першість у питанні легалізації евтаназії сьогодні займають Нідерланди. Саме там 2 квітня 2002 р. було прийнято «Закон про припинення життя за бажанням чи допомогу в самогубстві», яким було легально закріплено можливість здійснення асистованого суїциду та евтаназії. Відповідно до цього закону кожен, хто досяг 16 років, має право самостійно визначити порядок та спосіб завершення свого життя. Що стосується фізичних осіб у віці від 12 до 16 років для здійснення цього акту необхідним є згода батьків чи інших законних представників. Лікар, який здійснює евтаназію, повинен бути впевнений у тому, що прохання хворого є самостійним, багаторазово повторюваним та добре обдуманим, а страждання особи, які вона відчувала, є тривалими та нестерпними. Окрім цього, вимагається проінформувати пацієнта про його стан та перспективи стосовно видужання. Схвалення евтаназії відбувається лише за колегіальним рішенням з урахуванням думок інших лікарів [6, с.20].

Другою державою в світі, яка законодавчо закріпила легалізацію евтаназії, є Бельгія. 23 вересня 2002 р. парламент цієї держави ухвалив закон, за яким евтаназія та допомога в самогубстві стали легальними згідно з умовами, ідентичними до тих, що і в законодавстві Нідерландів. Відповідно до закону, право на евтаназію мали особи, що досягли 18 років. Але 2014 року парламент Бельгії узаконив евтаназію дітей.

В суспільстві постійно точиться боротьба між прихильниками і противниками евтаназії. Кожна сторона займає свою аргументовану позицію. Так, основними аргументами прихильників є:

- відмова від евтаназії може розглядатися як застосування до людини тортур, насильства, жорстокого і такого, що принижує гідність;

- підтримка життя на стадії вмирання, здійснювана за допомогою передових технологій, обходиться дуже дорого, а засобів, котрі витрачаються на підтримку життя у безнадійних ситуаціях, вистачило б на те, щоб лікувати десятки, сотні людей, котрі піддаються лікуванню;

- евтаназія все одно існує поза правовим полем, а спеціальний закон дозволить проконтролювати цей процес;

- евтаназія здійснюється руками медиків і таким чином позбавляє членів сім'ї невиліков-

но-хворої людини від докорів сумління та фінансових витрат;

- безнадійно хвора людина могла б виступити в якості донора органів для пацієнтів, котрим життєво необхідною є трансплантація.

Противники евтаназії висувують свої аргументи:

- евтаназія суперечить медичній етиці;

- родичі осіб, які знаходяться в тяжкому стані, у випадку легалізації евтаназії можуть зловживати своїми правами з метою майнового збагачення;

- формальний дозвіл евтаназії може стати певним психічним «гальмом» для пошуку нових більш ефективних засобів діагностики і лікування важкохворих, а також сприяти недобросовісності в наданні медичної допомоги таким хворим;

- навіть у тому випадку, коли добровільна згода пацієнта є очевидною, необхідно враховувати, що психологічний стан людини, яка знаходиться на грані життя і смерті, є недостатньо вивченим;

- одним з найсерйозніших аргументів проти евтаназії залишається ризик зловживання серед медичного персоналу, а також особливо небезпечна можливість діагностичної лікарської помилки [19].

Стосовно евтаназії можна виділити два питання, від відповіді на які залежить прийняття чи неприйняття в суспільстві цієї процедури. Перше питання – чи має право людина розпоряджатися своїм життям, звертаючись до медичного працівника з проханням про припинення лікування? Друге питання – чи може лікар виконати це прохання, навіть якщо це суперечить його професійним обов'язкам? Однозначної відповіді на ці питання немає. Тож якщо вважати, що такого права у хворого немає, то чи не буде це (заподіяння подальших страждань) розцінюватися як жорстоке та принижуюче людську гідність поводження? Така думка ґрунтувалась на прикладі боротьби за право на евтаназію. Яскравий представником таких борців був Рамон Сампедро Камеан – галісійський моряк та автор двох книг, який був паралізований внаслідок нещасного випадку і тридцять років домагався права на добровільний відхід із життя. Він був першим громадянином Іспанії, який обстоював це право у суді.

23 серпня 1968 року у віці 25 років Рамон невдало стрибнув зі скелі в море та зламав хребет. Внаслідок цієї травми він був повністю паралізований нижче ший, – за його власними слова-

ми, перетворився на голову, що говорить. Лікарі поставили остаточний діагноз: тетраплегія (параліч чотирьох кінцівок), через яку він ніколи не зможе рухатися. За їх прогнозами, йому залишалося трохи більше трьох-чотирьох років життя. Однак Рамон прожив ще майже 30 років, прикутий до ліжка в будинку на фермі недалеко від узбережжя і оточений турботами сім'ї і друзів. Повна нерухомість не послабила його розуму і не позбавила волі та сил. Він багато читав і писав сам, тримаючи ручку в зубах, розмовляв телефоном і навіть працював на комп'ютері за допомогою рота, активно спілкувався з людьми. Але він не вважав таке життя повноцінним. Дорослому, колись сильному чоловікові нестерпно було все життя залишатися безпорадним. І це могло тривати ще багато років, тому що Рамон майже не хворів і в сім'ї у них були довгожителі. Однак через нерухомість він не міг вчинити самогубство. Для цього йому була потрібна стороння допомога, але евтаназія в Іспанії була незаконна і сприяння самогубству каралося ув'язненням на строк від 6 до 10 років. Тому Рамон розпочав боротьбу за право на смерть.

З початку 1990-х Рамон Сампедро вів судові бої з державою. Підтримку йому надавала барселонська асоціація «Право на гідну смерть», яка дуже швидко набрала прихильників у Галісії та привернула до Рамона увагу багатьох людей. Він сам не був активістом руху за евтаназію, а лише відстоював своє право на вибір, право розпоряджатися власним життям.

У квітні 1993 року Рамон звернувся до цивільного суду в Барселоні з проханням не переслідувати по суду тих осіб, які сприятимуть йому в самогубстві, але отримав відмову. 18 липня 1994 року Конституційний суд Іспанії не ухвалив його апеляції на тій підставі, що він мав насамперед звернутися до суду територіальної юрисдикції. 17 травня 1995 року Європейська комісія з прав людини відмовилася прийняти його скаргу, оскільки заявник не вичерпав усі внутрішньодержавні засоби захисту свого права.

12 липня 1995 року Сампедро звернувся з позовом до суду першої інстанції в Ної, просячи дозволити його лікарю виписати йому ліки, які могли б дозволити йому померти гідно, але при цьому не переслідувати лікаря за законом, що забороняє сприяння самогубству. 9 жовтня 1995 року суд відмовив йому, посилаючись на те, що стаття 143 Кримінального кодексу не дозволяє суду дозволити третій стороні сприяти самогубству чи смерті особи.

Рамон подав апеляцію. Рішенням від 19 листопада 1996 року суд провінції Корунья (вищої інстанції) підтримав рішення суду першої інстанції. 16 грудня 1996 року була зареєстрована заява Сампедро до Конституційного суду про порушення його конституційних прав на людську гідність, життя, фізичну та психічну недоторканність, а також справедливий суд. 10 березня 1997 року йому було призначено термін у 20 днів для подання своїх остаточних скарг, після чого йому залишалося лише чекати. Але дата розгляду не призначалася, і Рамон не дочекався рішення суду.

Приблизно за три місяці до смерті друзі перевезли його з ферми до міської квартири в Бойро, оскільки його рідні завжди були категорично проти самогубства. У вибраний день у кімнаті було встановлено камеру, яка знімала все, що відбувається. За допомогою соломинки він випив рідину з отрутою. Цей ціанід по крихті збирали кілька його друзів, і всю підготовку він спланував так, щоб кожна окрема дія його помічників не могла спричинити звинувачення у вбивстві. Що то були за друзі не знала навіть Манейро – найближча подруга Рамона Сампедро. Саме він придумав цей план, а Манейро лише була «його руками». Наступного дня Манейро забрали до поліції, і вона два дні провела в камері, але за відсутністю доказів справу було закрито. Хоча рідні Рамона Сампедро вважали її вбивцею, вони нікого не хотіли переслідувати за законом.

Але на цьому історія судового захисту його прав не закінчилася. Вже після смерті Рамона, 7 квітня 1998 року, його невістка Мануела Санлес, яка доглядала його все життя, повідомила Конституційний суд про те, що, як спадкоємиця заявника, вона має намір продовжувати початий ним розгляд. 11 листопада 1998 року суд припинив справу і відмовив заявниці в праві представляти справу покійного дівера.

Потім Мануела Санлес звернулася до Європейського суду з прав людини в Страсбурзі на тій підставі, що прохання її дівера про надання йому медичної допомоги, щоб покінчити з муками, повністю підпадає під 8 статтю (право на повагу до приватного життя) Конвенції про права людини, тоді як втручання держави у формі заборони, що міститься в кримінальному кодексі, на сприяння самогубству неправомірне. Також вона стверджувала, що було порушено статті про право на життя, свободу та безпеку, про свободу совісті, заборону на тортури та право на чесний судовий розгляд.

Однак рішенням від 26 жовтня 2000 року суд відхилив її скаргу, пославшись на те, що він не

виносить абстрактних рішень щодо помилкового тлумачення або неправильного застосування статей конституції, але захищає особу від фактичного порушення її прав, а також на те, що скарга може виходити лише від самого потерпілого.

Таке ж рішення виніс і Комітет з прав людини ООН 30 березня 2004 року (дата звернення 28 березня 2001 року). І лише через 23 роки після смерті Сампедро в березні 2021 року в Іспанії з'явився закон про евтаназію, а з 25 червня того ж року, коли набрав чинності Органічний закон про регулювання евтаназії, через три місяці після його публікації в «Boletín Oficial del Estado» (BOE; Офіційний державний вісник), після його затвердження Генеральними кортесами 18 березня 2021 року, цей закон набув чинності. Цей закон декриміналізує медичну допомогу при смерті та визначає, кому, коли та з якими вимогами вона може бути надана.

В Україні спроба легалізувати пасивну евтаназію була здійснена при підготовці проекту Цивільного кодексу України у 2003 році. Однак в остаточному варіанті даного законодавчого акту ця пропозиція не знайшла свого відображення. На сьогодні пункт 2 ст. 52 «Основ законодавства про охорону здоров'я України» забороняє пасивну евтаназію, а пункт 3 ст. 52 забороняє й активну евтаназію, де зазначається, що медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань [6, с.22].

Зараз, при обговоренні можливості легалізації евтаназії в Україні, навіть не беручи до уваги морально-етичні та релігійні аспекти евтаназії, що мають вагоме значення, а виходячи з існуючої в нашій країні правової ситуації, варто визнати, що надання евтаназії правомірного, легального характеру призведе до виникнення цілої низки негативних наслідків. Людина, яка страждає невиліковною хворобою, на лікування якої необхідна велика кількість коштів, при мінімальній заробітній платі українського медика і так викликає байдужість зі сторони персоналу лікарні, а за умов схвалення евтаназії подібна практика знайде підтримку у багатьох лікарів, у яких просто не буде бажання опікуватися проблемними пацієнтами. Крім того, легалізація евтаназії може стати зброєю в руках родичів, котрі будуть підштовхувати до відходу з життя з корисливих мотивів, тобто законним способом вбивати людей заради отримання спадщини.

Ще у 50-х роках минулого століття в Одесі академік В. Філатов, обговорюючи цю проблему з молодими лікарями, говорив, що люди «не заслужили» такого права. Людині не можна надавати можливість приймати такі рішення: сьогодні вона це зробить з необхідності, а завтра – тому, що не захоче допомагати або не зможе як слід лікувати [1, с. 22].

Висновки. З кожним роком все більше людей, які підтримують легалізацію евтаназії. Але до цього найближчим часом, швидше за все, справа не дійде. Адже в Україні на громадську думку сильно впливає церква, головний постулат якої – ніхто і ніщо не може дати дозвіл на вбивство безневинної людської істоти.

Можна відзначити і те, що недопустимість евтаназії вважається у нашій країні загальноприйнятою нормою медичної практики. На сьогодні надання евтаназії правомірного характеру може потягнути за собою забагато негативних наслідків.

У будь-якому разі, за умови легалізації хоча б пасивної евтаназії, в українське законодавство необхідно буде внести істотні зміни. Насамперед – необхідно буде ухвалити закон про легалізацію евтаназії, в якому чітко прописати не тільки випадки, в яких дозволена евтаназія, але й усі наслідки, що випливають з неї, в першу чергу для лікарів.

Вочевидь невирішеним буде питання внесення змін до Конституції України, яка проголошує людське життя найвищою соціальною цінністю та до Кримінального кодексу України, який передбачає кримінальну відповідальність за її позбавлення. Цей ребус має вирішити законодавець у разі легалізації евтаназії.

До Цивільного кодексу також необхідно буде внести зміни, а саме усунути імперативну норму щодо заборони на задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Швидше цю норму доведеться замінити заборобою задоволення прохання родичів хворого припинити його лікування у разі перебування його у непритомному стані. Також багато змін та доповнень необхідно буде внести до підзаконних нормативних актів, а саме роз'яснити нотаріусам порядок оформлення рішення пацієнта про евтаназію, порядок нотаріального засвідчення лікарського висновку, порядок проведення відеофіксації волевиявлення пацієнта та інше.

Але якщо аналізувати всі аспекти евтаназії, то єдиним вірним висновком буде те, що її легалізація спричинить виникнення ще більшої кількості протиріч та розбіжностей у законодавстві, ніж є на сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анікіна Г.В. Перспективи легалізації евтаназії в Україні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 25-34: URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09agvevu.pdf> (дата звернення: 20.10.2024).
2. Безаров О.Т. Евтаназія в контексті медичної практики (за результатами соціологічного опитування, проведеного в м. Чернівці). *Буковинський медичний вісник*. 2005. № 1. С. 149-154. : URL: <http://tanat.info/eutanazija-v-konteksti-medichnoi-praktiki-24-12-2013.html> (дата звернення: 20.10.2024).
3. Бурячок О., Власюк В. Евтаназія по-іспанському. 26 вересня, 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/HEALTH/evtanazija-po-ispanskomu.html> (дата звернення: 20.11.2024).
4. Ворона В.А. Право на евтаназію як складова права людини на життя. *Право України*. 2010. №5. 199-205 с.
5. Грищенко О. Проблема державного забезпечення права людини на застосування евтаназії. *Юридичний журнал «Юстиніан»*. 2005. № 6. URL: <http://www.justinian.com.ua/> (дата звернення: 24.11.2024).
6. Домбровська О. Щодо правових аспектів легалізації евтаназії. *Право України*. 2008. № 10. 19-24 с.
7. Козинець О.Г., Пальона А.В. Поняття евтаназії та проблеми правового регулювання в зарубіжних країнах. *Право і суспільство*. 2022. № 1. 17–22 с.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.11.2024).
9. Конституція України: URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>. (дата звернення: 12.12.2024).
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5.04.01 р. № 2341-III : за станом на 13.07.17 р. : URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.10.2024).
11. Мірошниченко О.А. Евтаназія та право людини на життя у міжнародному та національному праві. *Форум права*. 2012. № 3. 459–464 с.
12. Німеччина дозволяє евтаназію: що це означає. URL: <https://www.dw.com/uk94/a-52559805#:~:text=> (дата звернення 30.01. 2025).
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 21.12.2024).
14. Тимошук О. Наслідки евтаназії, або чи узаконять добровільну смерть в Україні? *Дзеркало тижня*. Україна. № 48. 2013. 20 грудня.
15. Ткач М.Є. Філософське осмислення евтаназії в умовах сучасного суспільства. URL: <http://s-journal.cdu.ua/base/2008/v4/v4pp209-211.pdf>. (дата звернення: 22.01.2025).
16. Харчук В. Право на евтаназію як особисте право людини. *Юридичний журнал*. 2010. №4. 34-37 с.
17. Шклярська О. Евтаназія: «хороша смерть», вбивство, акт милосердя чи право людини? «Ракурс». 2019. 18 січня. URL: <https://racurs.ua/ua/2228-v-ukrayini-zagovoryly-pro-evtanaziu-horosha-smert-vbyvstvo-akt-myloserdya-chy-pravo-ludyny.html> (дата звернення: 20.11.2024).
18. Шолудько Ю. «Капсула самогубця»; як працює, скільки коштує та попередження її творця. : URL: <https://surl.li/qegqul> (дата звернення: 26.01.2025).
19. Шпачук А.О. Евтаназія: правові та етичні аспекти. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Вип. 3. 159–163 с.

Кубрак О.В. ПРАВО НА ЕВТАНАЗІЮ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблема евтаназії. Цінність людського існування в моральних і правових аспектах висуває різні суспільно-правові проблеми, які так чи інакше стосуються права життя, відносяться до категорії глобальних і загальнолюдських проблем. То що таке евтаназія: природна і безболісна смерть? Це питання має розглядатися не тільки з морально-етичних позицій, а й мати правову оцінку, оскільки зловживання і навіть злочини у випадках з евтаназією не виключені.

В статті проведений порівняльний аналіз правового визначення евтаназії в зарубіжних країнах, наведені деякі приклади боротьби за право гідного уходу з життя як невід'ємного права особистості, хоча саме це право викликає безліч суперечок.

Останнім часом у ЗМІ все частіше стали торкатися проблеми евтаназії. Розмови про неї в суспільстві нікого не залишають байдужими. У зв'язку з цим протягом останніх років було проведено масу прес-конференцій за участю відомих діячів медицини, політики, юристів і, судячи з публікацій у пресі та виступах по телебаченню, ця проблема набула широкого розголосу як серед прихильників, так і її затятих супротивників. Таке масове обговорення «гідної смерті», у тому числі на законодавчому рівні, свідчить про те, що суспільство прийшло до тієї межі, яка вже закликає визначитися йому у цьому питанні.

Остаточної позиції щодо легалізації евтаназії ще не сформовано, тому вона завжди буде питанням із категорії «бути чи не бути». Кожне суспільство, країна та людина завжди стоятимуть перед вибором, який має бути гарантовано закріплений на державному рівні. Виходячи з вищевикладеного, правова оцінка евтаназії, її кваліфікація з погляду національного, особливо цивільного та кримінального законодавства, є дуже актуальною.

Ключові слова: евтаназія, активна евтаназія, пасивна евтаназія, суспільство, асистоване самогубство, право на припинення життя.

Kubrak O.V. RIGHT TO EUTHANASIA: WORLD EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE

The article considers the problem of euthanasia. The value of human existence in moral and legal aspects raises various socio-legal problems that, in one way or another, relate to the right to life, belong to the category of global and universal problems. So what is euthanasia: a natural and painless death? This issue should be considered not only from a moral and ethical standpoint, but also have a legal assessment, since abuse and even crimes in cases of euthanasia are not excluded.

The article provides a comparative analysis of the legal definition of euthanasia in foreign countries, gives some examples of the struggle for the right to a dignified end of life as an inalienable right of the individual, although this right causes a lot of controversy.

Recently, the media have increasingly begun to touch on the problem of euthanasia. Conversations about it in society leave no one indifferent. In this regard, in recent years, a lot of press conferences have been held with the participation of famous figures in medicine, politics, lawyers, and, judging by publications in the press and television appearances, this problem has gained wide publicity both among supporters and its ardent opponents. Such a mass discussion of «dignified death», including at the legislative level, indicates that society has reached the point where it is already calling for a decision on this issue.

The final position on the legalization of euthanasia has not been formed yet, so it will always be a question from the category of «to be or not to be». Every society, country and person will always face a choice that must be guaranteed to be fixed at the state level. Based on the above, the legal assessment of euthanasia, its qualification from the point of view of national, especially civil and criminal legislation, is very relevant.

Key words: euthanasia, active euthanasia, passive euthanasia, society, assisted suicide, right to end life.

Явтушенко О.В.,
аспірант кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 347.3
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.6

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Вступ. Стрімкий розвиток безпілотних наземних транспортних засобів (БНТЗ) – тобто автономних або самокерованих автомобілів – ставить нові виклики перед правовим регулюванням. Очікується, що широке впровадження таких технологій суттєво підвищить безпеку дорожнього руху (за оцінками експертів, потенційно зниження кількості аварій на 80–90%) [2, с. 37] та сприятиме економічному розвитку завдяки автоматизації перевезень. Водночас виникають проблеми правового характеру, адже чинне законодавство переважно розраховане на традиційні транспортні засоби з водієм-людиною. Необхідно вирішувати питання цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану автономним автомобілем, страхування таких ризиків, допуску БНТЗ до доріг загального користування тощо.

Метою статті є аналіз сучасного стану правового регулювання БНТЗ у цивільно-правовому аспекті, порівняльний огляд підходів у різних країнах та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення українського законодавства.

Представлена тема є відносно новою для української правової науки, проте вже привернула увагу дослідників, які аналізують питання відповідальності за шкоду, заподіяну сучасними технологіями. Окремі аспекти правового регулювання автономного транспорту розглядалися у дисертаційній роботі Леська Ю.В., де піднімаються питання, дотичні до теми даного дослідження. Також вагомий внесок у розвиток цивільно-правової доктрини відповідальності, зокрема щодо шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Матвеев Г.К., Кузнецова Н.С., Отрадна О.О., а також Чезаре Бартоліні, Мелінда Лохманн, Браян Істон та Бенедикт Гренвілл. У своїх працях вони аналізують проблеми правосуб'єктності автономних систем, розподілу ризиків між виробниками та користувачами, а також перспективи адаптації деліктного права до новітніх технологічних викликів.

Нині у світі спостерігається активний процес оновлення законодавства у цій сфері: розробляються спеціальні норми та корегуються існуючі правила, аби врахувати специфіку БНТЗ. В Україні ж правове поле для безпілотних автомобілів залишається невизначеним, що гальмує впровадження новітніх технологій.

Виклад основного матеріалу. На міжнародному рівні правові рамки поступово адаптуються під появу автономного транспорту. Базовими документами є багатосторонні конвенції про дорожній рух. Так, Віденська конвенція про дорожній рух 1968 р. історично вимагала, щоб кожний рухомий транспортний засіб мав водія, який постійно контролює рух (ст. 8) – ця норма фактично унеможлилювала повністю безпілотний рух. У 2016 році були ухвалені поправки до Конвенції, які дозволили передачу функцій керування самому транспортному засобу за виконання визначених технічних вимог [7]. Деякі держави, як-от США, не є учасниками Віденської конвенції (вони дотримуються Женевської конвенції 1949 р., більш гнучкої щодо вимог до водія), що частково спрощує впровадження БНТЗ у цих країнах. В рамках ООН напружуються універсальні підходи до стандартизації автономного транспорту. Зокрема, Європейська економічна комісія ООН (UNECE) прийняла перші міжнародні правила для автопілотованих транспортних систем рівня 3 (наприклад, Регламент ООН щодо систем утримання авто в смугі – ALKS), а в 2022 р. на рівні ЄС було затверджено технічні правила для повністю автономних транспортних засобів (рівня 4), узгоджені з новими правилами ООН [4].

Таким чином, на глобальному рівні закладаються основи для гармонізації вимог безпеки та допуску БНТЗ до міжнародного руху. Важливим є і питання фіксації даних: міжнародні органи рекомендують оснащувати автономні авто пристроями запису даних (на кшталт «чорних скриньок»), щоб у разі інциденту можна було визначити, хто керував – система чи людина.

Отже, міжнародне право визнає необхідність адаптації під автономні технології та поступово формує загальні стандарти, які мають імплементуватися на національному рівні.

ЄС став одним зі світових лідерів у створенні правових умов для автономного транспорту. Набрання чинності Регламентом (ЄС) 2019/2144 з 6 липня 2022 року ознаменувало появу першої комплексної рамки ЄС для автоматизованих і автономних транспортних засобів [6]. Цим актом запроваджено обов'язкове оснащення всіх нових моделей автомобілів цілою низкою сучасних систем допомоги водієві (ADAS) – від інтелектуального контролю швидкості до систем екстреного гальмування – з метою підвищення безпеки та підготовки ґрунту для автономного керування [4]. Регламент 2019/2144 також уперше на рівні ЄС ввів правові визначення «автоматизованого» та «повністю автономного» транспорту і зобов'язав Європейську Комісію розробити єдині технічні вимоги та процедури типового схвалення таких транспортних засобів [6]. У 2022 р. Єврокомісія реалізувала ці повноваження, ухваливши делеговані акти, що встановлюють **єдині стандарти безпеки для автономних авто рівня 4** по всьому ЄС [8]. Завдяки цьому Євросоюз став першим регіоном, де створено можливість допуску повністю безпілотних автомобілів на ринок за наявності сертифікації їхньої безпечності.

Паралельно в Європі триває робота над питаннями відповідальності та страхування. На рівні ЄС наразі відсутній спеціальний режим цивільної відповідальності за шкоду, завдану БНТЗ – діють загальні положення про відповідальність власників транспортних засобів та про відповідальність за продукцію. Водночас усвідомлюється необхідність оновлення законодавства у зв'язку з появою штучного інтелекту і робототехніки. Європейський парламент у 2020–2022 рр. закликав напрацювати окремий режим цивільної відповідальності для штучного інтелекту, зокрема автономних автомобілів [5]. Вже внесено пропозиції щодо вдосконалення директиви про відповідальність за продукцію та проект директиви про штучний інтелект, які покликані забезпечити належний захист потерпілих у разі ДТП за участю автопілотованих машин. Таким чином, ЄС рухається до комплексного врегулювання: від технічних стандартів до гармонізації норм деліктної відповідальності.

Багато держав Європи впроваджують пілотні проекти і оновлюють свої закони для інтеграції

БНТЗ. Німеччина однією з перших у світі адаптувала законодавство: ще у 2017 р. до її Закону про дорожній рух внесено зміни, що дозволили водієві передавати керування автомобілю з системою високої автоматизації (за умови готовності втрутитися) [7]. А в 2021–2022 рр. Німеччина стала першою державою, яка узаконила експлуатацію повністю автономних транспортних засобів (рівень 4 SAE) на дорогах загальногo користування без присутності водія в салоні. 28 липня 2022 року набули чинності Закон про автономне водіння та підзаконна постанова, що дозволяють використання автономних транспортних функцій у пасажирських і вантажних перевезеннях на визначених маршрутах без обов'язкової наявності резервного водія [8]. Ці акти детально регламентують вимоги до таких транспортних засобів і створюють процедуру отримання дозволів на їх експлуатацію в звичайному режимі.

Франція також модернізує законодавство: парламент розглядає законопроект про адаптацію правил відповідальності до автономних автомобілів. Зокрема, запропоновано звільняти водія-людину від кримінальної відповідальності за ДТП, що сталися з вини автономної системи, за певних умов [7]. Це нововведення відображає зміну підходу: якщо управління повністю здійснював автопілот, то і відповідальність має покладатися не на «водія»-пасажира, а на виробника або іншу відповідальну особу. Великобританія ще у 2018 р. (тоді вона була частиною правового поля ЄС) прийняла Закон про автоматизовані та електричні транспортні засоби, яким запровадила обов'язкове страхування відповідальності за шкоду, заподіяну транспортним засобом у автономному режимі. За цим підходом, якщо ДТП сталося під керуванням автопілоту, потерпілому відшкодовує збитки страховик транспортного засобу, а страховик потім може регресно звернутися до виробника чи іншої винної особи. Британське право фактично розширило дію системи обов'язкового автострахування на випадки, коли «водієм» є штучний інтелект.

Інші країни Європи теж експериментують: Італія вимагає від заявників на тестування автономних авто на дорозі наявності окремого страхування цивільної відповідальності для таких транспортних засобів; Швеція пропонує розподілити відповідальність за шкоду між виробником, власником і «водієм»-пасажиром автономного авто. Загалом у Європі виробився консенсус, що для успішної інтеграції БНТЗ

потрібне як оновлення правил дорожнього руху (допуск автономних систем, вимоги до їх безпеки), так і коригування норм відповідальності та страхування, аби забезпечити захист потерпілих і стимулювати інновації.

На відміну від Європи, Сполучені Штати не мають єдиного федерального закону, що комплексно регулює автономні транспортні засоби – натомість значну роль відіграє законодавство штатів. Починаючи з 2010-х років, окремі штати США один за одним приймають нормативні акти, що дозволяють тестування та комерційну експлуатацію БНТЗ на дорогах. Станом на 2024 р. половина американських штатів (25 з 50) вже ухвалили закони, які прямо дозволяють рух автономних транспортних засобів без водія [1]. Серед таких штатів – Каліфорнія, Аризона, Флорида, Техас та інші як «республіканські», так і «демократичні» регіони, що демонструє надпартійну підтримку розвитку цієї технології. Хоча нормативні вимоги різняться, більшість штатів закріплюють схожі базові умови: дозволяється експлуатація автономних авто четвертого чи п'ятого рівня за наявності **системи безпечного зупинення** (vehicle must achieve minimum risk condition) у разі збою, транспортний засіб має дотримуватись усіх правил дорожнього руху, а оператор або виробник зобов'язані мати фінансове забезпечення (страхування) на випадок шкоди. Таким чином, поступово формується відносно уніфікований підхід, навіть без втручання федерального законодавця.

На федеральному рівні США поки що діють лише рекомендації та точкові нормативні зміни. Міністерство транспорту (NHTSA) видало ряд інструктивних документів («Federal Automated Vehicles Policy» 2016, «AV 2.0» 2017 тощо), що окреслюють принципи безпеки для виробників. У 2022 році NHTSA вперше внесло зміни до Федеральних стандартів безпеки транспортних засобів (FMVSS), щоб адаптувати їх до автомобілів без традиційних органів керування людиною. Зокрема, було усунуто нормативну вимогу обов'язкової наявності рульового колеса та педалей у конструкції автомобіля, якщо той спроектований виключно для руху під управлінням автоматизованої системи [3]. Це нововведення знімає регуляторні бар'єри для виробників абсолютно безпілотних авто (наприклад, шатлів чи роботаксі) в США. Питання відповідальності за ДТП за участю БНТЗ у США наразі вирішується в рамках існуючих правових доктрин – через позови про необережність або про дефект продукції. Спеціаль-

них норм про деліктну відповідальність саме для автономних авто на федеральному рівні не прийнято, і більшість штатів також поки що не впровадили окремих режимів (цей підхід відповідає світовій тенденції: більшість країн наразі застосовують до автономних транспортних засобів загальні правила відповідальності, без спеціальних змін).

Відтак, у разі аварії за участю самокерованого авто в США потенційно відповідачем може бути як «водій»-оператор (якщо його дії або контроль були недостатні), так і виробник або розробник технології – за законом про відповідальність за якість продукції, у разі доведення дефекту системи. Питання розподілу відповідальності в таких ситуаціях поки лишаються предметом судової практики і теоретичних дискусій, оскільки масового використання повністю автономних автомобілів ще не відбулося. Водночас на рівні суспільної політики у США усвідомлюють потребу у єдиному підході: у 2022 р. група сенаторів звернулася до Міністерства транспорту із закликом розробити федеральні правила для автономного транспорту, зазначаючи, що технологія має великий потенціал, але «необхідні політики, щоб реалізувати ці переваги» [6]. Очікується, що в найближчі роки США просуватимуться до більш цілісного регулювання у цій сфері.

Окрім ЄС та США, активні кроки щодо БНТЗ роблять і інші розвинені держави. Японія нещодавно оновила законодавство: у квітні 2022 р. прийнято поправки до Закону про дорожній рух, які запроваджують систему дозволів на експлуатацію транспортних засобів 4 рівня автоматизації. Вже з 2023 р. в Японії дозволено комерційне використання автономних shuttle-бусів без водія на борту, але під дистанційним наглядом оператора, і поки що лише в окремих малонаселених районах [6]. Це робить Японію одним із піонерів у впровадженні Level 4 на практиці. Китай також швидко розвиває автономний транспорт: у кількох великих містах (Пекін, Шеньчжень тощо) діють пілотні програми роботаксі, запроваджено систему ліцензування тестових поїздок. Китайське законодавство вирізняється дуже детальним регулюванням збору даних та моніторингу БНТЗ: будь-який автономний транспортний засіб для тестування має в реальному часі передавати регуляторам інформацію про режим керування, місцезнаходження і швидкість, а також автоматично зберігати ключові параметри щонайменше за 90 секунд до аварії або збою (такі «чор-

ні скриньки» повинні архівувати дані мінімум 3 роки).

Отже, світовий досвід демонструє різноманітність моделей регулювання: від обережного дозволу тестувань на умовах суворого нагляду – до створення окремих правових конструкцій на кшталт «оператора автоматизованої системи» чи спеціальних страхових фондів. Водночас спільною тенденцією є прагнення законодавців забезпечити високий рівень безпеки (через технічні стандарти та контроль) і водночас не стримувати інновації.

Україна поки що не має спеціальних норм, які б регулювали використання безпілотних автомобілів. Відсутні легальні визначення «автономного транспортного засобу» чи його різновидів, не визначено правового статусу автопілотованих систем. Чинні Правила дорожнього руху України виходять з припущення, що транспортним засобом керує людина-водій: водій зобов'язаний бути уважним, стежити за дорогою, не відволікатися від керування тощо. Очевидно, що експлуатація БНТЗ рівнів 3–5 в рамках таких вимог є неможливою або принаймні не відповідатиме законодавству. Норм, які б прямо дозволяли рух без присутності водія, немає. Більше того, в Україні досі не врегульовано порядок випробувань автономних авто на дорогах: відсутні положення про видачу дозволів на тестування, вимоги до таких тестів, статус випробувачів тощо. Існує наказ Мінінфраструктури №521 від 17.08.2012 «Про затвердження Порядку затвердження конструкції транспортних засобів, їх частин та обладнання та Порядку ведення реєстру сертифікатів типу транспортних засобів та обладнання і виданих виробниками сертифікатів відповідності транспортних засобів або обладнання», що звільняє від окремих процедур сертифікації «тестові зразки транспортних засобів, які використовуються на дорогах загального користування з метою проведення випробувань перед запуском у масове виробництво». Теоретично під цю категорію могли б підпадати і автономні авто, але спеціально про це не йдеться, і практики застосування даної норми до БНТЗ немає.

Таким чином, нині використання безпілотних автомобілів на дорогах України фактично не дозволене та не врегульоване. Ключовим викликом є також відсутність визначеного порядку розподілу відповідальності за шкоду, заподіяну автономним транспортним засобом. У українському праві потенційно можливі два підходи. Перший – традиційний: застосувати загальну норму ст. 1187 Цивільного кодексу України про

відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. За цією нормою відповідальність несе власник транспортного засобу або особа, яка ним володіє на законних підставах (наприклад, орендар) – тобто фактичний власник/користувач автомобіля відповідає за всі збитки, спричинені рухом цього авто, незалежно від вини (якщо не доведе вини потерпілого). Другий можливий підхід – розглядати аварію за участю БНТЗ як наслідок дефекту товару (транспортного засобу або його програмного забезпечення). У такому разі може застосовуватися Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», який покладає відповідальність на виробника продукції (або імпортера). Відповідно, якщо ДТП спричинене несправністю або помилкою роботи автопілоту як товару, виробник мав би відшкодувати збитки. На сьогодні жоден з цих підходів не закріплений спеціально для випадків з автономними авто, і судової практики з цього приводу в Україні ще немає.

Отже, існує правова невизначеність: хто буде відповідальним – власник авто чи виробник системи – у ситуації, коли автомобіль рухався без участі водія. Це становить ризик як для потенційних потерпілих (невизначеність щодо джерела відшкодування), так і для інноваторів, які побоюються невизначених обсягів відповідальності.

Не менш важливе питання – страхування. Законодавство України про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників ТЗ (ОСЦПВ) не враховує специфіки автономних авто. По-перше, оскільки використання БНТЗ не передбачено, страховики фактично не пропонують полісів на випадок, коли автомобілем керує автоматика. По-друге, закон прямо не зобов'язує власників БНТЗ страхувати такі ризики – формально БНТЗ не охоплюються визначенням об'єкта страхування (адже передбачається транспортний засіб, що експлуатується водієм). Таким чином, зараз не існує спеціальних вимог щодо страхування автономних транспортних засобів в Україні. У разі аварії за участю БНТЗ можуть виникнути спори: чи покриває звичайний поліс ОСЦПВ шкоду, якщо на момент ДТП водій не керував авто? Очевидно, такі ситуації потребуватимуть окремого врегулювання. Додатково, українське законодавство не містить норм щодо збору і зберігання даних про рух автономного авто, відсутні вимоги до наявності систем дистанційного контролю чи аварійного зупинення тощо.

Аналіз досвіду різних країн дозволяє виокремити кілька ключових аспектів правового регулювання БНТЗ: (1) допуск до дорожнього руху (тестування і експлуатація), (2) розподіл відповідальності і страхування, (3) вимоги безпеки та контролю. Підходи держав можуть різнитися, але простежуються спільні тенденції і моделі.

Частина країн обрала шлях поступового дозволу експериментальних поїздок із суворими умовами. Наприклад, у більшості штатів США та ряді європейських країн спочатку дозволялося лише тестування БНТЗ з обов'язковою присутністю інженера-водія, готового перебрати керування. З набуттям досвіду умови пом'якшуються – дозволяються пілотні програми без водія в салоні (як у Аризоні чи Каліфорнії для роботаксі, або у шведському проекті Scania на маршруті між містами [8]).

Інші держави пішли шляхом прямого нормативного врегулювання статусу автономного автомобіля. Німеччина створила окрему процедуру схвалення експлуатації автономних ТЗ: транспортний засіб повинен відповідати вимогам до техніки (напр. наявність системи віддаленого нагляду або автоматичного зупинення при збої), а оператор – отримати дозвіл регулятора на конкретний маршрут. Велика Британія впровадила категорію «automated vehicle» у законі, що дало змогу використовувати такі авто на дорогах за умов, визначених Міністерством транспорту (наприклад, з 2022 р. у Британії дозволено використання системи автономного водіння *ALKS* на швидкісних дорогах зі швидкістю до 60 км/год, коли автомобіль сам керує, а водій може не тримати руки на кермі, проте має бути готовим втрутитися) – такі зміни відображені в оновленому Кодексі дорожнього руху Британії. Отже, деякі країни вже узаконили певні сценарії автономного руху, тоді як інші досі дозволяють його лише в тестовому режимі або зовсім не дозволяють (як наразі в Україні).

На практиці наразі жодна країна повністю не вирішила питання відповідальності за БНТЗ – законодавці діють обережно. Як зазначалося, більшість країн поки застосовують загальні підходи і лише коригують страхові вимоги [7]. Водночас спостерігається рух до перерозподілу відповідальності від фізичного водія до суб'єктів, що контролюють технологію. Це логічно: чим більше автомобіль «самостійний» у керуванні, тим меншою є вина або можливість впливу з боку людини. З підвищенням рівня автоматизації водій поступово перетворюється на пасажир, а основний обов'язок забезпечити

безпеку переходить до виробників та операторів систем. Законодавці у різних країнах усвідомлюють, що традиційні принципи деліктної відповідальності і страхування потребують переосмислення – очікується своєрідний «зсув парадигми» у праві відповідальності.

Для мінімізації ризиків країни встановлюють ряд технічних і організаційних вимог до БНТЗ. Загальним місцем є вимога мати сертифікацію або дозвіл перед виходом автономного авто на дороги: скрізь потрібно довести безпечність систем (через тестування, перевірки відповідності стандартам тощо). На рівні ЄС, як зазначалося, впроваджено єдину процедуру типового схвалення автономних авто, яка передбачає комплексну оцінку їх безпеки (навігації, систем виявлення перешкод, кібербезпеки, надійності тощо) перед допуском на ринок. У багатьох країнах запроваджено вимогу оснащення БНТЗ пристроями запису даних про поїздку (EDR) [7] – це стосується і Європи, і США, і Китаю. Такі «чорні скриньки» дозволяють з'ясувати обставини ДТП і правильно визначити відповідального. Часто вимагається, щоб виробники/оператори надавали регуляторам інформацію про всі інциденти за участю БНТЗ (наприклад, NHTSA в США з 2021 р. зобов'язала всі компанії повідомляти про кожну аварію за участю авто з автоматизацією рівня 2–5). Деякі юрисдикції встановлюють також вимоги щодо присутності дистанційного оператора або особливих систем зв'язку: так, французький проект передбачає, що повністю автономний транспортний засіб рівня 4 має знаходитися під наглядом людини, яка у будь-який момент може дистанційно перебрати керування. Подібні правила існують у Японії для автономних автобусів – обов'язковий моніторинг та можливість втручання оператором. Отже, забезпечення безпеки руху є пріоритетом: навіть дозволяючи безпілотні авто, держави встановлюють суворі вимоги, аби мінімізувати ймовірність аварій та забезпечити керованість ситуації.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проведений аналіз показує, що правове регулювання безпілотних наземних транспортних засобів перебуває в стадії становлення. Провідні країни та об'єднання (ЄС, США, Японія тощо) вже зробили перші кроки до інтеграції автономних авто в правове поле, однак єдиного усталеного підходу ще немає. Усі стикаються зі спільним викликом: як збалансувати величезні потенційні вигоди від впровадження БНТЗ (підвищення безпеки,

зручності, економічний ефект) із необхідністю захисту прав громадян та забезпечення відповідальності у разі шкоди. Законодавці у світі поступово приходять до розуміння, що традиційні норми потребують оновлення, і працюють над цим. Для України ці питання набувають особливої актуальності в контексті євроінтеграції та прагнення технологічної модернізації економіки.

Наразі законодавство України має суттєві прогалини щодо БНТЗ, що створює правову невизначеність і ризики як для учасників дорожнього руху, так і для розвитку інноваційного бізнесу. Щоб Україна не відставала від світового прогресу і змогла безпечно впроваджувати автономний транспорт, необхідно вдосконалити національне законодавство за такими напрямками:

1. Визначення та класифікація БНТЗ. Доцільно закріпити в законодавстві поняття автономного (безпілотного) транспортного засобу, розрізнити рівні автоматизації (наприклад, відповідно до міжнародної класифікації SAE). Це створить термінологічну базу для подальших норм.

2. Зміни до правил дорожнього руху. Потрібно передбачити можливість руху транспортних засобів без водія за кермом у певних умовах. Зокрема, внести зміни до ПДР, дозволивши експлуатацію БНТЗ на визначених дорогах або в рамках пілотних проектів за наявності спеціального дозволу. Слід імплементувати поправки до Віденської конвенції 1968 р., які Україна підтримала, у національні норми – тобто дозволити системам автоматичного керування діяти на дорозі законно за умови їх відповідності встановленим вимогам.

3. Процедура тестування та допуску. Розробити порядок видачі дозволів на випробування автономних авто на дорогах загального користування. Цей порядок має містити вимоги до заявника (наприклад, наявність страхування, фінансових гарантій), до транспортного засобу (технічна справність, наявність систем запису даних, дистанційного гальмування тощо), визначати умови проведення тестів (обмеження за маршрутами, часом, обов'язкова присутність інженера чи дистанційного оператора, співпраця з поліцією). Необхідно уповноважити відповідний орган видавати такі дозволи і здійснювати нагляд за тестуваннями. Це дозволить вже найближчим часом запустити експериментальні проекти в Україні (наприклад, автономні шатли в аеропортах або портах, випробування безпі-

лотних електромобілів на визначених ділянках доріг тощо).

4. Вимоги безпеки та стандарти. На нормативному рівні слід встановити базові вимоги до безпілотних ТЗ. Зокрема: обов'язкове оснащення системою аварійного завершення руху (автомобіль повинен безпечно зупинитися при відмові системи), наявність системи моніторингу водія (для авто з режимом перемикання між водієм і автопілотом), обов'язкові засоби запису даних про поїздку (EDR), кібербезпека та захист від несанкціонованого втручання. Більшість з цих вимог вже закладені у регламентах ЄС, тож доцільно гармонізувати українські стандарти з європейськими. Україна як країна-учасниця Женевської WP.29 може приєднуватися до правил ООН щодо автономних систем – варто це зробити, щойно такі правила набувають чинності, щоб вітчизняний ринок був синхронізований зі світовим.

5. Цивільна відповідальність за шкоду. Потрібно законодавчо визначити, як розподіляється відповідальність у разі ДТП за участю БНТЗ. Оптимальним бачиться комбінований підхід: зберегти загальний принцип відповідальності власника (власник/титульний володілець ТЗ відповідає перед третіми особами), але передбачити регресні механізми до виробників у разі дефекту або кібератаки. Можна прямо встановити, що якщо на момент аварії транспортним засобом керувала автоматизована система, то особа, відповідальна за цю систему (наприклад, виробник або оператор автономного ТЗ), вважається суб'єктом, що керував автомобілем. Така норма дозволила б судам і страховикам чіткіше залучати до відповідальності компанії-розробники, коли їхній продукт спричинив ДТП. Водночас варто встановити межі відповідальності таких суб'єктів (наприклад, звільнення від відповідальності, якщо доведено умисне втручання третіх осіб або невиконання власником встановлених оновлень програмного забезпечення). Законодавче вирішення цього питання усуне правову невизначеність і стимулюватиме довіру користувачів до технології.

6. Обов'язкове страхування автономних ТЗ. Необхідно внести зміни до закону про ОСЦПВ, поширивши обов'язкове страхування на випадки експлуатації БНТЗ. Можливо, варто передбачити окремий вид полісу для автономних авто або спеціальний покритий ризик у стандартному полісі. При цьому доцільно запозичити британський підхід, закріпивши, що страховик транспортного засобу зобов'язаний відшкоду-

вати потерпілим шкоду, заподіяну в режимі автономного керування, незалежно від того, хто формально відповідальний. Це гарантуватиме захист потерпілих. Страховику ж слід надати право регресної вимоги до виробника/продавця транспортного засобу, якщо аварія сталася з вини технічного дефекту. Таким чином, спрацює механізм розподілу ризиків між усіма учасниками: страховики покриватимуть негайні витрати, закладаючи премії з урахуванням ризиків БНТЗ, а виробники нести будуть фінансову відповідальність опосередковано (через регресні позови або збільшення страхових внесків, якщо їхні продукти будуть аварійними). Додатково можна передбачити підвищені мінімальні суми страхового покриття для безпілотних авто (як це зроблено у деяких штатах США, де для роботаксі вимагається поліс на \$5 млн).

7. Захист даних і приватності. З огляду на те, що автономні авто генерують та передають великий обсяг даних (включно з геолокацією, відеозаписом тощо), слід передбачити норми про зберігання таких даних і доступ до них. Потрібно врегулювати, хто має право доступу до «чорної скриньки» БНТЗ (поліція, страховики, судові експерти) і на яких умовах, аби балансувати між розслідуванням аварій і захистом приватності користувачів. Бажаємо за-

провадити вимоги кібербезпеки для захисту від злому автономних систем, встановити відповідальність за неправомірне втручання у їх роботу.

8. Пілотні проекти та поетапне впровадження. Рекомендується на рівні уряду затвердити програму або дорожню карту інтеграції автономного транспорту. На початковому етапі можна реалізувати пілотні проекти в обмежених умовах (наприклад, автономні шатли у межах закритих територій, тестування систем доставки вантажів на визначених відрізках доріг). Це дозволить протестувати правове регулювання на практиці та поступово вдосконалювати його. Також варто проводити підготовку інфраструктури – встановлення смарт-світлофорів, створення карт високої точності та ін.

Виконання наведених рекомендацій сприятиме формуванню в Україні сучасної законодавчої бази, яка здатна адекватно реагувати на появу безпілотних технологій. Впровадження чітких правил гри вигідне всім учасникам: громадяни отримають більш безпечний та ефективний транспорт, стартапи та інноватори – прозорі умови для розробки і випробування своїх рішень, а держава – зниження аварійності та поступове входження у світовий технологічний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Farrah J. 25 states have autonomous vehicle laws. *RealClearPolicy*. URL: <https://surl.li/cjriat> (date of access: 07.03.2025).
2. Kubica M. L. Autonomous vehicles and liability law. *The american journal of comparative law*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1093/ajcl/avac015> (date of access: 07.03.2025).
3. Nedelea A. NHTSA rules that manual controls are not required in self-driving cars. *InsideEVs*. URL: <https://surl.li/kapqxn> (date of access: 07.03.2025).
4. New EU rules to improve road safety and enable fully driverless vehicles in the EU. *EU Urban Mobility Observatory*. URL: <https://surl.li/pjisfn> (date of access: 07.03.2025).
5. Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (AI Liability Directive). *EUR-Lex – Access to European Union law*. URL: <https://surl.li/bepgta> (date of access: 07.03.2025).
6. Rafter G., Leci M., Liu Y. Autonomous vehicles: cross jurisdictional regulatory perspectives update. *BLG*. URL: <https://surl.li/ubdmjp> (date of access: 07.03.2025).
7. Regulation of autonomous vehicles in selected jurisdictions. *The Law Library of Congress*. URL: <https://surl.li/cyqbpa> (date of access: 07.03.2025).
8. TRATON – Advanced legal framework in the EU: Driverless through Europe | TRATON. *TRATON*. URL: <https://surl.li/ysxhgc> (date of access: 07.03.2025).

Явтушенко О.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Стаття присвячена дослідженню цивільно-правових аспектів регулювання безпілотних наземних транспортних засобів (БНТЗ), зокрема питань їх правового статусу, допуску до дорожнього руху, відповідальності за шкоду, заподіяну їх експлуатацією, а також механізмів страхування таких ризиків. Розглядається міжнародний досвід нормативного регулювання автономного транспорту, аналізуються правові підходи Європейського Союзу, США, Японії, Німеччини, Великої Британії та інших держав, які вже впроваджують спеціальне законодавство у цій сфері.

Окрему увагу приділено порівняльному аналізу підходів до цивільної відповідальності за шкоду, завдану БНТЗ. Визначено ключові моделі відповідальності, що застосовуються у різних країнах: традиційна відповідальність власника, покладення ризиків на виробника, страхова модель компенсації та запровадження категорії оператора автономної системи. Проаналізовано виклики для українського законодавства, яке на сьогодні не містить спеціальних норм щодо БНТЗ, що створює правову невизначеність у питаннях їх експлуатації, розподілу відповідальності та страхового забезпечення.

На основі порівняльного дослідження запропоновано рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання БНТЗ в Україні. Зокрема, обґрунтовано необхідність запровадження чіткої правової класифікації автономного транспорту, внесення змін до правил дорожнього руху для допуску БНТЗ на дороги загального користування, розробки порядку тестування та сертифікації таких транспортних засобів. Також висвітлено важливість законодавчого закріплення механізму страхового покриття відповідальності за шкоду, заподіяну безпілотними авто, та забезпечення належного рівня кібербезпеки і захисту даних.

Стаття узагальнює міжнародний досвід та пропонує практичні шляхи вдосконалення українського правового поля для інтеграції автономного транспорту, що дозволить забезпечити його безпечне використання та розвиток інновацій у сфері мобільності.

Ключові слова: безпілотні наземні транспортні засоби, цивільне право, правове регулювання, штучний інтелект, правовий режим, цивільно-правова відповідальність, страхування, міжнародний досвід.

Yavtushenko O.V. CIVIL LAW ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF UNMANNED GROUND VEHICLES

This article explores the civil law aspects of regulating unmanned ground vehicles (UGVs), focusing on their legal status, liability for damages caused by their operation, and the mechanisms for insuring such risks. The rapid advancement of artificial intelligence (AI) and automation technologies has driven the integration of autonomous transport into public road systems. However, existing legal frameworks remain largely designed for conventional human-operated vehicles, creating significant regulatory gaps. This study examines the evolution of legal responses to UGVs at both national and international levels, identifying key trends in liability allocation and regulatory adaptation. The research presents a comparative legal analysis of approaches to UGV regulation in various jurisdictions, including the European Union, the United States, Japan, Germany, and the United Kingdom. These legal systems have taken different paths in addressing the challenges posed by self-driving technology, ranging from restrictive testing frameworks to fully operational regulatory regimes. Notably, some jurisdictions still classify autonomous vehicles within traditional traffic laws, treating them as conventional vehicles under the direct responsibility of their owners. Others have introduced new legal categories to differentiate UGVs based on their level of automation and operational independence.

A crucial aspect of this analysis is the examination of liability models for damage caused by autonomous vehicles. The study categorizes existing legal solutions into four primary models: owner-based liability, where the vehicle owner remains fully responsible for any damage regardless of the level of automation, a manufacturer or product liability approach that shifts responsibility to the developer or manufacturer of the autonomous system, treating accidents as a result of product defects or software malfunctions, an insurance-based compensation model where autonomous vehicle risks are incorporated into mandatory insurance policies, ensuring immediate compensation for victims while insurers subsequently pursue reimbursement from liable parties, and the operator responsibility model, which is an emerging approach where an entity, such as a fleet operator or AI system manager, assumes legal responsibility for the vehicle's operation rather than an individual driver or owner.

The study highlights significant gaps in Ukrainian legislation concerning UGVs. Currently, national laws lack specific provisions addressing their legal status, operational requirements, and liability frameworks. The absence of clear definitions for autonomous vehicles, as well as regulatory uncertainty in road traffic laws, creates legal risks for manufacturers, users, and insurers. Moreover, Ukraine does not have an established framework for testing and certifying UGVs, unlike leading economies that have already developed structured approval mechanisms for autonomous transport systems.

To address these shortcomings, the article proposes a series of legal reforms for Ukraine. It recommends developing a clear legal classification for autonomous vehicles, distinguishing them from traditional transport categories, amending road traffic regulations to define the conditions under which UGVs may operate on public roads, establishing a certification system for testing and approving autonomous vehicles before they are deployed, defining liability principles to balance responsibility between vehicle owners, manufacturers, and software developers, introducing mandatory insurance policies that specifically cover damage caused by autonomous driving systems, and enhancing cybersecurity standards to prevent hacking and data breaches that could compromise vehicle operations.

This study underscores the need for Ukraine to align its regulatory framework with global legal trends to foster technological innovation while ensuring public safety. By adopting a structured and proactive legislative approach, Ukraine can create a stable legal environment for the development and integration of autonomous transport. The findings of this research contribute to the ongoing discourse on the legal and ethical dimensions of AI-driven mobility and provide actionable recommendations for policymakers.

Key words: unmanned ground vehicles, civil law, legal regulation, artificial intelligence, legal regime, civil liability, insurance, international experience.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Брижань Ю.В.,

*аспірант кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету*

УДК 349.2

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.7

**РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ПОСЕРЕДНИЦТВА
І ПРИМИРЕННЯ У РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ МЕДІАЦІЇ ПРИ ВИРІШЕННІ
КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ**

Постановка проблеми. У сучасному світі конфлікти у трудових відносинах є неминучими через різноманіття інтересів роботодавців і працівників. В Україні вирішення таких спорів є важливим аспектом забезпечення стабільності в економіці та соціальній сфері. Створюючи сучасну систему оперативного реагування на виклики у сфері колективних трудових відносин, Україна перейняла світовий досвід вирішення колективних трудових спорів за допомогою примирно-третейських процедур, що відобразилось не тільки в застосуванні процедур примирення, посередництва та арбітражу, а й в створенні спеціалізованого органу в системі вирішення колективних трудових спорів, яким є Національна служба з посередництва і примирення (НСПП).

Закон України «Про медіацію», що знаменував завершення певного етапу тривалого та непростого розвитку медіації в Україні, став нормативним підґрунтям для введення в українське правове поле терміну «трудова медіація». Однак не менш важливим для впровадження та подальшого розвитку трудової медіації стала примирно-посередницька діяльність НСПП. Важко применшити роль фахівців служби в реалізації механізму медіації при вирішенні колективних трудових спорів, досвід яких став основою для розробки Проекту Закону «Про колективні трудові спори», в якому вперше пропонується закріпити поняття трудової медіації, та затвердження професійного стандарту «Трудовий медіатор (медіатор трудових спорів)».

Аналіз досліджень і публікацій. У науці трудового права діяльність НСПП в сфері вирішення колективних трудових спорів розглядалася в роботах Амелічевої Л.П., Дейнеки В.М., Запари С.І., Маньори Т.В., Пасечник О.В., Радіонової-Водяницької В. О., Сокола М.В. та інших. В їх дослідженнях було

приділено значну увагу питанням створенню, розвитку НСПП, особливостям правового статусу, функціям та повноваженням служби у вирішенні колективних трудових спорів. Спираючись на результати зазначених праць, в нашому дослідженні прагнемо насамперед зосередитися на тих повноважень та аспектах діяльності НСПП, які мають зв'язок з медіацією, а також на змінах в законодавстві, що пропонуються в Проекті Закону «Про колективні трудові спори», щодо ролі НСПП в застосуванні трудової медіації при вирішенні колективних трудових спорів.

Метою дослідження є дослідження повноважень НСПП у сфері колективних трудових відносин, що мають подібність з медіацією, впливу діяльності НСПП на розвиток трудової медіації в Україні; **завданнями:** аналіз примирно-посередницьких повноважень НСПП щодо вирішення колективних трудових спорів, закріплених в законодавстві та нормативних актах НСПП, порівняння їх з повноваженням НСПП у сфері трудової медіації, що передбачаються в Проекті Закону «Про колективні трудові спори».

Виклад основного матеріалу. НСПП є постійно діючим державним органом, який майже два десятиліття виступає посередником в колективних трудових спорах, а спеціалісти відділень НСПП, трудові арбітри, незалежні посередники – фаховими помічниками налагодження діалогу під час врегулювання розбіжностей між найманими працівниками і роботодавцями. НСПП є органом, через який держава фактично впливає на примирні процедури вирішення колективних трудових спорів (конфліктів), наділивши службу досить широкими повноваженнями [1, с. 130]. Сокол В.М. вважає діяльність НСПП однією з демократичних альтернативних форм врегулювання колективних трудових спо-

рів та необхідною умовою створення ефективної системи захисту порушених та оспорюваних трудових прав працівників та встановлення гідних умов праці [2, с. 91].

НСПП була створена в найважчі з точки зору розвитку економіки України часи, викликані економічною кризою: постійні невивлати зарплат, критичний стан державних підприємств призводили до страйків та інших широких акцій соціальних протестів. Таке становище потребувало розв'язання конфліктів цивілізованим правовим шляхом, який би передбачав ухвалення відповідного законодавства в сфері колективних трудових спорів та створення спеціалізованого органу, незалежного від влади та сторін конфлікту [3]. Таким спеціальним Законом став Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03 березня 1998 року № 137/98-ВР (Закон № 137/98-ВР), яким було передбачено утворення Національної служби посередництва і примирення. НСПП була створена Указом Президента України від 17 листопада 1998 року № 1258/98. В основу створення НСПП було взято зарубіжний досвід, який давно закріпив ідею існування так званого «посередника» у вирішенні колективних трудових спорів, зокрема досвід США та Великої Британії.

Так, в США з 1947 року діє Федеральна служба з посередництва і примирення (FMCS – Federal Mediation and Conciliation Service), яка має незалежний статус. FMCS відіграє вирішальну роль у підтримці американської економіки, запобігаючи, мінімізуючи та вирішуючи припинення роботи та трудові спори. Ці зусилля допомагають уникнути дорогих збоїв у виробництві, послугах і ланцюгах постачання, забезпечуючи економічну стабільність і зростання. FMCS виконує цю місію, пропонуючи послуги посередництва, навчання та сприяння роботодавцям і профспілкам по всій країні, сприяючи співпраці між працівниками та адміністрацією. Крім того, FMCS підвищує ефективність уряду, надаючи федеральним агентствам послуги навчання, посередництва, фасилітації, розробки систем вирішення спорів та інші альтернативні послуги з вирішення спорів, що дозволяє їм працювати ефективніше та краще служити суспільству [4]. У Великій Британії таким органом є Служба примирення, арбітражу та консультацій (ACAS – Advisory, Conciliation and Arbitration Service) – незалежна державна установа, яка бере участь в ранньому примиренні в трудових спорах та колективних пере-

говорах, розробляє схеми медіації (посередництва), забезпечує колективний та індивідуальний трудовий арбітраж [5].

В інших країнах Європи також існують відповідні установи та організації. В Ірландії діє незалежний орган Комісія з трудових відносин (Workplace Relations Commission – WRC) [6], в Греції – автономна юридична особа приватного права Організація посередництва та арбітражу (OMED) [7], в Швеції – Національна служба посередництва (Medlingsinstitutet) [8], в Іспанії – Міжконфедеральна служба посередництва та арбітражу (Servicio interconfederal de Mediación y Arbitraje – SIMA) [9, с. 196]. Зазначені примірно-посередницькі служби хоча і відрізняються у визначеності своїх правових статусів, проте мають одну спільну функцію – сприяння поліпшенню трудових відносин [10, с. 158].

Метою діяльності НСПП, що визначена в Законі № 137/98-ВР, є: сприяння поліпшенню трудових відносин та запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), їх прогнозування та сприяння своєчасному їх вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів (конфліктів) [11]. Більш детально діяльність, функції та повноваження НСПП регулюються Положенням про Національну службу посередництва і примирення, затвердженим Указом Президента України від 17.11.1998 року №1258/98 (Положення про НСПП). Відповідно до п. 1 цього Положення Національна служба посередництва і примирення є постійно діючим державним органом, створеним Президентом України для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів) [12].

Дещо по-іншому дано визначення цього органу в Проекті Закону «Про колективні трудові спори». Так, згідно з законопроектом, НСПП – це постійно діючий державний орган, утворений з метою запобігання виникненню колективних трудових спорів, сприяння їх вирішенню та розвитку соціального діалогу [13]. Дане визначення, на нашу думку, більш точно відповідає сучасним реаліям та відображає мету діяльності НСПП, акцентуючи увагу саме на запобіганню колективних трудових спорів. Адже, якщо на початку діяльності служба надавала перевагу розв'язанню колективних трудових спорів, то згодом співробітники НСПП дійшли висновку, що значно легше попередити спір, ніж його вирішити, тому в подальшому акценти в їх роботі змістилися на запобігання виникненню колективних трудових спорів та недопущення

переростання розбіжностей у страйкові вимоги [14, с. 106]. Важливим також є закріплення в законопроекті ролі НСПП в розвитку та зміцненню соціального діалогу.

НСПП має особливий правовий статус за законодавством України. НСПП є юридичною особою публічного права, при цьому не відносіться до органів жодної гілки влади і функціонує окремо, хоча за функціональним значенням служба і передбачає виконавчу та розпорядчу діяльність, які характеризують виконавчу владу. При цьому НСПП здійснює управління через виконання організаційних дій та видання підзаконних актів – наказів. Специфікою НСПП є те, що характер діяльності служби є здебільшого регулятивним, а не пов'язаним із керуванням та підпорядкуванням в чистому вигляді [15, с. 104, с. 106].

Основними завданнями служби відповідно до п. 3 Положення про НСПП є: сприяння взаємодії сторін соціально-трудових відносин у процесі врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів), що виникли між ними; прогнозування виникнення колективних трудових спорів (конфліктів) та сприяння своєчасному їх вирішенню; здійснення посередництва і примирення під час вирішення колективних трудових спорів (конфліктів); забезпечення здійснення соціального діалогу, вироблення узгоджених пропозицій щодо розвитку соціально-економічних та трудових відносин в Україні; здійснення заходів із запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів); підвищення рівня правової культури учасників соціально-трудових відносин [12].

Відповідно до Закону № 137/98-ВР визначено компетенцію НСПП, до якої належить: здійснення реєстрації висунутих працівниками вимог та колективних трудових спорів (конфліктів); аналіз вимог, виявлення та узагальнення причин колективних трудових спорів (конфліктів), підготовка пропозицій для їх усунення; підготовка посередників та арбітрів, які спеціалізуються на вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів); формування списків арбітрів та посередників; перевірка, в разі необхідності, повноважень представників сторін колективного трудового спору (конфлікту); посередництво у вирішенні колективного трудового спору (конфлікту); залучення до участі в примирних процедурах народних депутатів України, представників державної влади, органів місцевого самоврядування [11].

Таким чином, Закон № 137/98-ВР та Положення про НСПП серед завдань та компетенцій НСПП окремо визначають примирення та посередництво в колективних трудових спорах, здійснення яких є важливим внеском служби в реалізацію механізму медіації в трудових спорах.

Примирно-посередницькі повноваження НСПП, які пов'язані з реалізацією механізму медіації, можуть бути застосовані на різних стадіях, зокрема, на стадії запобігання спору, коли конфліктна ситуація вже виникла, але вимоги найманих працівників, профспілок ще не формувалися та не розглядалися роботодавцем, тобто до реєстрації НСПП колективного трудового спору; на стадії безпосереднього врегулювання колективного трудового спору примирними органами (примирною комісією або трудовим арбітражем); на стадії проведення страйку.

Вважаємо за доцільне зупинитися на повноваженнях НСПП із запобігання виникненню колективних трудових спорів, адже досвід, отриманий фахівцями служби піз час такої діяльності, безумовно має вплив на розвиток трудової медіації. Слід зазначити, що ані Закон № 137/98-ВР, ані Положення про НСПП не містять визначення, що таке запобігання колективним трудовим спорам (конфліктам) та якими повноваженнями наділена служба для виконання цього завдання. Однак превентивні примирно-посередницькі повноваження служби передбачені нормативними актами, прийнятими НСПП, зокрема, Положенням про порядок здійснення Національною службою посередництва і примирення запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), затвердженим Наказом НСПП від 12.06.2001р. № 115, Методичними рекомендаціями по здійсненню Національною службою посередництва і примирення заходів щодо запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), затвердженими Наказом НСПП від 31.12.2009 № 92, Положенням про порядок здійснення Національною службою посередництва і примирення заходів щодо запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів) та сприянні їх своєчасному вирішенню, затвердженим Наказом НСПП від 25.12.2009 № 82.

Так, в Положенні, затвердженому Наказом НСПП від 12.06.2001р. № 115, серед завдань системи запобігання виникненню колективних трудових спорів визначено, зокрема, проведення упереджувальних примирних процедур щодо ліквідації причин ускладнення соціаль-

но-трудових відносин [16]. В зазначених Методичних рекомендаціях серед таких завдань вказується про сприяння проведенню запобіжних примирних процедур щодо усунення чинників дестабілізації соціально-трудових відносин, а серед заходів щодо запобігання виникненню таких спорів значиться здійснення посередництва в ході виконання заходів та рекомендацій щодо стабілізації трудових відносин на конкретному підприємстві. В ході реалізації заходів по запобіганню виникненню колективних трудових спорів (конфліктів) структурними підрозділами НСПП проводяться запобіжні примирні процедури для поліпшення трудових відносин та запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), до яких залучаються відповідні центральні або місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування [17]. Як бачимо, у вказаних нормативних актах згадуються «упереджувальні примирні процедури», «запобіжні примирні процедури», форми та порядок проведення яких не передбачені в законодавстві. Однак в Положенні, затверджене Наказом НСПП від 25.12.2009 № 82, вказується, що на стадії запобігання виникненню спору НСПП організовує проведення узгоджувальних зустрічей сторін соціально-трудових відносин [18]. Тобто узгоджувальні зустрічі між сторонами конфліктної ситуації за участі НСПП можна вважати формами запобіжних (упереджувальних) примирних процедур.

В Проекті Закону «Про колективні трудові спори» також пропонується закріпити наділення НСПП повноваженнями щодо здійснення комплексу заходів, спрямованих на запобігання виникненню та вирішення колективних трудових спорів під час ведення переговорів між сторонами шляхом надання консультацій та проведення узгоджувальних зустрічей [13]. На нашу думку, такі узгоджувальні зустрічі можна визначити як форми превентивної квазімедіаційної (примирно-посередницької) діяльності НСПП.

Превентивна примирно-посередницька діяльність НСПП має важливе значення з огляду на те, що реальна кількість колективних трудових спорів не відповідає дійсному рівню напруги в трудових колективах, що може бути пов'язано з певними стримувальними факторами, такими, як: відсутність у колективах лідерів, які можуть взяти на себе організаційні питання вступу в колективний трудовий спір; побоювання втратити роботу в умовах обмеженого працевлаштування; неготовність найманих пра-

цівників до тривалої цілеспрямованої роботи в рамках врегулювання колективного трудового спору, налаштованість на застосування «гучних» акцій протесту; недостатній рівень правової культури [19, с. 344].

На нашу думку, саме при врегулюванні конфліктних ситуацій в колективних трудових відносинах найбільше проявляється ефективність примирно-посередницької діяльності НСПП. Проаналізувавши звіти НСПП за останні три роки, бачимо значні показники запобігання колективним трудовим спорам. Так, в 2022 році НСПП здійснювала заходи, спрямовані на врегулювання 463 конфліктних ситуацій, з яких було врегульовано 300 конфліктних ситуацій і лише одна конфліктна ситуація стала предметом виникнення колективного трудового спору. В 2023 році НСПП намагалася врегулювати 469 конфліктних ситуацій, з яких було врегульовано 328 (майже 70% від загальної кількості) і лише з однієї конфліктної ситуації виник спір. В 2024 році НСПП з метою запобігання виникненню колективних трудових спорів НСПП було взято на облік 356 підприємств. За результатами вжитих НСПП заходів було попереджено виникнення колективних трудових спорів на 426 підприємствах і лише на 4 підприємствах розбіжності стали предметом виникнення таких спорів [20].

Зазначена статистика стосується лише конфліктних ситуацій, взятих на облік. Значна кількість конфліктних ситуацій врегульовується за сприяння НСПП без їх обліку. Так, за свідченням голови НСПП Дмитра Кухнюка за 2001-2023 роки НСПП сприяла врегулюванню майже 12 тисяч конфліктних ситуацій, з них понад було 11 тисяч урегульовано [3]. Як бачимо, чи не найбільше значення серед функцій служби є її превентивна примирно-посередницька діяльність, спрямована на запобігання колективних трудових спорів.

Серед зарубіжних позитивних прикладів такого превентивного посередництва можна назвати повноваження Генерального директорату із питань зайнятості та трудових відносин (DGERT) в Португалії, яка застосовує процедури запобігання, примирення, посередництва та арбітражу у вирішенні колективних трудових спорів. Запобігання є менш формалізованою процедурою, оскільки на відміну від інших стандартних процедур не передбачається Трудовим кодексом, а впливає з спеціального нормативного акту DGERT. Процедура запобігання є подібною до примирення, коли посередник

з DGERT не надає сторонам конфлікту будь-яких пропозицій щодо його вирішення, але, якщо примирення застосовується, як правило, в спорах щодо укладення або перегляду колективного договору, то запобігання – в інших спорах про інтереси або в спорах про права, наприклад, щодо тлумачення колективного договору [9, с. 164, с. 169].

На нашу думку, превентивна примирно-посередницька діяльність НСПП має залишитися важливим елементом в структурі врегулювання колективних трудових спорів, її застосування має відбуватися на стадії до офіційної реєстрації колективного трудового спору. І її особливістю може бути те, що якщо згідно з Проектом Закону «Про колективні трудові спори» трудова медіація в колективних трудових спорах насамперед буде покладена на професійних медіаторів, то превентивна діяльність може бути покладена саме на фахівців НСПП, як осіб, що володіють необхідними навичками, знанням та досвідом, повним аналізом конфліктної ситуації, що склалася на підприємстві, які необхідні саме для запобігання виникненню колективного трудового спору.

Не менш важливими є повноваження НСПП, безпосередньо пов'язані з примирно-посередницькою діяльністю служби при вирішенні колективного трудового спору, коли такий спір вже виник та зареєстрований відповідно до законодавства. Практика вирішення колективних трудових спорів засвідчує, що частина колективних трудових спорів врегульовуються не тільки завдяки примирним процедурам (примирною комісією, трудовим арбітражем), а за допомогою взаємодії НСПП як з конфліктуючими сторонами, так із органами виконавчої влади, правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування різних рівнів. За роки діяльності фахівцями та спеціалістами служби накопичено величезний досвід співпраці з міністерствами, державними комітетами і місцевими державними адміністраціями щодо сприяння вирішенню колективних трудових спорів (конфліктів) [10, с. 161-162].

Примирно-посередницькі повноваження НСПП мають тісний зв'язок з трудовою медіацією, зокрема, через сприяння встановленню контактів між сторонами колективного трудового спору, що за своєю суттю є ознакою медіації. Як свідчить практика діяльності НСПП, спільна робота сторін колективного трудового спору в ході примирних процедур жодного разу не призвели до ескалації конфлікту на будь-якому

підприємстві, де було зареєстровано колективний трудовий спір, а навпроти сприяли розвитку соціального діалогу та стабілізації ситуації в колективі [19, с. 347].

Законом № 137/98-ВР передбачено, що Національна служба посередництва і примирення на прохання сторін колективного трудового спору (конфлікту) пропонує кандидатури незалежних посередників, членів трудового арбітражу, координує роботу трудового арбітражу, направляє своїх спеціалістів, експертів для участі у роботі примирних органів. Представники Національної служби посередництва і примирення можуть брати участь у вирішенні колективного трудового спору (конфлікту) на всіх його стадіях [11].

Детально посередницькі функції НСПП регламентовано Положенням, затвердженим Наказом НСПП від 25.12.2009 № 82, в якому передбачено повноваження служби зі здійснення посередництва на всіх стадіях колективного трудового спору: на стадії формування і затвердження вимог найманих працівників, профспілки і при розгляді цих вимог власником або уповноваженим ним органом (представником), на стадії формування примирних органів, в роботі примирної комісії та трудового арбітражу, на стадії реалізації рішень примирних органів [18].

І хоча здебільшого посередницькі повноваження НСПП, передбачені законодавством, виходять за межі класичної медіації і є більш характерними для оцінювального посередництва, наприклад, аналіз висунутих працівниками вимог та здійснення оцінки їх обґрунтування; консультування сторін колективного трудового спору з метою вироблення взаємоприйнятних рішень тощо, вони є важливим елементом реалізації механізму медіації в колективних трудових спорах, адже основна мета здійснення цих повноважень – це примирення сторін.

Посередницькі аспекти діяльності НСПП насамперед спрямовані на зняття напруження в колективних трудових відносинах і врегулювання конфлікту, і бажано не через компроміс, а так, щоб обидві сторони відчували себе у виграві, тобто через стратегію «win-win» – коли ніхто нікому не поступився у чомусь і водночас обидві сторони залишилися задоволеними, як розв'язано конфлікт [3].

З огляду на надане Законом України «Про медіацію» визначення медіатора як спеціально підготовленої нейтральної, незалежної, неупередженої особи, яка проводить медіацію, пра-

цівники НСПП не можуть виступати медіаторами при вирішенні колективних трудових спорів, але можуть у разі необхідності (за бажанням сторін та запиту медіатора) здійснювати функції фасилітатора та допомагати сторонам підготувати рішення зі спору (чого не може робити медіатор). З іншого боку, з огляду на специфіку колективних трудових відносин, виникає потреба в спеціалізації медіації в сфері вирішення колективних трудових спорів, що дозволить проводити більш якісну медіацію в таких спорах. Така потреба, а також успішність примирно-посередницької діяльності НСПП в колективних трудових спорах, на нашу думку, і стали причиною для введення в Проєкті Закону «Про колективні трудові спори» поняття трудової медіації, яка має замінити собою діяльність примирної комісії щодо вирішення колективних трудових спорів про інтереси. Основними повноваженнями НСПП у сфері трудової медіації згідно з законопроектом має бути формування списків трудових медіаторів та за зверненням сторін колективного трудового спору надання їм пропозиції щодо кандидатур трудових медіаторів. І хоча законопроект передбачає, що фахівці НСПП також можуть бути залучені до процедури трудової медіації для отримання консультацій та напрацювання варіантів вирішення колективного трудового спору, завдання щодо налагодження відносин між сторонами спору тепер покладатимуться насамперед на медіатора, залученого до вирішення спору.

Серед повноважень НСПП, пов'язаних з безпосереднім вирішенням колективного трудового спору, окремо заслуговують на увагу повноваження щодо надання рекомендацій сторонам спору у разі якщо одна із сторін колективного трудового спору звернутися до служби по сприяння у вирішенні цього спору (конфлікту). Таке право виникає у сторін після проведення передбаченої законом примирної процедури [11]. Вказана норма Закону № 137/98-ВР дає підстави вважати НСПП органом вирішення колективних трудових спорів поряд з примирною комісією та трудовим арбітражем. У такому випадку НСПП у межах своїх повноважень приймає рішення, які мають рекомендаційний характер і повинні розглядатися сторонами колективного трудового спору (конфлікту), відповідними центральними або місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування. На нашу думку, зазначені повноваження НСПП значно відрізняються від примирно-посередницької діяльності служби, адже вони пе-

редбачають прийняття певного рішення, що не є властивим для медіації. На сьогодні відсутня обов'язковість таких рішень НСПП, однак Проєкт Закону «Про колективні трудові спори» передбачає, що рекомендації служби, видані в межах її повноважень, які стосуються запобігання виникненню та вирішенню колективних трудових спорів та/або питань соціального діалогу, затверджені у відповідних актах Національної служби, є обов'язковими для розгляду сторонами соціального діалогу, колективних трудових спорів, відповідними органами державної влади, органами місцевого самоврядування [13]. Як бачимо, законопроект передбачає не тільки обов'язковість рекомендацій НСПП, а й розширення сфери відносин, в якій служба зможе приймати такі рішення – не тільки щодо вирішення колективних трудових спорів, а й щодо запобігання їм, а також у питаннях соціального діалогу. Водночас залишається незрозумілим, чи будуть рекомендації НСПП обов'язковими не тільки для розгляду сторонами колективного трудового спору, а й для виконання. На нашу думку, дана норма законопроекту потребує уточнення.

Законодавче закріплення обов'язковості рекомендацій НСПП в колективних трудових спорах наближає правовий статус служби до органу альтернативного судочинства. Це, а також введення обов'язковості рішень трудових арбітрів, що також передбачено Проєктом Закону «Про колективні трудові спори», дає підстави говорити про зародження в Україні спеціалізованої – трудової – юстиції, що, в свою чергу, може стати передумовою виникнення трудових судів, уповноважених розглядати як індивідуальні трудові спори, так і колективні трудові спори про права. На нашу думку, в майбутньому НСПП має стати тим органом, через який буде закріплено зв'язок трудової медіації та трудової юстиції, як комплексної процедури вирішення трудових спорів.

Окремо також можна виділити примирно-посередницьку діяльність служби під час страйку, оголошеного у відповідності з законом. Пунктом 9.2 Положення про порядок проведення страйку як крайнього засобу вирішення колективного трудового спору (конфлікту) та примирних процедур під час страйку, затвердженого наказом НСПП від 18.11.2008 № 131, передбачено, що вирішення колективного трудового спору (конфлікту) під час страйку здійснюється шляхом: проведення переговорів між органом (особою), що очолює страйк, та власником або

уповноваженим ним органом (представником), в тому числі із залученням до участі в переговорах незалежного посередника та експертів і фахівців НСПП; або утворення органом (особою), що очолює страйк, та власником або уповноваженим ним органом (представником) узгоджувальної комісії, в тому числі із залученням до участі в роботі узгоджувальної комісії незалежного посередника та експертів і фахівців НСПП [21].

Основним завданням узгоджувальної комісії є вироблення угоди про вирішення колективного трудового спору (конфлікту), що може задовольнити його сторін. На НСПП під час страйку покладено обов'язок сприяти встановленню контактів між органом (особою), що очолює страйк, та власником або уповноваженим ним органом (представником) [21].

Таким чином, можна зробити висновок, що і під час проведення страйку НСПП може виконувати роль умовного медіатора як під час проведення переговорів між органом (особою), що очолює страйк, та власником або уповноваженим ним органом (представником), так і шляхом залучення до узгоджувальної комісії.

Коли колективний трудовий спір переростає у страйк, НСПП делегує своїх представників на підприємство, в установу, організацію, з метою посадити сторони спору за стіл переговорів і врегулювати конфліктну ситуацію, запобігаючи переростанню страйку в довгострокову акцію. На практиці служба підтвердила ефективність своєї роботи як щодо попередження страйків, так і припинення страйкового руху на самому початку проведення страйку, що свідчить про суспільну значущість діяльності цієї служби як умовного медіатора [14, с. 108].

Результатом примирно-посередницької діяльності НСПП є вирішення значної кількості колективних трудових спорів. Так, у 2021 році за сприяння НСПП було проведено 4428 примирних процедур, у ході яких було вирішено 217 колективних трудових спорів, (3 - на територіальному, 214 - на виробничому рівнях). У 2022 році за сприяння НСПП проведено 2059 примирних процедур, спрямованих на вирішення зазначених спорів та запобігання їх виникненню, загалом вирішено 237 колективних трудових спорів (3 – на національному, 4 – на галузевому, 2 – на територіальному, 228 – на виробничому рівнях). Упродовж 2023 року НСПП сприяла вирішенню 143 колективних трудових спорів: 3 – на національному, 4 – на галузевому, 3 – на територіальному, 133 – на виробничому

рівнях. В 2024 році НСПП сприяла вирішенню 103 колективних трудових спорів (3 – на національному, 4 – на галузевому, 1 – на територіальному, 95 – на виробничому рівнях) [20]. За весь час діяльності НСПП було вирішено понад 3200 колективних трудових спорів, з яких 3101 – повністю, тобто завдяки зусиллям служби майже 97% від загальної кількості конфліктів вдалося владнати [3].

Таким чином, примирно-посередницька діяльність НСПП у врегулюванні колективних трудових спорів на практиці довела свою ефективність. З огляду на це, набувають актуальності пропозиції щодо надання НСПП певних повноважень та функцій, спрямованих на забезпечення трудової медіації не тільки в колективних, а й в індивідуальних трудових спорах [22, с. 329]. В цьому можна перейняти позитивний досвід ACAS у Великій Британії, яка, окрім сприяння вирішенню колективних трудових спорів, також надає послуги з так званого «раннього примирення», що передбачає раннє вирішення суперечки між роботодавцем та працівником, щоб уникнути судового вирішення спору [5]. Слід звернути увагу також на досвід FMCS в США, що надає таку послугу як «посередництво на робочому місці», метою якого є вирішення трудових конфліктів, пов'язаних з різними формами дискримінації, міжособистісними конфліктами та конфліктами в колективі [6]. Зазначений досвід може мати позитивний вплив на розвиток трудової медіації в Україні. Крім того, аналізуючи досвід FMCS, можна побачити, як діяльність та повноваження цієї служби виходить далеко за межі сприяння вирішення трудових спорів чи забезпечення соціального діалогу. Так, FMCS виступає посередником у спорах, пов'язаних з адміністративною, нормативною або правозастосовною відповідальністю федеральних установ, а також в регуляторних переговорах, які з метою встановлення більш ефективних регулятивних правил використовуються багатьма установами замість традиційного процесу нормотворення. Серед послуг, що надає служба, є також фасилітація в публічно-політичних діалогах щодо державної політики. Як приклад альтернативної діяльності FMCS, важливої для економіки країни, можна привести сприяння укладенню в жовтні 2023 року угоди за участю уряду США та кількох племен для відновлення популяції лосося в басейні річки Верхня Колумбія, що зокрема перенаправило ресурси від судових процесів до спільних зусиль для від-

новлення поголів'я лосося, не впливаючи на гідроенергетику [6].

Висновки. НСПП підтвердила на практиці необхідність і продуктивність своєї діяльності як державного органу, що сприяє вирішенню колективних трудових спорів на всіх рівнях. НСПП через свої примирно-посередницькі повноваження виступає ключовим елементом у формуванні культури мирного вирішення конфліктів в Україні та стоїть у витоків трудової медіації в Україні. Разом з тим, необхідне законодавче закріплення поняття трудової медіації для її подальшого розвитку. На нашу думку, ухвалення Верховною Радою Проєкту Закону «Про колективні трудові спори» розпочне новий етап розвитку як трудової медіації в Україні, так і медіації взагалі. Однак, крім цього, важливим також є оновлення повноважень НСПП, зокрема, закріплення в Положенні про НСПП примирно-посередницьких повноважень служби щодо

запобігання колективним трудовим спорам, наділення служби певними повноваженнями у врегулюванні індивідуальних трудових спорів, наприклад щодо раннього примирення або надання кандидатур трудових медіаторів для вирішення таких спорів. Вважаємо, що позитивні практики діяльності FMCS, ACAS та відповідних служб інших країн є важливими для подальшого вдосконалення механізмів роботи НСПП та підвищення її авторитету, переймання їх сприятиме успішному застосуванню медіаційного досвіду служби в різних сферах політичного та економічного життя України. Адже головна місія НСПП – сприяти здійсненню соціального діалогу та допомагати пройти шлях до порозуміння – буде чи не найважливішим завданням у повоєнній відбудові України. Тому подальші дослідження в даному напрямку, на нашу думку, мають велике значення, теоретичну та практичну цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дейнека В.М. Примирні процедури вирішення трудових спорів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Нац. ун-т "Одеська юридична академія". 2015. 200 с. URI: <http://hdl.handle.net/11300/1924> (дата звернення: 29.01.2025).
2. Сокол М.В. Порядок вирішення колективних трудових спорів і конфліктів в Україні: монографія. Луцьк: друк ПП Іванюк В.П., 2011. 208 с.
3. Дмитро Кухнюк, голова Національної служби посередництва і примирення. Ефективний соціальний діалог – це запорука миру в соціально-трудої сфері. URL: <http://surl.li/bpgdag> (дата звернення: 29.01.2025).
4. FMCS. Federal Mediation and Conciliation Service: an official website of the United States government. URL: <https://www.fmcs.gov> (дата звернення: 30.01.2025).
5. ACAS. Working for everyone. URL: <https://www.acas.org.uk> (дата звернення: 30.01.2025).
6. WRC. URL: <https://salo.li/E1aA103> (дата звернення: 30.01.2025).
7. OMED. URL: <https://www.omed.gr> (дата звернення: 30.01.2025).
8. Medlingsinstitutet. URL: <https://www.mi.se> (дата звернення: 30.01.2025).
9. Mediation in Collective Labor Conflicts / M. Euwema et al. 2019. 339 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-92531-8> (дата звернення: 30.01.2025).
10. Маньгора Т. В., Семенюта О. С. Актуальні проблеми правового статусу Національної служби посередництва і примирення. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 12(26). С. 155-168. DOI: 10.52058/2786-6025-2023-12(26)-155-168 (дата звернення: 04.02.2025).
11. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. URL: <http://surl.li/cfabfa>. (дата звернення: 29.01.2025).
12. Положення про Національну службу посередництва і примирення: Указ Президента України від 17 листопада 1998 № 1258/98149. URL: <https://salo.li/a99c782> (дата звернення: 29.01.2025).
13. Про колективні трудові спори: Проєкт Закону. URL: <https://salo.li/F5Dc775> (дата звернення: 29.01.2025).
14. Радіонова-Водяницька В. О. Національна служба посередництва і примирення та її роль у вирішенні колективних трудових спорів. *Право та інновації*. 2017. № 2. С. 105-110.
15. Запара С.І. Роль Національної служби посередництва і примирення у новій системі вирішення трудових спорів в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6(1). Том.2. С. 104–107.
16. Положення про порядок здійснення Національною службою посередництва і примирення заходів щодо запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів): затв. Наказом НСПП від 06.06.2019 року №39. URL: <https://salo.li/1832a7B> (дата звернення: 07.02.2025).
17. Методичні рекомендації по здійсненню Національною службою посередництва і примирення заходів щодо запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів): затв. Наказом НСПП від 31.12.2009 № 92. URL: <https://salo.li/b762cE4> (дата звернення: 07.02.2025).
18. Положення про порядок здійснення Національною службою посередництва і примирення посередництва у запобіганні виникненню колективних трудових спорів (конфліктів) та сприянні їх своєчасному вирішенню, затвердженого Наказом НСПП від 25.12.2009 № 82. URL: <https://salo.li/61CC73B> (дата звернення: 07.02.2025).

19. Отаманюк О. Взаємодія відділення Національної служби посередництва і примирення в Полтавській області з соціальними партнерами у сфері поліпшення соціально-трудових відносин та сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів). *Соціально-трудові відносини: проблеми науки та практики : монографія / Бандур С. І. та ін.* Полтава, 2020. 695 с. URI: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/10429> (дата звернення: 10.02.2025).

20. Національна служба посередництва і примирення. Звіти про діяльність. URL: <https://nmcs.gov.ua/about-us/reports> (дата звернення: 15.02.2025).

21. Положення про порядок проведення страйку як крайнього засобу вирішення колективного трудового спору (конфлікту) та примирних процедур під час страйку: Затверджено наказом Національної служби посередництва і примирення від 18.11.2008 № 131. URL: <https://salo.li/7994187> (дата звернення: 15.02.2025).

22. Амелічева Л.П. Деякі проблеми правового регулювання медіації у сфері трудових відносин. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2022. Випуск 34. С. 324-331. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8214409> (дата звернення: 03.03.2025).

Брижань Ю.В. РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ПОСЕРЕДНИЦТВА І ПРИМИРЕННЯ У РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ МЕДІАЦІЇ ПРИ ВИРІШЕННІ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Наукова стаття присвячена ролі Національної служби з посередництва і примирення у реалізації механізму медіації при вирішенні колективних трудових спорів.

Автором проаналізовано мету та завдання діяльності НСПП, що визначені в чинному законодавстві. Зроблено висновок, що Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та Положення про НСПП серед завдань та компетенцій НСПП окремо визначають примирення та посередництво в колективних трудових спорах, здійснення яких є важливим внеском служби в реалізацію механізму медіації в трудових спорах.

На підставі аналізу чинного законодавства зроблено висновок, що примирно-посередницькі повноваження НСПП, які пов'язані з реалізацією механізму медіації, можуть бути застосовані на різних стадіях, зокрема, на стадії запобігання спору, тобто до реєстрації НСПП колективного трудового спору у відповідності з законодавством; на стадії безпосереднього врегулювання колективного трудового спору примирними органами (примирною комісією або трудовим арбітражем); на стадії проведення страйку. Зазначені повноваження є важливим елементом реалізації механізму медіації в колективних трудових спорах, адже основною метою здійснення цих повноважень є примирення сторін спору.

Автором досліджено зміни в законодавстві, що пропонуються Проектом Закону «Про колективні трудові спори», в частині повноважень НСПП в реалізації механізму трудової медіації. Зроблено висновок, що саме успішність примирно-посередницької діяльності НСПП в колективних трудових спорах стала причиною для введення в законодавство механізму трудової медіації, яка має замінити собою діяльність примирної комісії щодо вирішення колективних трудових спорів про інтереси.

Автором проаналізовано певні повноваження аналогічних служб зарубіжних країн, таких як ACAS (Велика Британія), FMCS (США), досвід яких може бути запозичений Україною для розширення повноважень НСПП з метою подальшого розвитку трудової медіації в Україні, зміцнення соціального діалогу та успішного застосування медіаційного досвіду служби в різних сферах політичного та економічного життя України.

Ключові слова: Національна служба посередництва і примирення, медіація, колективні трудові спори, примирні процедури, трудовий медіатор, страйк.

Bryzhan Yu.V. THE ROLE OF THE NATIONAL MEDIATION AND CONCILIATION SERVICE IN THE IMPLEMENTATION OF THE MEDIATION MECHANISM IN RESOLVING COLLECTIVE LABOR DISPUTES

The scientific article is devoted to the role of the National Mediation and Conciliation Service (NMCS) in the implementation of the mediation mechanism for resolving collective labor disputes.

The author analyzes the NMCS's objectives and tasks as defined by the current legislation and compares them with the Draft Law "On Collective Labor Disputes". It concludes that the Service's powers outlined in the Law of Ukraine "On the Procedure for Resolving Collective Labor Disputes (Conflicts)" and the Regulations on the National Mediation and Conciliation Service constitute a significant contribution to the implementation of the mediation mechanism in collective labor disputes.

Based on an analysis of the current legislation, the study concludes that the Service's conciliation and mediation powers can be applied at various stages, including the prevention stage: before the official registration of a collective labor dispute by the NMCS; the stage of direct resolution of the collective labor dispute by conciliation procedures; and the stage of conducting a strike. These powers are an essential element in the implementation of the mediation mechanism in collective labor disputes, as their primary goal is the reconciliation of the disputing parties.

Significant attention is given to the NMCS's conciliation and mediation activities aimed at preventing the emergence of collective labor disputes at early stages. It is specifically noted that the service's authority to conduct preventive conciliation procedures in the form of coordination meetings between the parties to a conflict situation can be regarded as forms of preventive quasi-mediation activities of the NMCS.

The article examines the NMCS's conciliation and mediation powers in the resolution stage of collective labor disputes as well as during strikes. These powers are identified as an important component in implementing the mediation mechanism for collective labor disputes.

The author also investigates legislative changes proposed in the Draft Law "On Collective Labor Disputes", particularly regarding the NMCS's powers in implementing labor mediation. It is concluded that the need for specialized mediation in resolving collective labor disputes, as well as the effectiveness of the NMCS's conciliation and mediation activities, has led to the introduction of labor mediation. After the adoption of the Draft Law "On Collective Labor Disputes", labor mediation will completely replace the activities of the conciliation commission.

Additionally, the article analyzes the practice of similar services in other countries, such as ACAS (United Kingdom) and FMCS (United States) in labor disputes, whose experience could be adopted by Ukraine to expand the NMCS's authority. This would contribute to the further development of labor mediation in Ukraine, the strengthening of social dialogue, and the successful application of the service's mediation experience across various political and economic sectors in the country.

Key words: National Mediation and Conciliation Service, mediation, collective labor disputes, conciliation procedures, labor mediator, strike.

Волченко Н.В.,*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету***Бондар Н.А.,***доктор філософії, доцент,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету*УДК 364-787 + 502.131.1+349
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.8

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІГРАНТІВ У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. У сучасному світі у пошуках кращих та більш стабільних умов життя, через низку політичних, соціальних, економічних, екологічних та інших чинників люди часто змушені змінювати місце проживання. Глобалізація та технологічні зміни зробили міграційні процеси частиною сучасних трендів світового розвитку. Доповідь про світову міграцію за 2024 р. констатує, що загальна кількість мігрантів у світі становить 281 млн. осіб, або 3,6 % загального населення світу [1, с. 4]. У відповідь на такі тренди держави, піклуючись про одну зі своїх головних функцій, намагаються швидко розробляти механізми соціального забезпечення для мігрантів. Такі механізми повинні гарантувати цим особам основні права, а також сприяти сталому розвитку як держав, що приймають мігрантів, так і держав, з яких вони походять.

Очевидно, що політика соціального забезпечення мігрантів повинна передбачати заходи у сфері охорони здоров'я, забезпечення освітніх прав, забезпечення житловими благами, соціальним страхуванням, надання правового захисту тощо. Додаткове підтвердження актуальності реалізації таких засобів знаходимо у зіставленні політики соціального забезпечення мігрантів з Цілями сталого розвитку, проголошеними ООН у 2015 р. [2]. Стосовно мігрантів особливу увагу слід приділяти зменшенню нерівності (Ціль 10), забезпеченню гідної праці (Ціль 8), доступу до якісних медичних та освітніх послуг (Ціль 3 та Ціль 4). Водночас мігранти нерідко стикаються з правовими бар'єрами, дискримінацією та обмеженим доступом до державних соціальних програм, що ускладнює їх інтеграцію та може призводити до соціальної напруги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В контексті досліджуваної теми О. Малиновська приділила увагу питанням ефективності міграційної політики, через дослідження її причин та наслідків [3]. Колективи авторів також досліджували засади формування системи соціально-економічної захищеності мігрантів, аналізуються сучасні тенденції міграції та виклики, пов'язані з трансформацією ринків праці [4]. О. Мульська розглядає соціальне забезпечення як певний внесок у майбутнє, що підвищує продуктивність праці серед населення [5]. До питань соціального забезпечення під час трудової міграції апелюють у своїх дослідженнях Н. Землянська та Т. Семігіна [6]. Ці та інші дослідження охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із соціальним забезпеченням мігрантів, включаючи розробку політики та соціально-економічний захист.

Метою статті є дослідження впливу міграційних процесів на політику соціального забезпечення в контексті досягнення Цілей сталого розвитку, визначених ООН. Метою було реалізовано через аналіз соціально-економічних викликів, які постають перед державами через мігрантів; визначення можливих шляхів балансування між соціальним захистом і економічною стабільністю; розгляд міжнародного досвіду та оцінки перспектив адаптації ефективних практик для забезпечення сталого розвитку суспільства в умовах міграції.

Виклад основного матеріалу. Міграцію визначають як процес переміщення або через міжнародні кордони, або в межах однієї країни, що включає будь-які пересування людей, незалежно від причин [7]. Термін “міграція” має як вузьке, так і широке трактування. З огляду на латинське походження слова, що означає “пере-

міщення” або “переселення”, у вузькому сенсі міграція визначається як форма територіально-го переміщення населення, пов’язана зі зміною місця проживання. У широкому значенні міграція розглядається не лише як переміщення людей, а й у контексті соціально-економічних, демографічних і політичних процесів.

Загальновизнаної дефініції осіб, що ми визначаємо як мігрантів немає, але доцільним, на нашу думку, є застосування визначення, що було розроблене Міжнародною організацією з міграції. На сайті можна знайти таку позицію щодо розуміння того, хто є мігрантом: “загальний термін, не визначений міжнародним правом, який відображає поширене розуміння особи, що залишає місце свого постійного проживання, як у межах країни, так і за її кордонами, тимчасово або постійно, з різних причин. Цей термін охоплює низку чітко визначених правових категорій осіб, зокрема трудових мігрантів; осіб, чий конкретні типи переміщень мають юридичне визначення, наприклад, жертв примусової міграції; а також тих, чий статус або спосіб переміщення не визначені міжнародним правом, наприклад, іноземних студентів” [8].

Міграція населення в умовах висхідної глобалізації є значним викликом для всіх країн, що обумовлено впливом цілого комплексу чинників. Застосовуючи системний метод дослідження, ці чинники можна групувати за окремими напрямками, що надає можливість окреслити проблеми у зазначеній сфері та шляхи їх ефективного вирішення. До таких чинників відносять: політичні, гуманітарні та соціально-економічні.

Серед політичних слід звернути уваги на вироблення єдиної міграційної політики, яка дала б змогу не тільки успішно розв’язувати повсякденні проблеми міграційних процесів, а й впливати на їх причини; формування системи ефективного контролю за кордонами для запобігання нелегальній міграції; запобігання геноциду. Важливими гуманітарними чинниками є захист прав біженців та мігрантів, забезпечення їм належних умов для проживання та доступу до основних послуг; необхідність інтеграції мігрантів у суспільство, що включає освіту, медичне обслуговування, житло та роботу. Врегулювання соціальної напруги та конфліктів між місцевим населенням та мігрантами; забезпечення культурної інтеграції мігрантів без втрати національної ідентичності; врегулювання фінансових витрат на утримання мігрантів тощо стосуватиметься соціально-економічних чинників [9, с. 81].

Міграційні процеси пов’язані з цілями сталого розвитку перед усім через ключові аспекти економічних та соціальних наслідків міграції. Система соціального забезпечення у країні імміграції піддаватиметься, з одного боку, впливу поповнення робочої сили держави та додаткових фінансових надходжень, а з іншого, в такому випадку можна передбачити конкуренцію на соціальні послуги, що зростатиме, та їх подальший дефіцит. Крім цього нагальною стане потреба у балансуванні інтересів мігрантів та місцевого населення.

На прикладі ЄС, можна констатувати, що розбудова та покращення міграційної політики повинні спрямовуватися на те, щоб гарантувати належний рівень безпеки своїм державам, врегульовувати конфлікти, які неминуче виникають внаслідок нелегального переміщення біженців, забезпечити стратегічний розвиток європейського суспільства, попри значні збурення в нинішніх реаліях [10].

Сьогодні окремі категорії українців перебувають під тимчасовим захистом згідно з Директивою Ради 2001/55/ЄС. Цей документ визначає мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового прибуття переміщених осіб, а також заходи для розподілу відповідальності між державами-членами ЄС. Застосування цієї Директиви щодо України гарантує українцям безперешкодний в’їзд до країн ЄС, можливість отримання підтримки на місці та сприяння у поверненні додому, коли це стане безпечним.

Ключові аспекти соціального забезпечення в межах тимчасового захисту включають дозвіл на проживання на весь період дії статусу, право на працевлаштування (у тому числі самозайнятість), доступ до освіти, соціальних послуг, житла, фінансової допомоги та медичного обслуговування [11]. Станом на березень 2024 р. статус тимчасового захисту в ЄС отримали 4,21 млн осіб, з яких 98% (4,13 млн) – українці [12]. Водночас за деякими прогнозами, заснованими на опитуваннях, від 1,4 до 2,3 млн українців можуть не повернутися додому [13]. Очевидно, що такі процеси матимуть значні наслідки як для України, так і для країн, що прийняли біженців.

Зіставлення даних позицій з цілями сталого розвитку розкриває вплив на наступні цілі (окрім тих, що перераховані нами у постановці проблеми вище) (рис. 1).

Досягнення Цілі 8 внаслідок позитивних результатів міграційних процесів вплине на фор-

мування політики соціального забезпечення. Зокрема, коштом збільшення податкових надходжень уряди зможуть профінансувати програми соціального захисту, включаючи освіту, охорону здоров'я, житлову підтримку та пенсійне забезпечення як для самих мігрантів, так і для місцевого населення. При цьому, тривале перебування мігрантів вимагатиме від держав докладання максимуму зусиль щодо так званої соціальної інтеграції, що на думку А. Г. Стадник та П. М. Поладянц є доволі складним та тривалим процесом, що має такі особливості як структурні перешкоди, культурну адаптацію, мовну адаптацію, трудову інтеграцію, соціальну підтримку та виключність у суспільство, легалізацію статусу та правовий захист тощо [14].

Підтримка мігрантів вимагає значних витрат з бюджетів країн, що приймають, на соціальні послуги, медичну допомогу тощо.

В такому контексті важливою стає так звана гнучкість у соціальній політиці, коли політика адаптуватиметься до нових демографічних реалій та стимулюючи мігрантів до самозабезпечення. Другою важливою характеристикою повинна стати стійкість політики соціального забезпечення. Пояснити це можна на прикладі компенсації дефіциту місцевої робочої сили мігрантами.

За даними Державної служби статистики України відповідно до останньої публічно представленої інформації на початок лютого 2022 р. чисельність населення України становила 41,1 млн. осіб [15]. В наших попередніх роботах [9] ми розраховували показники динаміки та визначили, тенденцію, що свідчить про скорочення чисельності населення. При її збереженні за п'ять років матимемо чисельність населення приблизно 28,5 млн. осіб.

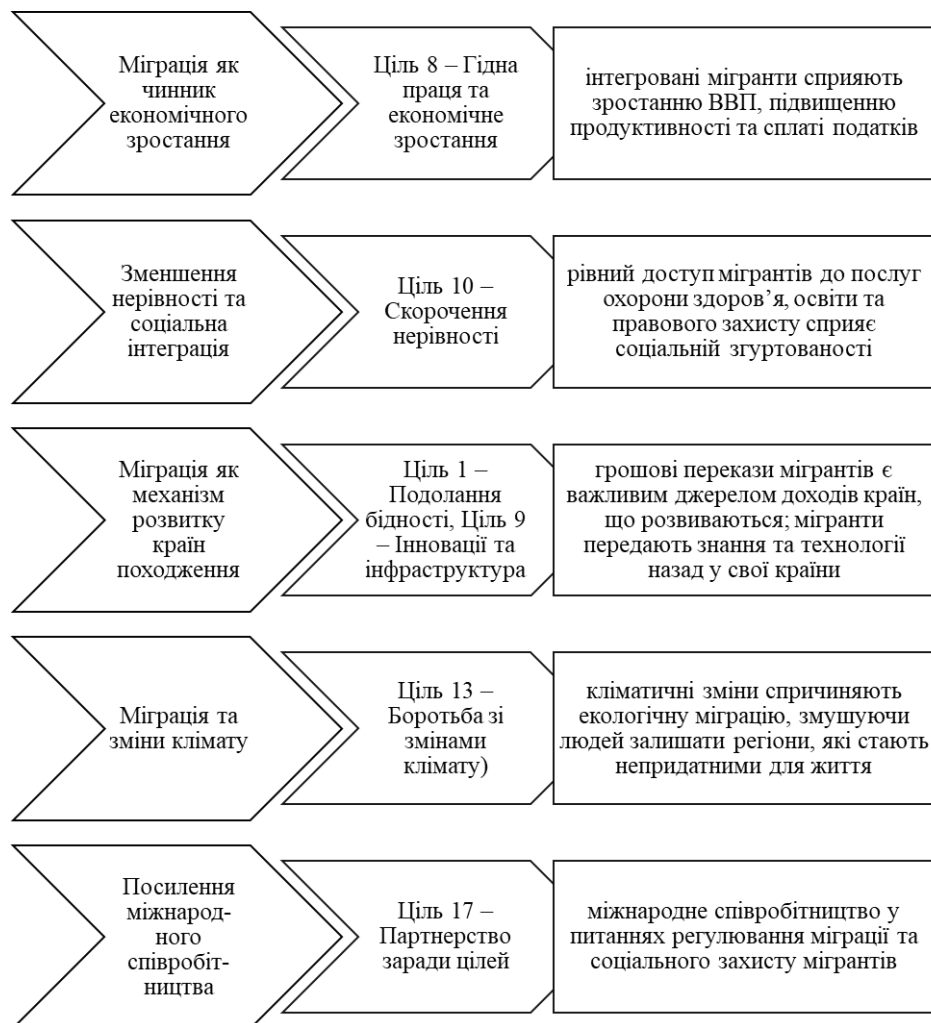

Рис. 1. Зіставлення міграції та цілей сталого розвитку

Джерело: складено авторами

Збільшення частки осіб пенсійного віку у загальному обсязі населення прогнозовано створить додаткове навантаження на пенсійну систему. Наслідком цього будуть «непопулярні» рішення щодо підвищення пенсійного віку, адже системі елементарно не вистачатиме коштів для фінансування виплат. Аналогічна проблема може виникати й у медичному компоненті соціального забезпечення. Зростання частки людей похилого віку призведе до зростання кількості звернень за медичними послугами, а отже, додаткових бюджетних витрат. Соціальні служби стикатимуться зі збільшенням кількості звернень щодо потреб догляду вдома, запитів щодо місць у спеціалізованих установах для розміщення, соціальній підтримці тощо. Вплив на систему соціального забезпечення буде прямий та посилюватиме соціальний тиск у суспільстві. При цьому та частина населення, що залишила країну, прогнозовано може не повернутися, а отже, не братиме участь у формуванні продуктивних сил. Звісно, відсутність, або дефіцит молодих і кваліфікованих кадрів може уповільнити економічний розвиток та знизити продуктивність, що поставить під загрозу досягнення Цілі 8.

Належна політика соціального забезпечення забезпечує рівний доступ мігрантів до послуг охорони здоров'я, освіти та правового захисту, що сприяє соціальній згуртованості. Декларація ООН щодо Цілей сталого розвитку підкреслює важливість усунення дискримінації щодо мігрантів для досягнення соціальної рівності. Щороку Sustainable Development Solutions Network складає міжнародний рейтинг найщасливіших країн світу – World Happiness Report (150 країн). Базовими показниками для оцінки виступають соціальна підтримка, макроекономічні показники, рівень розповсюдження свобод, тривалість життя, показники корупції [16]. Дані свідчать, що найбільш на сприятливі умови можна очікувати у Фінляндії, Данії, Нідерландах, Швеції та Швейцарії. Наприклад, мінімальний рівень заробітної плати у першій буде від 1800-2000 євро при найменшому показнику конкуренції на робоче місце. Працевлаштування у Данії при відсутності фіксованої мінімальної заробітної плати зможе забезпечити до 5200 євро заробітної плати на місяць при безкоштовних медичних послугах та освіті для дітей. На думку І. Сушик соціальний захист мігрантів у Швеції, розглядається як один з найпотужніших інструментів для скорочення бідності й нерівності, що сприяє соціальній інтеграції та рівності [17].

Таким чином досягається висока продуктивність праці, економічне зростання і, як основна мета, сталий розвиток.

Важливу роль у розв'язанні проблем соціального забезпечення мігрантів відіграє міжнародне співробітництво. Угода про безпечну, впорядковану та регульовану міграцію, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 2018 році (Global Compact for Migration), закликає держави впроваджувати інклюзивні політики соціального захисту, забезпечуючи рівноправний доступ мігрантів до основних послуг [18]. Водночас у багатьох країнах існують серйозні виклики, пов'язані з політичною волею, фінансуванням соціальних програм та суспільним сприйняттям міграції.

Висновки. Отримані результати свідчать про взаємний вплив міграційних процесів і політики соціального забезпечення, що проводиться державою. Виклики та додаткові можливості підсилюються потребою досягти цілі сталого розвитку. В цьому контексті важливою є Ціль 1 (подолання бідності), Ціль 3 (забезпечення здорового способу життя), Ціль 4 (якісна освіта), Ціль 8 (гідна праця та економічне зростання) та Ціль 10 (зменшення нерівності).

Від того, наскільки ефективно проходитиме процес адаптації мігрантів, буде залежати швидкість досягнення соціальної згуртованості та економічний розвиток, що лежать у площині Цілей сталого розвитку. Якісна освіта (Ціль 4) сприятиме підвищенню конкурентоспроможності мігрантів та створення інклюзивних ринків праці (Ціль 8). Наслідком таких процесів буде знову ж таки зменшення соціальної напруги та економічний розвиток. Політика соціального забезпечення повинна задовольняти вимогам подолання бідності (Ціль 1) та надання достатнього доступу до медицини (Ціль 3) всім особам включно з мігрантами. В такому випадку будуть нівельовані прояви нерівності та соціальної маргіналізації мігрантів (Ціль 10).

Важливим компонентом сталого розвитку є міжнародне співробітництво у сфері міграції та соціального захисту, що відповідає принципам партнерства для досягнення Цілі 17. Обмін досвідом між країнами, адаптація ефективних практик соціального забезпечення та розробка інклюзивних політик сприятимуть створенню більш справедливих і стійких суспільств.

Таким чином, маємо взаємний вплив міграційних процесів на політику соціального забезпечення в контексті сталого розвитку та навпаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. McAuliffe, M., L.A. Ouchou (eds.). World Migration Report 2024. International Organization for Migration (IOM), Geneva., 2024. URL: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024> (дата звернення: 20.01.2025)
2. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. UN General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf> (дата звернення: 20.01.2025)
3. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с. URL: <https://surl.li/kgbuok> (дата звернення: 20.01.2025)
4. Соціально-економічна захищеність мігрантів: глобальні та регіональні аспекти / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» ; наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2016. 266 с. URL: https://ird.gov.ua/irdp/p20160801.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.01.2025)
5. Мульська О. П. Мобільність соціального захисту трудових. *Ефективна економіка*. 2015. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_10_34 (дата звернення: 20.01.2025)
6. Землянська Н., Семігіна Т. Трудові мігранти з України: роль соціальної роботи на різних етапах міграції. *Path of Science*. 2020. 6(7). 3012-3019. URL: <https://doi.org/10.22178/pos.60-8> (дата звернення: 20.01.2025)
7. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration> (дата звернення: 20.07.24)
8. International organization on migration. URL: <https://www.iom.int/about-migration> (дата звернення: 20.07.24)
9. Volchenko N., Bondar N., Rohovenko O., Klochko M. Migration Crisis and Social Security: Challenges and Consequences. *Global Scientific Trends: Economics and Public Administration*, 3 (3), 78-94. URL: <https://gst-journal.net.ua/index.php/gst/article/view/22> (дата звернення: 20.01.2025)
10. Гнаткович О.Д., Овчинникова Т.В. Міграційна криза як фактор змін сучасних міжнародних відносин. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Вип. 8. С. 86-98. URL: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249023> (дата звернення: 20.01.2025)
11. On minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof: Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001. *Official Journal of the European Communities*. 7.8.2001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0055> (дата звернення: 20.01.2025)
12. В країнах ЄС нині зареєстровано 4,21 млн переселенців з України. Демографія. Скільки-скільки? 2024. URL: <https://salo.li/8b1F9eF> (дата звернення: 20.01.2025)
13. Крижаний А. За кордоном через війну майже 5 мільйонів українців: значна частина може не повернутися. *Економічна правда (офіційний сайт)*. 12 березня 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/03/12/711073/> (дата звернення: 20.01.2025)
14. Стадник А. Г., Поладянц П. М. Соціальна інтеграція українців після вимушеної міграції за кордон (на прикладі Грузії). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2023. 26. С. 81 – 85
15. Чисельність населення та середня чисельність за періоди року. Державна Служба статистики України. 2022. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/ds/kn/kn_0122_ue.xls (дата звернення: 20.01.2025)
16. Найкращі країни Європи для працевлаштування українців. Visit Ukraine Today. URL: <https://surl.li/dipton> (дата звернення: 20.01.2025)
17. Сушик І., Петрик І. Робота з мігрантами в системі соціального забезпечення: зарубіжний досвід. *Соціальна допомога і соціальна робота: виклики сучасності*: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11–12 трав. 2023 р.). Луцьк: ЛНТУ, 2023. С. 249
18. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration: Adopted under the UNFCCC in FCCC/CP/2015/10/Add.1, decision 1/CP.21. Final draft 11 July 2018. URL: <https://surl.li/wkqnqv> (дата звернення: 20.01.2025)

Волченко Н.В., Бондар Н.А. ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІГРАНТІВ У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Статтю присвячено політиці соціального забезпечення мігрантів у контексті Цілей сталого розвитку. Автори взяли за мету дослідити вплив міграційних процесів на політику соціального забезпечення в контексті досягнення Цілей сталого розвитку, визначених ООН. У дослідженні послідовно було реалізовано такі завдання: проаналізовано соціально-економічні виклики, які постають перед державами через мігрантів; визначено можливі шляхи балансування між соціальним захистом і економічною стабільністю; розглянуто міжнародний досвід та оцінено перспективи адаптації ефективних практик для забезпечення сталого розвитку суспільства в умовах міграції.

У роботі визначено, що основні чинники, що впливають на міграційні процеси, можуть бути класифіковані як політичні, соціальні, економічні та екологічні. Наведено статистичні дані, які доводять актуальність проблеми міграції та її вплив на глобальні процеси. Авторами розглядається роль держав у розробці механізмів соціального забезпечення для мігрантів, які охоплюють сфери охорони здоров'я, освіти, житлових умов, соціального страхування та правового захисту. Проаналізовано відповідність політики соціального забезпечення мігрантів Цілям сталого розвитку ООН, зокрема, зменшенню нерівності, забезпеченню гідної праці, доступу до якісних медичних та освітніх послуг. Визначено ключові проблеми, з

якими стикаються мігранти. Найбільш поширеними серед них є правові бар'єри, дискримінація, обмежений доступ до державних соціальних програм.

Досліджено вплив міграційних процесів на соціально-економічний розвиток держав, що приймають, та країн походження мігрантів. Визначено необхідність балансу між соціальним захистом і економічною стабільністю. Наведено приклади міжнародного досвіду у сфері соціального забезпечення мігрантів, зокрема, політики країн Європейського Союзу щодо тимчасового захисту українських переселенців, а також їх інтеграції у місцеві громади.

У висновках статті узагальнено ключові результати дослідження, підкреслено необхідність розробки стійких і гнучких механізмів соціального забезпечення мігрантів, які відповідатимуть як національним інтересам, так і міжнародним зобов'язанням у сфері сталого розвитку.

Ключові слова: міграція, соціальне забезпечення, цілі сталого розвитку, економічне зростання, адаптація, тимчасовий захист.

Volchenko N.V., Bondar N.A. MIGRANT SOCIAL SECURITY POLICY IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The article studies social security policy for migrants in the context of the Sustainable Development Goals. The authors set the goal of studying the impact of migration processes on social security policy in the context of achieving the Sustainable Development Goals defined by the UN. The study consistently implemented the following tasks: analysed the socio-economic challenges that countries face due to migrants; identified possible ways of balancing social protection and economic stability; considered international experience and assessed the prospects for adapting effective practices to ensure sustainable development of society in conditions of migration.

The paper determined that the main factors influencing migration processes are political, social, economic and environmental. Statistical data prove the relevance of the migration problem and its impact on global processes. The authors consider the role of states in developing social security mechanisms for migrants, covering the areas of health care, education, housing conditions, social insurance, and legal protection. The compliance of the social security policy for migrants with the UN Sustainable Development Goals, in particular, reducing inequality, ensuring decent work, and access to quality medical and educational services, is analysed. The key problems faced by migrants are identified. It is determined that the most common among them are legal barriers, discrimination, and limited access to state social programs.

The impact of migration processes on the socio-economic development of host countries and countries of origin of migrants is studied. The need for a balance between social protection and economic stability is identified. Examples of international experience in social security for migrants are given, in particular, the policies of the European Union countries regarding the temporary protection of Ukrainian migrants and their integration into local communities.

The article's conclusions summarise the key results of the study and emphasise the need to develop sustainable and flexible mechanisms for social security for migrants that will meet both national interests and international obligations in the field of sustainable development.

Key words: migration, social security, Sustainable Development Goals, economic growth, adaptation, temporary protection.

Луценко О.Є.,
кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

УДК [349.2:349.3]:[331.109:331.104.2]
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.9

ЛОКАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА МОБІНГУ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ

Вступ. Базовими постулатами запобігання дискримінації та мобінгу на робочому місці є: «Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, щоб закон однаково їх захищав» (ст. 7 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р.) [1]. Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

Європейська соціальна хартія (переглянута) [2] наголошує: «...щоб забезпечити право на працю, сторони зобов'язуються ефективно захищати право працівника заробляти собі на життя професією, яку він вільно обирає». Європейська соціальна хартія забороняє: (1) усі форми дискримінації у сфері зайнятості, що частково збігається з правом на рівні можливості без дискримінації за ознакою статі; (2) будь-яку практику, яка може перешкоджати правам працівників заробляти собі на життя працею за вільно обраною спеціальністю.

Наведені ключові міжнародні приписи знайшли відображення і у вітчизняному законодавстві. Так, основний принцип недопущення дискримінації в Україні містить Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. № 5207-VI (далі – Закон № 5207) [3], який полягає в тому, що «всі особи, незалежно від їхніх певних ознак, мають рівні права та свободи, а також рівні можливості для їх реалізації» (ч. 1 ст. 6 Закону № 5207). Аналогічні норми закріплені й у Конституції України (ст. 43) [4] та КЗпП України (статті 2-1, 2-2 та 22) [5].

Стан опрацювання проблематики. Вивченням питань дискримінації та мобінгу в трудовому праві займалася чимало вчених, зокрема: Т. А. Занфірова, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко, І. М. Твердовський [6], К. О. Дробинська, С. Г. Рудакова, Л. В. Щетініна [7], О. В., Качмар [8] О. І. Сердюк, І. М. Шупта, [9], Л. П. Червінська [10], Т. В. Красюк [11] та ін. Утім, численні

дослідження на обрану тематику не зменшили цікавість учених до неї, а найголовніше не вирішили усіх проблем, питань та дискусій, які повсякчас виникають як у теорії, так і на практиці.

Тому **метою цієї статті** є розкриття прихованих проявів дискримінації у сфері праці, зокрема недотримання прав осіб, які повідомили про факти корупції, дискримінація під час прийняття на роботу, звільнення під час вагітності та мобінгу як однієї із форм дискримінації у трудових відносинах.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи, на численні міжнародні стандарти та національні гарантії щодо запобігання дискримінації та мобінгу, чи справді вітчизняні роботодавці дотримують принципів запобігання дискримінації та мобінгу? На жаль, практика показує, що чимало прикладів, які свідчать про приховані прояви дискримінації у сфері праці. Наведу деякі з них та проілюструю прикладами із судової практики.

1. Недотримання прав осіб, які повідомили про факти корупції.

А. Навіть правомірні заходи роботодавця можна оскаржити, якщо вони мають вибірко-вий характер щодо викривача корупції. Так, позивач неодноразово повідомляв роботодавця про те, що він – викривач корупції. Це має правові наслідки, а також зобов'язує керівника юридичної особи публічного права забезпечувати захист прав викривача. Позивач вважав, що роботодавець як відповідач діяв упереджено й незаконно, коли застосував до викривача дисциплінарне стягнення. Відповідач в умовах реального конфлікту інтересів порушив законодавство, комплаєнс-політику, Антикорупційну програму, Кодекс корпоративної етики, адже штучно створював причини, щоб формалізувати порушення, нібито які вчинив позивач, щоб його незаконно звільнити.

Суд дійшов ключових висновків: «Викривачу не можна відмовити у прийнятті на роботу.

Роботодавець не має права його звільнити чи примусити звільнитися, притягнути до дисциплінарної відповідальності, піддати чи погрожувати іншими негативними заходами впливу: перевести, атестувати, змінити умови праці, відмовити у призначенні на вищу посаду, зменшити зарплату. Негативними заходами також є формально правомірні рішення і дії роботодавця вибіркового характеру, яких не застосовують до інших працівників у подібних ситуаціях та/або не застосовували до працівника в подібних ситуаціях раніше. При цьому гарантії застосовують не просто за фактом того, що особа є викривачем, а якщо є зв'язок між негативними заходами впливу або загрозою їх застосувати та повідомленням викривача» (ч. 1 ст. 53-4 Закону № 1700 [12]) [13].

Б. Факт дискримінації, лише коли ставлення до особи викликане притаманною їй персональною ознакою, наприклад, статусом викривача корупції. Так, у травні 2023 року позивач звернувся до суду, пояснивши, що з 6 червня 2016 року він працював проректором з науково-педагогічної діяльності та міжнародних зв'язків Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Вперше відповідач незаконно звільнив його, надалі поновив на посаді наказом згідно з рішенням Шевченківського районного суду м. Києва від 14.03.2019. У 2019 році відповідач систематично вчиняв щодо позивача дискримінаційні дії.

Позивач із працівниками створили незалежну первинну профспілку університету у 2019 році. Головою обрали позивача. У липні 2019 року профспілка подала заяву про початок переговорів, щоб перевірити, як відповідач виконує умови колективного договору за попередній період, та укласти колективний договір на 2020 рік. Цю заяву відповідач проігнорував. Профспілка ініціювала низку судових позовів, щоб поновити незаконно звільнених працівників, що викликало незадоволення відповідача.

Національне агентство з питань запобігання корупції листом № 23 04/10475-22 від 14.04.2022 р. повідомило позивачу, що він набув статусу викривача корупції з 22 жовтня 2019 року. Проте відповідач розпочав дискримінаційні дії щодо нього: принижував, створював у трудовому колективі напружену, образливу та зневажливу атмосферу. Працівники ректорату відмовлялися приймати й реєструвати заяви та скарги від позивача, не відповідали на них. Позивача зобов'язали вести «Журнал присутності на роботі проректора з науково-педагогіч-

ної діяльності та міжнародних зв'язків», хоча подібних журналів не було для жодного іншого працівника. Також відмовлялися реєструвати та оплачувати лікарняні позивача, позбавили його премії.

Після перебування на лікарняному позивача вдруге звільнили спочатку усним наказом, а потім вручили наказ про звільнення від 04.06.2020 р.

Позивач звернувся до суду. Рішенням Шевченківського районного суду м. Києва від 08.07.2021 р. його поновили на роботі та стягнули зарплату за час вимушеного прогулу. Цього ж дня позивач став до роботи. Неодноразово безрезультатно вимагав від ректора та начальника відділу кадрів ознайомити його з наказом про поновлення на посаді. 9 лютого 2022 року відповідач знову вручив позивачу наказ від 18.01.2022 пр. про звільнення за прогул. Це звільнення позивач також пов'язує зі своєю правозахисною профспілковою та антикорупційною діяльністю [14].

2. Дискримінація під час прийняття на роботу.

А. Для трудового договору потрібна згода як працівника, так і роботодавця. Роботодавець має право не приймати на роботу особу, якщо вона не належить до «неконкурентноздатних» на ринку праці. Так, позивач просив визнати відмову в прийнятті на роботу незаконною, необґрунтованою, дискримінаційною у зв'язку зі статусом студента навчального закладу, стягнути з відповідача 104 тис. грн середнього заробітку за час вимушеного прогулу та відшкодувати моральну шкоду 5 тис. грн., однак суд відмовив у задоволенні позову [15].

Б. Звільнення під час вагітності. Зокрема, вагітність працівниці або наявність дітей не мають ставати перешкодою для працевлаштування, утім, необхідно надати суду докази дискримінації з цих підстав. Так, позивачку прийняли з 15 жовтня 2020 року на роботу диспетчером автомобільного транспорту. 17 листопада 2020 року директор викликав її до свого кабінету та погрожував звільнити через те, що вона не попередила керівництво про вагітність, коли працевлаштовувалася, чим, на його думку, вчинила шахрайські дії. Під тиском директора позивачка написала заяву про звільнення 17 листопада 2020 року за угодою сторін. На момент написання заяви перебувала в пригніченому психологічному стані та не мала бажання звільнитися. Окрім того, вона є одинокою матір'ю, яка сама виховує та утримує сина. На жаль, суд

залишив її заяву без задоволення через недоведеність фактів звільнення під тиском через вагітність [16].

В. Звільнення вагітної через закінчення строку трудового договору можливе, однак роботодавець має працевлаштувати жінку на іншу посаду. Так, позивачка повідомила, що роботодавець достеменно знав про її вагітність, відтак, її не мали права звільнити без переведення на іншу посаду. Підтвердила, що дійсно розмовляла з директором до її звільнення щодо можливості її працевлаштувати на технічну посаду, на що вона погоджувалася. Тобто вона була згодна працювати навіть прибиральницею, але більше ніхто їй нічого не пропонував та її не працевлаштували, тому просила суд задовольнити позовні вимоги, що суд і зробив [17].

Отже, судова практика демонструє, що дискримінація у сфері трудових відносин в Україні, на жаль, існує. Особа, яка зазнала дискримінації чи мобінгу, має змогу: (1) звернутися зі скаргою до Уповноваженого ВРУ з прав людини; (2) подати звернення до відповідного територіального підрозділу Державної служби України з питань праці; (3) звернутися до суду. Такі способи протидії можуть призвести до штрафів та втрати репутації роботодавця на ринку праці, тому краще уникати подібних ризиків та не допускати проявів дискримінації у сфері праці.

До недавнього часу неможливо було довести в судовому порядку факт цькування на роботі, позаяк не існувало відповідної правової бази. Суди так і зазначали у своїх рішеннях: «так як поняття «мобінгу» не містить жоден нормативно-правовий акт чинного законодавства, з огляду на відсутність доказів мобінгу, а також не визначення чинним законодавством поняття «мобінг», – суд погоджується з доводами позивача про відсутність підстав...» [18].

Утім, із 11 грудня 2022 року діє закон, що нарешті ставить крапку в правовому обґрунтуванні нового для законодавства України явища, зокрема Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» від 16.11.2022 р. № 2759-IX [19], адже уперше на законодавчому рівні визначає поняття та ознаки мобінгу і вносить зміни до КЗпП [5] та Закону України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ (далі – Закон № 3356) [20].

У КЗпП України закріпили обов'язок роботодавця вживати заходів для забезпечення безпеки й захисту фізичного та психічного здо-

ров'я працівників, здійснювати профілактику ризиків та напруги на робочому місці, проводити інформаційні, навчальні та організаційні заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (ч. 2 ст. 158 КЗпП України [5]).

Мобінг – це одна із форм дискримінації людини у трудових відносинах; це про образливі слова, ігнорування або навпаки надмірну прискіпливість, небажання давати інформацію, надмірне завантаження роботою, необґрунтоване зменшення зарплати тощо. Слушно зазначають учені: «Мобінг на робочому місці – це форма дискримінації, яка порушує широкий спектр трудового законодавства та громадянських прав» [21, с. 3].

Відтак, роботодавцеві слід реагувати на такі зміни у законодавстві й перш за все на локальному рівні. Так, варто у колективному договорі передбачити заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу, та прописати заходи щодо відновлення порушених внаслідок мобінгу прав працівників, адже таку вимогу тепер містить ст. 7 Закону № 3356 [20].

Вважаю, що на локальному рівні варто розробити чітку офіційну політику боротьби з мобінгом, зокрема розробити Положення про боротьбу з мобінгом або зафіксувати ці норми в Кодексах поведінки/етики працівників. Офіційна локальна політика боротьби з мобінгом насамперед має визначати поняття «мобінг». Роботодавець має повідомити працівників, що не допускається поведінка, яка підпадає під ознаки мобінгу. У цьому контексті бажано, щоб усі працівники пройшли навчання або ознайомилися з новою офіційною політикою роботодавця в частині боротьби з мобінгом. Також норми офіційної локальної політики мають гарантувати працівникам, що роботодавець негайно та ретельно розслідуватиме всі факти мобінгу та вживатиме відповідні дисциплінарні стягнення до винної особи. Окрім цього, на локальному рівні роботодавцю варто визначити уповноважену особу, яка стежитиме за дотриманням офіційної політики боротьби з мобінгом, робитиме проміжні звіти та отримуватиме зворотній зв'язок щодо ефективності такої політики. Видається, що не зайвим може бути також визначити посередника (медіатора), приміром, таку функцію може виконувати особа, яка володіє навиками медіатора, або це може бути зовнішній експерт. Деякі великі компанії вже передбачають у своєму штатному розписі експерта з урегулювання трудових конфліктів, який від імені

компанії пройшов навчання і набув відповідних навичок.

Кожен роботодавець має дбати про розумне ставлення до робочого часу працівника, підтримувати працівників, гарантувати прозоре спілкування, зосереджуватися на навчанні та розвитку, а також визнавати наполегливу працю працівників і з пошаною ставитися до кожного працівника. Протидія або боротьба з мобінгом починається, зокрема, і з кожного керівника. Власний приклад керівника і чітко прописані правила протидії та боротьби з мобінгом – найкращі способи уникнути цього явища.

Висновки. На підставі проведеного дослідження, вдалося з'ясувати такі прояви дискримінації у сфері праці: (1) недотримання прав осіб, які повідомили про факти корупції: (а) навіть правомірні заходи роботодавця можна оскаржити, якщо вони мають вибірковий характер щодо викривача корупції; (б) факт дискримінації, лише коли ставлення до особи викликане прихильною їй персональною ознакою, наприклад, статусом викривача корупції; (2) дискримінація під час прийняття на роботу: (а) для трудового договору потрібна згода як працівника, так і роботодавця, зокрема роботодавець має право не приймати на роботу особу, якщо вона не належить до «неконкурентноспроможних» на ринку праці; (б) звільнення під час вагітності; (в) звільнення вагітної через закінчення строку трудового договору можливе, однак роботодавець має працевлаштувати жінку на іншу посаду.

Судова практика демонструє, що дискримінація у сфері трудових відносин в Україні, на жаль, існує. Особа, яка зазнала дискримінації чи мобінгу, має змогу: (1) звернутися зі скаргою до Уповноваженого ВРУ з прав людини; (2) подати звернення до відповідного територіального підрозділу Державної служби України з пи-

тань праці; (3) звернутися до суду. Такі способи протидії можуть призвести до штрафів та втрати репутації роботодавця на ринку праці, тому краще уникати подібних ризиків та не допускати проявів дискримінації у сфері праці.

Роботодавцеві слід реагувати на зміни у законодавстві щодо унормовування мобінгу й перш за все на локальному рівні. Так, варто у колективному договорі передбачити заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу, та прописати заходи щодо відновлення порушених внаслідок мобінгу прав працівників,

На локальному рівні варто розробити чітку офіційну політику боротьби з мобінгом, зокрема розробити Положення про боротьбу з мобінгом або зафіксувати ці норми в Кодексах поведінки/етики працівників. Офіційна локальна політика боротьби з мобінгом насамперед має визначати поняття «мобінг». Роботодавець має повідомити працівників, що не допускається поведінка, яка підпадає під ознаки мобінгу. У цьому контексті бажано, щоб усі працівники пройшли навчання або ознайомилися з новою офіційною політикою роботодавця в частині боротьби з мобінгом. Також норми офіційної локальної політики мають гарантувати працівникам, що роботодавець негайно та ретельно розслідуватиме всі факти мобінгу та вживатиме відповідні дисциплінарні стягнення до винної особи. Окрім цього, на локальному рівні роботодавцю варто визначити уповноважену особу, яка стежитиме за дотриманням офіційної політики боротьби з мобінгом, робитиме проміжні звіти та отримуватиме зворотній зв'язок щодо ефективності такої політики. Видається, що не зайвим може бути також визначити посередника (медіатора), приміром, таку функцію може виконувати особа, яка володіє навиками медіатора, або це може бути зовнішній експерт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Загальна декларація прав людини: декларація ООН від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
2. Європейська соціальна хартія (переглянута): хартія Ради Європи від 03.05.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 51. Ст. 2096.
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 412.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50.
6. Заборона дискримінації – основна засада правового регулювання відносин у сфері праці : монографія / Т. А. Занфірова, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко, І. М. Твердовський ; за наук. ред. проф. О. М. Ярошенка. Х. : Юрайт, 2013. 360 с.
7. Щетініна Л.В., Рудакова С.Г., Дробинська К.О. Мобінг: сутність та інституційні засади захисту працівників. *Проблеми економіки*. 2018. № 1. С. 315–320.

8. Качмар О.В. Мобінг як різновид психологічного насильства в трудовому колективі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 14. С. 58–61.
9. Шупта І.М., Сердюк О.І. Мобінг як деструктивне явище в креативному колективі, що гальмує інноваційний розвиток підприємства. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2011. № 3 (4). С. 293–299.
10. Червінська Л.П. Мобінг персоналу як соціальне явище організації. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 130–132.
11. Красюк Т.В., Федорченко А.О. Мобінг: причини виникнення та способи подолання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 140–145.
12. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
13. Постанова Верховного Суду (ВС) у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 19.04.2023 р. у справі № 761/8294/21 (провадження № 61-4650св22) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110395768> (дата звернення 29.03.2025)
14. Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 03.09.2024 р. у справі № 345/2177/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121590000> (дата звернення 29.03.2025)
15. Рішення Київського районного суду м. Харкова від 13.03.2024 р. у справі № 953/442/22 (провадження 2/953/371/24) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117812457> (дата звернення 29.03.2025)
16. Постанова ВС у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 07.02.2022 р. у справі № 537/4498/20 (провадження № 61-18302св21) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103056652> (дата звернення 29.03.2025)
17. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 27.09.2023 у справі № 511/1369/23 (номер провадження: № 2/511/415/23) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113760256> (дата звернення 29.03.2025)
18. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 26.09.2022 р. у справі № 757/66751/21-ц URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106475366> (дата звернення 29.03.2025)
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню): Закон України від 16.11.2022 р. № 2759-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 98. Ст. 6092.
20. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 р. № 3356-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.
21. Бек У. П. Мобінг як проблема в трудовому праві. *Академічні візії*. 2024. Вип. 36. С. 1–6.

Луценко О.Є. ЛОКАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА МОБІНГУ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ

На підставі проведеного дослідження, авторці вдалося розкрити зміст таких проявів дискримінації у сфері праці: (1) недотримання прав осіб, які повідомили про факти корупції: (а) навіть правомірні заходи роботодавця можна оскаржити, якщо вони мають вибірковий характер щодо викривача корупції; (б) факт дискримінації, лише коли ставлення до особи викликане притаманною їй персональною ознакою, наприклад, статусом викривача корупції; (2) дискримінація під час прийняття на роботу: (а) для трудового договору потрібна згода як працівника, так і роботодавця, зокрема роботодавець має право не приймати на роботу особу, якщо вона не належить до «неконкурентноздатних» на ринку праці; (б) звільнення під час вагітності; (в) звільнення вагітної через закінчення строку трудового договору можливе, однак роботодавець має працевлаштувати жінку на іншу посаду.

У статті робиться висновок, що роботодавцеві слід реагувати на зміни у законодавстві щодо унормовування мобінгу й перш за все на локальному рівні. Так, варто у колективному договорі передбачити заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу, та прописати заходи щодо відновлення порушених внаслідок мобінгу прав працівників,

Авторка пропонує, що на локальному рівні варто розробити чітку офіційну політику боротьби з мобінгом, зокрема розробити Положення про боротьбу з мобінгом або зафіксувати ці норми в Кодексах поведінки/етики працівників. Офіційна локальна політика боротьби з мобінгом насамперед має визначати поняття «мобінг». Роботодавець має повідомити працівників, що не допускається поведінка, яка підпадає під ознаки мобінгу. У цьому контексті бажано, щоб усі працівники пройшли навчання або ознайомилися з новою офіційною політикою роботодавця в частині боротьби з мобінгом. Також норми офіційної локальної політики мають гарантувати працівникам, що роботодавець негайно та ретельно розслідуватиме всі факти мобінгу та вживатиме відповідні дисциплінарні стягнення до винної особи. Окрім цього, на локальному рівні роботодавцю варто визначити уповноважену особу, яка стежитиме за дотриманням офіційної політики боротьби з мобінгом, робитиме проміжні звіти та отримуватиме зворотній зв'язок щодо ефективності такої політики. Видається, що не зайвим може бути також визначити посередника (медіатора), приміром, таку функцію може виконувати особа, яка володіє навиками медіатора, або це може бути зовнішній експерт.

Ключові слова: дія норм трудового права за колом осіб, дія норм законодавства про працю у просторі, дискримінація, мобінг, цькування, локальне регулювання, працівник, роботодавець.

Lutsenko O.Ye. LOCAL LEGAL REGULATION OF DISCRIMINATION'S PREVENTION AND MOBBING IN THE WORKPLACE

The article reveals the content of hidden manifestations of discrimination in the field of work, in particular, the failure to comply with the rights of persons who reported corruption, discrimination during employment, dismissal during pregnancy, and the essence of mobbing as a form of discrimination in employment.

Based on the study, the author managed to reveal the content of the following manifestations of discrimination in the field of work: (1) failure to comply with the rights of persons who reported on the facts of corruption: (a) even legitimate measures of the employer can be appealed if they have a selective nature in respect of corruption; (b) the fact of discrimination only when the attitude towards the person is caused by a personal characteristic, for example, the status of a corruption of corruption; (2) discrimination during hiring: (a) for an employment contract requires the consent of both the employee and the employer, in particular the employer has the right not to hire a person if he does not belong to "uncompetitive" in the labor market; (b) release during pregnancy; (c) the dismissal of the pregnant woman due to the expiration of the employment contract is possible, but the employer must employ the woman to another position.

The author states that court practice demonstrates that discrimination in the field of labor relations in Ukraine, unfortunately, exists. A person who has been discriminated against or mobbed has the opportunity to: (1) complain to the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights; (2) apply to the relevant territorial unit of the State Service of Ukraine for Labor; (3) go to court. Such ways of counteraction can lead to fines and losses of reputation of the employer in the labor market, so it is better to avoid such risks and prevent manifestations of discrimination in the field of labor.

The article concludes that the employer should respond to changes in the legislation on the normalization of mobbing, and above all at the local level. It is worth providing in the collective agreement to provide measures aimed at preventing, counteracting and terminating mobbing, and prescribing measures to restore the rights of employees violated as a result of mobbing.

The author proposes that at the local level, it is necessary to develop a clear official policy of combating mobbing, in particular, to develop a provision for the fight against mobbing or to record these rules in the codes of behavior/ethics of employees. The official local policy of combating mobbing must first define the concept of "mobbing". The employer must inform the employees that the behavior that falls under the signs of mobbing is not allowed. In this context, all employees should be trained or familiar with the new official policy of the employer regarding the fight against mobbing. Official local policy rules should also guarantee employees that the employer will immediately and carefully investigate all mobbing facts and use appropriate disciplinary penalties against the perpetrator. In addition, at the local level, the employer should identify an authorized person who will monitor the official policy of combating mobbing, make intermediate reports, and receive feedback on the effectiveness of such policy. It seems that it may not be superfluous to identify a mediator (mediator), for example, such a function can be performed by a person who has mediator skills, or this may be an external expert.

Key words: scope of labor law for the circle of persons, scope of labor legislation in space, discrimination, mobbing, harassment, local regulation, employee, employer.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Зуб А.А.,

*старший науковий співробітник
Українського науково-дослідного
інституту спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

УДК 620.9

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.10

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ШЛЯХИ ПОСИЛЕННЯ СТІЙКОСТІ ДО АТАК НА КРИТИЧНІ ОБ'ЄКТИ

Вступ. Енергетична безпека є одним з основних аспектів національної безпеки кожної держави, зокрема для України, яка має стратегічне значення для забезпечення енергетичних потреб не тільки власного населення, але й країн Європи. Останні роки продемонстрували вразливість енергетичної інфраструктури України до різноманітних загроз, зокрема, кібератак і фізичних обстрілів, що особливо посилюється після початку війни з Росією. У цьому контексті питання посилення стійкості енергетичної системи країни стало надзвичайно актуальним, оскільки енергетична безпека безпосередньо впливає на здатність держави забезпечувати енергетичні потреби економіки, забезпечувати життєдіяльність населення та підтримувати національну оборону. Надійність енергетичної інфраструктури є ключовим елементом стабільності країни, тому безпека енергосистеми є пріоритетом у стратегічному плануванні.

Енергетична безпека є однією з найактуальніших тем для України, особливо з урахуванням сучасних викликів, таких як військові загрози, кібератаки та зростаюча енергетична залежність. Останніми роками було опубліковано низку досліджень, які зосереджені на різних аспектах енергетичної безпеки країни, включаючи розвиток інфраструктури, зменшення енергетичної залежності, захист від кібератак та модернізацію енергетичних систем.

Одним із основних напрямів досліджень є розробка заходів для захисту енергетичних об'єктів від фізичних атак, зокрема військових. Зокрема, вчені та експерти відзначають важливість зміцнення фізичної охорони та модернізації енергетичних об'єктів для підвищення їх стійкості до ударів, обстрілів і руйнувань. Останні дослідження вказують на необхідність

використання високотехнологічних систем контролю доступу, відеоспостереження, а також автоматизованих систем для своєчасного виявлення та запобігання можливих загроз [5].

Виклад основного матеріалу. Згідно з публікаціями 2023 року, багато енергетичних об'єктів в Україні не були готові до таких атак. Для вирішення цієї проблеми пропонується вдосконалення проектування критичних інфраструктурних об'єктів, використання засобів автономного управління і відновлення функцій, а також покращення комунікацій між державними і приватними секторами для швидкої координації в разі надзвичайних ситуацій [1].

Зростаюча загроза кібератак на енергетичні системи України також привертає значну увагу дослідників. Після численних кібератак, включаючи нещодавні спроби порушити роботу електричних і газових мереж, у публікаціях 2022-2024 років з'явилася потреба в удосконаленні кіберзахисту. Зокрема, було підкреслено важливість інтеграції сучасних технологій шифрування та блокчейн для підвищення безпеки енергетичних мереж [6].

Одним із основних напрямів у дослідженнях є створення національної кібербезпекової стратегії, що включає не тільки захист енергетичної інфраструктури від потенційних кіберзагроз, але й розвиток стандартів безпеки для мереж зв'язку та автоматизації управління енергетичними системами. Дослідники також рекомендують посилити роль державних установ у нагляді за кіберзахистом енергетичних об'єктів і створити спеціалізовані підрозділи, які зможуть реагувати на кіберзагрози в реальному часі.

Диверсифікація джерел енергії залишається важливим аспектом у дослідженнях енергетичної безпеки України. Науковці відзначають зна-

чний потенціал відновлюваних джерел енергії (Сонце, вітер, біомаса), які можуть знизити залежність України від імпортованих енергоносіїв. Однак дослідження, опубліковані в 2023 році, показують, що для реалізації цієї стратегії необхідно значно покращити інфраструктуру для зберігання та передачі енергії, а також залучити більше інвестицій у галузь [9].

Наразі основними напрямками є розвиток сонячних та вітрових електростанцій, що дозволить не тільки забезпечити внутрішні потреби, але й знизити екологічний вплив на навколишнє середовище. Публікації з цієї теми підкреслюють необхідність інтеграції відновлюваних джерел у національну енергосистему для досягнення енергетичної незалежності та зниження вразливості енергетичної інфраструктури до зовнішніх загроз.

Ще однією важливою темою є енергетична ефективність, зокрема на рівні промисловості, житлових та комунальних секторів. Останні публікації 2024 року зосереджені на застосуванні новітніх енергоефективних технологій, таких як модернізація будівель, термомодернізація інфраструктури та впровадження автоматизованих систем управління енергоспоживанням. Важливим аспектом є також стимулювання населення та бізнесу до більш ефективного використання енергії, що допоможе не тільки зберегти ресурси, але й зменшити ризики, пов'язані з енергетичними дефіцитами [10].

Дослідники наголошують на необхідності розробки ефективної політики у сфері енергетичної економії, включаючи державні програми для стимулювання впровадження енергоефективних технологій. Окрім того, важливо створювати стандарти для енергоефективності на національному рівні, що дозволить покращити управління енергоресурсами та зменшити втрати енергії в системі [7].

Інтеграція енергетичної системи України з європейським енергетичним ринком є важливим напрямом в забезпеченні енергетичної безпеки. Україна вже розпочала цей процес через підключення до європейських енергетичних мереж, що дає змогу диверсифікувати джерела постачання енергії та знижувати енергетичну залежність від Росії. Останні дослідження у цій сфері вказують на перспективи розвитку спільних енергетичних проєктів з Європейським Союзом, таких як інтеграція в європейські енергетичні мережі та використання спільних резервів енергії.

Однак дослідники також вказують на потенційні проблеми, пов'язані з інфраструктурни-

ми недоліками, які можуть ускладнити повну інтеграцію. Важливим аспектом є створення ефективної системи енергетичної кооперації та зменшення впливу політичних і економічних факторів на енергетичну безпеку України [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо енергетичної безпеки України показує, що країна перебуває на шляху до модернізації своїх енергетичних систем. Проте, незважаючи на позитивні зміни, значною проблемою залишається високий рівень вразливості енергетичної інфраструктури до різноманітних загроз. Важливими кроками для посилення енергетичної безпеки є: вдосконалення захисту від фізичних і кіберзагроз, розвиток відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності, а також інтеграція енергетичних мереж з європейськими партнерами. Тільки комплексний підхід до розв'язання цих проблем забезпечить стабільну і стійку енергетичну безпеку України в майбутньому.

Енергетична безпека України залишається важливою складовою її національної безпеки, оскільки стабільне постачання енергії є основою для нормального функціонування держави. Російські військові атаки на енергетичні об'єкти України стали значним випробуванням для її енергетичної системи. Вони порушили нормальне функціонування критичної інфраструктури, що в свою чергу позначилось на життєзабезпеченні населення, економіці та обороноздатності країни. Стратегічні об'єкти енергетичної інфраструктури, такі як електростанції, трансформаторні підстанції, газопроводи та нафтопроводи, стали мішенями для військових дій та кібератак, що вимагає розробки комплексних заходів для їх захисту та відновлення. Така ситуація свідчить про те, що країна має бути готовою не лише до традиційних загроз у вигляді фізичних атак, але й до нових викликів, таких як кібератаки, тероризм та гібридні війни [1].

З початку конфлікту, Україна стала мішенню для численних атак на свою енергетичну інфраструктуру, що значно посилило вразливість системи. Військові удари, які були спрямовані на руйнування ключових енергетичних об'єктів, стали серйозним випробуванням для енергосистеми країни. Такі ситуації підкреслюють необхідність посилення стійкості енергетичних мереж, захисту від кібератак та диверсифікації джерел енергії.

Україна продовжує бути вразливою до атак на свою енергетичну інфраструктуру через її залежність від вугілля, природного газу та ім-

портних енергоносіїв, що зробили енергосистему країни критично уразливою. Хоча значний прогрес був досягнутий у диверсифікації джерел енергії, енергетична залежність від зовнішніх постачальників, зокрема Росії, залишалася однією з головних проблем. Акти агресії, як у вигляді військових атак, так і кібератак, ставлять під загрозу здатність енергетичної системи функціонувати безперервно. Росія, намагаючись підривати стійкість України, неодноразово завдавала ударів по критичних енергетичних об'єктах, що призводило до масових відключень електроенергії та порушень газопостачання. Такі події свідчать про високий рівень загрози, з якою країна повинна боротися в умовах війни та гібридного протистояння [8].

Водночас, існують й інші фактори, які можуть загрожувати енергетичній безпеці країни, зокрема природні катастрофи, непередбачувані технічні поломки та навіть внутрішні загрози, пов'язані з тероризмом або внутрішньополітичними нестабільностями. Ці фактори також мають важливе значення при формуванні стратегії енергетичної безпеки [3].

Шляхи посилення стійкості енергетичної інфраструктури:

а) Модернізація та захист енергетичних об'єктів

Необхідно впроваджувати заходи з посилення захисту енергетичних об'єктів від фізичних атак. Це включає в себе як модернізацію старих енергетичних мереж, так і будівництво нових, більш стійких до механічних та терористичних атак. Сучасні електричні та газові мережі мають бути оснащені ефективними системами моніторингу та швидкого реагування, що дозволяє оперативно відновлювати функціонування після руйнувань. Встановлення систем раннього попередження про потенційні загрози, застосування автоматичних систем захисту об'єктів та розширення використання мобільних резервних джерел енергії можуть значно знизити вразливість енергетичної інфраструктури. Окрім того, важливо зміцнювати фізичний захист об'єктів, зокрема, встановлення сучасних охоронних систем, посилення охорони та координація дій між різними державними органами для забезпечення ефективної реакції у разі надзвичайних ситуацій [2].

б) Розвиток кіберзахисту енергетичних систем

Кібератаки на енергетичні мережі стали однією з найбільших загроз для України, тому необхідно вжити заходів для захисту критичної

інфраструктури від таких атак. Впровадження сучасних технологій кібербезпеки є важливим кроком у забезпеченні стійкості енергетичної системи. Розробка національних стандартів захисту від кіберзагроз, створення спеціальних підрозділів для боротьби з кібератаками, а також налагодження міжнародного співробітництва в сфері кібербезпеки є важливими кроками для мінімізації загроз у кіберпросторі. Крім того, необхідно постійно модернізувати програмне забезпечення, використовувати новітні технології шифрування даних і регулярно проводити тренування з кіберзахисту для персоналу, який працює з критичними енергетичними об'єктами.

в) Диверсифікація джерел енергії

Розвиток відновлюваних джерел енергії, таких як сонячні та вітрові електростанції, дозволить зменшити залежність від імпортованих енергоносіїв і підвищити стійкість енергетичної системи. В Україні вже існує значний потенціал для розвитку відновлюваної енергетики, особливо в південних та західних регіонах, де є можливість активно використовувати сонячну та вітрову енергію. Крім того, диверсифікація постачання газу, нафти та інших енергоресурсів з різних країн і регіонів є важливим кроком для посилення енергетичної незалежності. Підвищення частки відновлюваних джерел в енергетичному балансі дозволить не тільки знизити енергетичну залежність, але й створить резервні можливості для збереження енергетичних постачань в умовах кризи [6].

г) Енергетична ефективність та збереження енергії

Забезпечення енергетичної ефективності на всіх рівнях є ключовим аспектом у забезпеченні енергетичної безпеки. Впровадження нових технологій для зменшення споживання енергії в промисловості, житлових та комунальних секторах сприяє підвищенню енергетичної стійкості країни. Оптимізація використання енергоресурсів у будівлях, транспортуванні енергії та на виробництві дозволить знизити ризики, пов'язані з енергетичними дефіцитами. А також важливо проводити інформаційно-просвітницьку роботу серед населення для заохочення до ощадливого використання енергоресурсів. Кожен етап енергетичного споживання, починаючи від виробництва до споживання, потребує уваги для досягнення максимальної ефективності [4].

д) Підвищення оперативної готовності та відновлення

Важливо мати чіткий план для швидкого відновлення енергетичних об'єктів після атак. Враховуючи можливість фізичних руйнувань, Україні слід посилити резервні потужності, зокрема через створення мобільних енергетичних резервів. Також, регулярне тренування з відновлення енергетичних систем у кризових ситуаціях дозволить швидше відновити постачання енергії у разі її перебоїв [9].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, загрози енергетичній безпеці України в умовах війни

є серйозними, і посилення стійкості енергетичних об'єктів стає важливою складовою забезпечення національної безпеки. В Україні необхідно проводити модернізацію енергетичної інфраструктури, розвивати енергетичну ефективність, впроваджувати новітні технології кібербезпеки та знижувати залежність від зовнішніх постачальників. Тільки комплексний підхід, що включає фізичний захист, технологічну модернізацію та розвиток відновлюваної енергетики, може забезпечити енергетичну незалежність і стабільність у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атаманенко А. Вплив російсько-української війни на енергетичну безпеку ЄС. *Acta de Historia & Politica*. 2023. Special Iss. С. 35-47.
2. Забулонов Ю. Л. Перспективи впровадження малих модульних реакторів в Україні: за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 22 березня 2023 року. *Вісн. Національної академії наук України*. 2023. № 6. С. 34-46
3. Кисельов Є. В. Перспективи розвитку механізмів публічного управління забезпечення енергетичної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 2 (січень). С. 216-218.
4. Мазаракі А. Енергетична безпека України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2 (133): Серія: Економічні науки. С. 4-29
5. Муза О. В. Організаційно-правові засади забезпечення енергетичної безпеки України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1 (122). С. 60-66.
6. Салашенко Т. І. Паливна безпека України: виклики та шляхи подолання. *Бізнес Інформ*. 2023. № 11 (550). С. 209-217
7. Ситник Г. П. Особливості вироблення публічної політики в енергетичній сфері України в умовах війни. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 17 (вересень). С. 96-100.
8. Хмара В. Використання енергозберігаючих технологій як механізм підвищення рівня економічної безпеки в містах України. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2023. Вип. 5. С. 141-149
9. Khoma N. The Influence of Geopolitical Factors on the Energy Sector: Analysis of Challenges and Risks = Вплив геополітичних чинників на енергетичну сферу: аналіз викликів та ризиків. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. Т. 48. С. 136-143
10. Matiichuk L. Security in the Sphere of Application of Renewable Energy Sources in Ukraine: Peculiarities of Organization and Implementation of Systematicity = Безпека у сфері використання відновлювальних джерел енергії в Україні: особливості організації та реалізації системності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 8 (квітень). С. 83-90

Зуб А.А. ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ШЛЯХИ ПОСИЛЕННЯ СТІЙКОСТІ ДО АТАК НА КРИТИЧНІ ОБ'ЄКТИ

Стаття присвячена вивченню проблем енергетичної безпеки України в умовах постійної загрози військових атак, кібератак та інших зовнішніх та внутрішніх викликів. Оскільки енергетична інфраструктура є критично важливою для функціонування держави, її захист та стійкість до можливих загроз є важливим елементом національної безпеки. В умовах війни, зокрема, війна в Україні посилює значення енергетичної безпеки, оскільки численні атаки на енергетичні об'єкти стали частиною стратегії гібридної війни. У статті розглядаються основні загрози, яким піддається енергетична система країни, зокрема фізичні та кібернетичні атаки, а також визначено ключові напрямки посилення стійкості енергетичних об'єктів.

Автор аналізує необхідність модернізації енергетичних мереж і об'єктів, впровадження новітніх технологій захисту і моніторингу, що дозволяють своєчасно виявляти та реагувати на потенційні загрози. Серед важливих аспектів зазначено також використання автоматизованих систем управління, підвищення ефективності енергетичного моніторингу та розробка національних стандартів безпеки для енергетичних систем. Значну увагу приділено питанням кібербезпеки, зокрема необхідності інтеграції передових технологій шифрування, а також розвитку національної інфраструктури для кіберзахисту енергетичних об'єктів, що дозволяють уникати можливих порушень функціонування енергетичних мереж через кібернапади.

Окремо розглянуто питання диверсифікації джерел енергії як одного з ключових шляхів підвищення енергетичної незалежності України. Автори наголошують на необхідності розвитку відновлюваних джерел енергії, таких як сонячні, вітрові електростанції, біомасові установки, що дозволить не тільки знизити екологічний вплив, але й забезпечити більшу стабільність і стійкість енергетичної системи до зовнішніх

факторів. Розвиток технологій для зберігання енергії, таких як акумулюючі станції, дасть змогу ефективно зберігати надлишки енергії з відновлювальних джерел та використовувати їх у пікові навантаження.

У статті також підкреслено важливість розвитку енергоефективних технологій та стимулювання енергозбереження на всіх рівнях – від промисловості до побутового споживання. Дослідження показують, що значна частина енергетичних втрат в Україні припадає на неефективне використання енергоресурсів, що потребує негайного вирішення шляхом модернізації обладнання та оптимізації процесів енергоспоживання. З метою забезпечення стабільності енергетичної системи особливу увагу варто звернути на розвиток мобільних енергетичних резервів, що дозволяють швидко відновити енергопостачання у разі порушень.

Завершенням статті є висновок про необхідність інтеграції енергетичної системи України з європейськими енергетичними ринками для диверсифікації постачання енергії та зниження ризиків енергетичної залежності від зовнішніх держав. Враховуючи міжнародні тенденції, об'єднання енергетичних систем з Європейським Союзом дозволить Україні отримати доступ до спільних енергетичних резервів, технологій і можливості для кращої координації в умовах кризових ситуацій. Останні дослідження показують важливість стратегічного розвитку енергетичних відносин з європейськими партнерами для забезпечення енергетичної безпеки країни в довгостроковій перспективі.

Стаття підкреслює важливість комплексного підходу до забезпечення енергетичної безпеки України, що включає розвиток інфраструктури, використання новітніх технологій, посилення захисту енергетичних об'єктів від зовнішніх загроз і забезпечення енергетичної незалежності через диверсифікацію джерел енергії.

Ключові слова: енергетична безпека, Україна, енергетична інфраструктура, фізичні атаки, кібербезпека, відновлювані джерела енергії, енергоефективність, мобільні енергетичні резерви, інтеграція з європейським ринком, модернізація, диверсифікація джерел енергії, національна безпека, енергетична стійкість, кібератаки, захист інфраструктури.

Zub A.A. ENERGY SECURITY OF UKRAINE: WAYS TO STRENGTHEN RESILIENCE AGAINST ATTACKS ON CRITICAL INFRASTRUCTURE

This article is dedicated to studying the issues of energy security in Ukraine amidst the constant threat of military attacks, cyberattacks, and other external and internal challenges. Since the energy infrastructure is critically important for the functioning of the state, its protection and resilience to potential threats are crucial elements of national security. In wartime, specifically the war in Ukraine, the importance of energy security has grown as numerous attacks on energy facilities have become part of the strategy of hybrid warfare. The article examines the main threats to the country's energy system, including physical and cyberattacks, and outlines key directions for strengthening the resilience of energy facilities.

The author analyzes the need for the modernization of energy networks and facilities, the introduction of cutting-edge protection and monitoring technologies that allow for timely detection and response to potential threats. Among the important aspects, the article emphasizes the use of automated management systems, improving the effectiveness of energy monitoring, and developing national security standards for energy systems. Significant attention is also given to cybersecurity, particularly the need to integrate advanced encryption technologies and the development of national infrastructure for cybersecurity of energy facilities, enabling the prevention of possible disruptions to energy networks through cyberattacks.

The article separately addresses the issue of energy source diversification as one of the key ways to increase Ukraine's energy independence. The authors emphasize the necessity of developing renewable energy sources, such as solar, wind power plants, and biomass installations, which will not only reduce the ecological impact but also ensure greater stability and resilience of the energy system to external factors. The development of energy storage technologies, such as accumulative stations, will allow for efficient storage of excess energy from renewable sources and its use during peak loads.

The article also highlights the importance of developing energy-efficient technologies and promoting energy conservation at all levels—from industry to household consumption. Research shows that a significant portion of energy losses in Ukraine is due to the inefficient use of energy resources, which requires immediate resolution through equipment modernization and optimization of energy consumption processes. To ensure the stability of the energy system, special attention should be paid to the development of mobile energy reserves, which allow for the rapid restoration of energy supply in case of disruptions.

The conclusion of the article emphasizes the need for the integration of Ukraine's energy system with European energy markets to diversify energy supply and reduce energy dependence on foreign states. Considering international trends, the integration of energy systems with the European Union will provide Ukraine with access to shared energy reserves, technologies, and opportunities for better coordination in crisis situations. Recent studies show the importance of strategically developing energy relations with European partners to ensure the country's long-term energy security.

The article stresses the importance of a comprehensive approach to ensuring Ukraine's energy security, which includes the development of infrastructure, the use of cutting-edge technologies, strengthening the protection of energy facilities from external threats, and ensuring energy independence through the diversification of energy sources.

Key words: energy security, Ukraine, energy infrastructure, physical attacks, cybersecurity, renewable energy sources, energy efficiency, mobile energy reserves, integration with the European market, modernization, diversification of energy sources, national security, energy resilience, cyberattacks, infrastructure protection.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Ivanova R.Yu.,

*Ph.D. in Law, Associate Professor,
Professor at the Department of International and European Law
Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law*

UDC 347.73

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.11

THE FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION (FAO) AND ITS FINANCIAL OVERSIGHT FUNCTIONS IN UKRAINE

Introduction. The crisis posed by guaranteeing food security is now considered one of the most challenging for international relations and global development policies. The Russian full-scale invasion of Ukraine, along with destruction of agricultural infrastructure, large scale internals' migration and disruption of supply channels, have greatly undermined the food system resilience of the country. Stabilization of agricultural output and averting of humanitarian disaster under these circumstances has made international financial and technical aid critical.

With regard to this, one of the most relevant international actors is the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), who not only provide humanitarian food aid, agricultural rehabilitation support, but also emergency funds for important financial control tasks such as supervising the aid spent by the donors, auditing agricultural projects, and facilitating the provision of aid and its subsequent accounting.

Investigations through agencies like FAO, OCHA, and UNDP have recently analyzed the role of international aid in Ukraine's agriculture during the wartime period. However, there has been a predominant emphasis on operational results or humanitarian outcomes, which overlooks the analysis of FAO's control system in regard to finances and its efficiency in real emergency situations. Additionally, the literature on post-conflict settings is deficient in regards to the particular problems of funds' misallocation, logistical corruption, and other inefficiencies.

This study aims to evaluate the expense oversight by FAO in Ukraine during the years 2023–2025, emphasizing the methods of management employed concerning the international food aid and agricultural rehabilitation projects. The goals consist of: (1) determine important

aspects of FAO financial control, (2) document case study evidences of fund control in Ukraine, and (3) evaluate Ukraine's and the international community's financial governance aid relations in the agriculture assistance domain.

Literature Review. In the context of international aid involving food security and rehabilitation of agriculture, financial accountability has become a contested issue in recent academic and institutional research. Almost all investigations highlight the involvement of the Food and Agriculture Organization (FAO) in humanitarian aid and sustainable development. However, the known studies of control within the organization regarding its expenditures and funding, particularly in post-conflict zones like Ukraine, are rather limited.

The FAO has repeatedly stated that the organization uses the principles of transparency, accountability, and result-based management within its operations [1, p. 5]. As part of project cycle within the organization, there is financial control done through internal auditing, external evaluations, and other donor staff visits. Such strict control is, however, undermined by a range of local factors such as poor political governance and absence of effective logistical solutions [6, p. 7].

The United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (UN OCHA) recently raised concern regarding the complexity of aid flows to Ukraine, citing a need for better coordination and mechanisms for tracking funding allocation and distribution. Simultaneously, the UNDP's Post-War Recovery Report analyzes the need for real-time monitoring of funds and advocates for the use of information technology and inter-institutional sharing to prevent the misuse of humanitarian aid.

World financial institutions, such as the European Commission and the World Bank,

have also contributed to the funding of Ukraine's agricultural industry. Their systems of financial control are usually based upon conditional cash transfers, performance-based aid, and external auditing. However, there are issues with adapting UN and FAO agencies to the available literature.

The need for financial governance during conflicts is supported by academic research. As several OECD publications have pointed out, standard audit methods in fragile countries do not work, and there is a need for additional participatory supervision, stakeholder involvement, and even the use of mobile payments and blockchain technologies [7, p. 12]. In addition, International Transparency noted the repetitive patterns of corruption during humanitarian operations, especially claiming agricultural buys as one of the processes most prone to corruption due to lack of digital anti-transparency mechanisms [8, p. 6].

There seems to be no literature considering the institutional gaps that are in the scholarly discussion of the FAO's financial control functions within the context of Ukraine. Most of the research available focuses on FAO's so-called "technical" interventions or humanitarian logistic activities instead of viewing the organization as a financial manager. In this paper, I address this issue by analyzing the aftermath of the FAO's performance in the context of the Ukrainian challenges to the war and assessing the FAO's financial surveillance activity as their operational reality.

Presentation of the Main Material. The United Nations' Food and Agriculture Organization (FAO) in Ukraine undertakes an important task of monitoring the inflow and outflow of international funds earmarked for promotion of food security and recovery of agriculture in the country. Because of the European Commission's, USAID, and World Bank's funding, a complex post-conflict scenario calls for stringent financial control and effective monitoring of expenditures.

Among FAO's core functions is the supervision of global food assistance programs, especially those funded by multiple partners. Their aim is to provide humanitarian food aid and rehabilitation of the food production infrastructure in Ukraine to help the country sustain supports to its agriculture. From the FAO report, monitoring also means accounting for the expenditure of grant funds, the so-called verification of order, and checking the implementation of projects to their objectives, and goals as stated in the documents [1, p. 8].

An example of this is the Emergency Food Assistance Program in Ukraine financed with

USD 500 million from the European Commission, USAID, and UN humanitarian aid instruments which is to be implemented within 2023-2025. The program promoted agricultural recovery and food assistance to the targeted beneficiaries. As stated in the Ukraine Humanitarian Needs and Response Plan 2025, 90% of budget expenditures were for agricultural grants, while the rest 10% had to be refunded because of lack of efficient transportation logistics [2, p. 14].

Aside from the emergency actions, FAO undertakes auditing of agricultural recovery projects, both at the level of government and NGO-sponsored rehabilitation of farms, equipment procurement, and creation of climate adaptation facilities. An important oversight function involves the administration of international granting programs amounting to USD 1.2 billion aimed at subsidizing and investing into Ukrainian farmers. These expenditures are audited financially by the system of reporting, field check-ups, and remote tracking [1, p. 11].

It illustrates how much attention and resources the FAO allocates to different areas of financial supervision:

- Monitoring Emergency Food Aid – 25%
- Auditing Agricultural Grants – 30%
- Supervising the Supply Chain – 20%
- Implementing Digital Tracking – 15%
- Communicating with Stakeholders – 10%

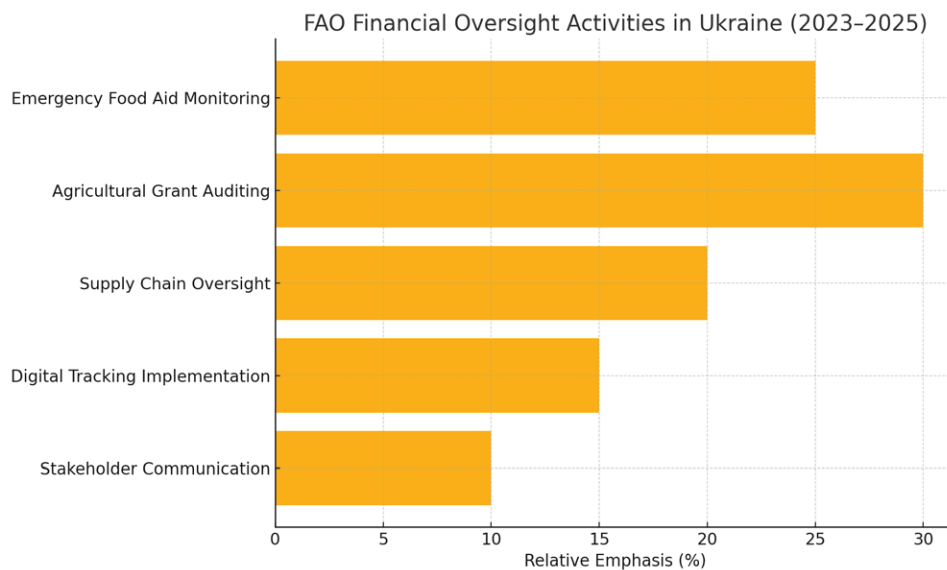
The FAO monitors the effectiveness of agro financing also for projects such as greenhouse agriculture, irrigation systems, and sustainable agriculture. These activities are evaluated not just for their fiscal accountability, but for their ecological effects and sustainability as well. Among the most prominent risks is corruption in the supply chain, very often linked to the procurement of agricultural inputs. The Ukraine Post-War Recovery Report emphasizes the necessity of implementing digital, cashless aid as a means of ensuring that assistance is both qualitatively monitored and audited [3, p. 22].

Nonetheless, there are some significant issues regarding FAO financial supervision:

1. The extremely inefficient allocation of resources in wartime budgets that needs flexible audit procedures.

2. Grants: Agricultural supply chain corruption in procurement processes requires real-time web-based contracting and tracking to combat corruption.

3. Lack of communication with the local stakeholders leads to slow verification of aid distribution and the release of funds [3, p. 19].

Pic. 1. Diagram narrating "Financial Dependencies Oversight for FAO in Ukraine (2023–2025)"

These issues point out the necessity of deepening the interface between financial control instruments and digital governance systems for better utilization of international assistance in the recovery of agriculture in Ukraine.

Conclusions and Prospects for Further Research in This Area. The financial control functions of the Food and Agriculture Organization (FAO) are strategically relevant concerning Ukraine's wartime and post-war reconstruction effort. FAO, as revealed through case studies and audit information, has put in place systems to monitor the international funding directed towards food security and the getting back of agricultural services. This involves monitoring comprehensive emergency food aid programs, supervising purchases, and reviewing grant and subsidy expenditures by Ukrainian farmers.

Still, even with all the grinding progress FAO seems to have accomplished, systemic problems still exist, especially those concerning

accountability and management of active conflict, corruption risks in agricultural supply chains, and collaboration with local actors. These challenges highlight the necessity for more proactive and agile technological approaches, including, but not limited to, digital finance tracking tools, cashless payment systems, and real-time monitoring audit systems.

Artificial intelligence and blockchain technologies for humanitarian finance oversight need to be studied, especially in the context of complex emergencies. In addition, study of Ukraine in relation with other post-conflict or fragile states may be useful in understanding how international financial organizations can better operate in conflict situations.

Enhancing the financial management of foreign assistance in Ukraine not only builds trust within institutions, but also supports the country's food system resilience in the long-run, which is necessary for sustainable development and recovery.

BIBLIOGRAPHY

1. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Ukraine Food Security Report. 2024. URL: <https://www.fao.org/ukraine/en> (дата звернення: 24.03.2025).
2. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. Ukraine Humanitarian Needs and Response Plan 2025. 2025. URL: <https://www.unocha.org/ukraine-response-2025> (дата звернення: 24.03.2025).
3. United Nations Development Programme. Ukraine Post-War Recovery Report. 2023. URL: <https://surl.li/vnhpfl> (дата звернення: 24.03.2025).
4. World Bank. Supporting Ukraine's Agricultural Recovery. 2023. URL: <https://surl.li/quecog> (дата звернення: 24.03.2025).
5. European Commission. EU Solidarity with Ukraine: Food Security and Agricultural Aid. 2023. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/ukraine-support_en (дата звернення: 24.03.2025).
6. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Humanitarian Response and Emergency Livelihoods in Ukraine: Project Overview 2023–2025. 2023. URL: <https://www.fao.org/emergencies/ukraine/en> (дата звернення: 24.03.2025).

7. OECD. Enhancing the Efficiency of Development Cooperation in Fragile and Conflict-Affected States. 2022. URL: <https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/> (дата звернення: 24.03.2025).
8. Transparency International. Combating Corruption in Humanitarian Aid: Risks and Best Practices. 2023. URL: <https://surl.li/giblgk> (дата звернення: 24.03.2025).

Ivanova R.Yu. THE FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION (FAO) AND ITS FINANCIAL OVERSIGHT FUNCTIONS IN UKRAINE

The war of aggression waged on Ukraine has profoundly aggravated the issues of food security and agricultural production, acting as a threat to national, regional, and international food sustainability. Within such environment, an international actor like FAO becomes vital. Apart from its responsibility to deal with hunger and foster sustainable agricultural practices, there is an equally important role of ensuring the integrity, transparency, accountability, and governance of the aid provided, especially in conflict and post-conflict countries.

The article analyzes the financial control activities of FAO in Ukraine, closely looking at the 2023-2025 timeframe when humanitarian and agronomic aid flows significantly increased; the study looks at the FAO attempts to supervise international donations, conduct audits of agricultural rehabilitation projects, and deal with governance issues related to aid management. Special attention is given to an organization's attempts to account for the spending by key international donors such as the European Commission, USAID, and the World Bank, which have been earmarked for food aid, infrastructure construction, purchase of agricultural machines, and encouragement of environmentally friendly agriculture.

A primary case study is FAO's Emergency Food Assistance Program in Ukraine that had a food assistance budget of \$500 million. The audit results indicate that 90 percent of the funds were used for agricultural grants, while only ten percent of the funds were utilizable because of logistical issues. This illustrates the existing financial control systems in high risk environments: their advantages and disadvantages. Furthermore, the article assesses the way FAO oversees a separate allocation of one billion two hundred million US dollars funds granted to Ukrainian farmers which aim at making them self-sustainable in food production.

The research mentions three main problems that FAO faces in Ukraine: (1) Increased chance of funds being misused during wartime, (2) Corruption threats in agricultural supply chains, and (3) Poor cooperation with local authorities and other relevant parties. Because of these issues, the organization has sought more sophisticated forms of financial governance, including digital monitoring systems, mechanisms for cashless distribution of aid, and technologies for real-time auditing.

The results highlight the humanitarian role of FAO but also their responsibility as a protector of the finances spent in the name of international aid. The purpose of this research is to extend the literature on the phenomenon of financial control in crisis situations and make suggestions toward better practices of funding transparency and efficacy concerning international food aid programs. The reasoning extends to other cases of conflict or fragility beyond Ukraine where the management of agricultural aid is a prerequisite during post-conflict stabilization and recovery.

To summarize, the article expresses concern regarding the lack of and insufficient use of innovative technologies such as artificial intelligence and blockchain in FAO's financial supervision functions, which impacts aid delivery. It stresses better collaboration among the FAO, national agencies, NGOs, and other UN bodies to utilize their funds effectively. Further studies should focus on the multilateral aid control models in post-conflict countries for the purpose of developing policies and coordinating donor support.

Key words: FAO, Ukraine, finance law, humanitarian aid, agricultural recovery, international organizations, wartime economy, donor accountability, transparency, emergency assistance, post-conflict reconstruction, international financial institutions.

Іванова Р.Ю. ПРОДОВОЛЬЧА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ (ФАО) ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ ФІНАНСОВОГО НАГЛЯДУ В УКРАЇНІ

Розв'язана проти України загарбницька війна глибоко загострила питання продовольчої безпеки та сільськогосподарського виробництва, створивши загрозу національній, регіональній та міжнародній продовольчій стабільності. У такому середовищі такий міжнародний актор, як ФАО, стає життєво важливим. Окрім відповідальності за боротьбу з голодом і сприяння стійкій сільськогосподарській практиці, існує не менш важлива роль забезпечення цілісності, прозорості, підзвітності та управління наданою допомогою, особливо в конфліктних і постконфліктних країнах.

У статті аналізується діяльність ФАО з фінансового контролю в Україні з огляду на період 2023-2025 рр., коли значно зросли потоки гуманітарної та агрономічної допомоги; дослідження розглядає спроби ФАО контролювати міжнародні пожертвування, проводити аудит проектів реабілітації сільського господарства та вирішувати питання управління, пов'язані з управлінням допомогою. Особлива увага приділяється спробам організації врахувати витрати ключових міжнародних донорів, таких як Європейська комісія, USAID та Світовий банк, які були виділені на продовольчу допомогу, будівництво інфраструктури, придбання сільськогосподарської техніки та заохочення екологічно чистого сільського господарства.

Основним прикладом є Програма екстреної продовольчої допомоги ФАО в Україні, бюджет якої становив 500 мільйонів доларів США. Результати аудиту свідчать, що 90 відсотків коштів було використано на аграрні

гранти, тоді як лише 10 відсотків коштів були використані через матеріально-технічні проблеми. Це ілюструє існуючі системи фінансового контролю в умовах високого ризику: їх переваги та недоліки. Крім того, у статті оцінюється спосіб, яким ФАО контролює окремий розподіл коштів у розмірі одного мільярда двохсот мільйонів доларів США, наданих українським фермерам, які мають на меті зробити їх самодостатніми у виробництві продуктів харчування.

У дослідженні зазначено три основні проблеми, з якими стикається ФАО в Україні: (1) Збільшення ймовірності нецільового використання коштів під час війни, (2) Загрози корупції в ланцюгах постачання сільськогосподарської продукції та (3) Погана співпраця з місцевою владою та іншими відповідними сторонами. Через ці проблеми організація шукала більш складні форми фінансового управління, включаючи системи цифрового моніторингу, механізми безготівкового розподілу допомоги та технології аудиту в реальному часі.

Результати підкреслюють гуманітарну роль ФАО, а також її відповідальність як захисника фінансів, витрачених на міжнародну допомогу. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб розширити літературу про феномен фінансового контролю в кризових ситуаціях і внести пропозиції щодо кращої практики прозорості та ефективності фінансування програм міжнародної продовольчої допомоги. Аргументація поширюється на інші випадки конфлікту чи нестабільності за межами України, де управління сільськогосподарською допомогою є необхідною умовою під час постконфліктної стабілізації та відновлення.

Підводячи підсумок, у статті висловлюється занепокоєння щодо відсутності та недостатнього використання інноваційних технологій, таких як штучний інтелект і блокчейн, у функціях фінансового нагляду ФАО, що впливає на надання допомоги. Він наголошує на кращій співпраці між ФАО, національними агентствами, неурядовими організаціями та іншими органами ООН для ефективного використання їхніх коштів. Подальші дослідження мають бути зосереджені на моделях контролю багатосторонньої допомоги в постконфліктних країнах з метою розробки політики та координації підтримки донорів.

Ключові слова: ФАО, Україна, фінансове право, гуманітарна допомога, відновлення сільського господарства, міжнародні організації, економіка воєнного часу, підзвітність донорів, прозорість, екстрена допомога, постконфліктна реконструкція, міжнародні фінансові інституції.

Ковальов К.Є.,
старший науковий співробітник
Українського науково-дослідного
інституту спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України

УДК 342.9

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.12

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. Критична інфраструктура – це сукупність життєво важливих об'єктів та систем, які забезпечують стабільне функціонування держави, економіки та суспільства. До неї належать енергетичні мережі, транспортні вузли, зв'язок, системи водопостачання, охорона здоров'я, банківська система, оборонна промисловість, а також інформаційні технології. У мирний час критична інфраструктура забезпечує нормальне життя громадян і розвиток держави, але в умовах війни вона стає головною мішенню для ворога.

Останні дослідження та публікації висвітлюють низку актуальних викликів і загроз для критичної інфраструктури України в умовах воєнного стану. Російська агресія призвела до масштабних руйнувань об'єктів критичної інфраструктури України. Зокрема, обстріли та бомбардування пошкодили енергетичні об'єкти, транспортні мережі та промислові підприємства, що негативно вплинуло на економіку та життєзабезпечення населення. Відновлення цих об'єктів потребує комплексного підходу та значних ресурсів.

Критична інфраструктура України зазнає постійних кібернетичних атак, спрямованих на дестабілізацію її функціонування. Особливо вразливими є енергетичні об'єкти, медичні установи та державні інформаційні системи. Використання штучного інтелекту для моніторингу загроз, прогнозування атак та захисту даних стає важливим елементом забезпечення кібербезпеки.

Аналіз нормативно-правової бази України вказує на необхідність вдосконалення державної системи захисту критичної інфраструктури. Розробка та впровадження ефективних механізмів координації дій між державними органами та приватним сектором є ключовими для підвищення стійкості інфраструктури до загроз.

Воєнні дії створюють значні виклики для економічної безпеки України. Руйнування інфраструктури, зниження промислового виробництва та фінансові втрати потребують впровадження стратегій для забезпечення стійкості економіки та швидкого відновлення після завершення конфлікту.

Розробка моделей загроз для критичної інфраструктури дозволяє більш ефективно оцінювати ризики та планувати заходи з їх нейтралізації. Це включає аналіз потенційних сценаріїв атак, вразливостей об'єктів та розробку відповідних заходів реагування.

Узагальнюючи, сучасні дослідження підкреслюють необхідність комплексного підходу до захисту критичної інфраструктури України, що включає фізичну безпеку, кіберзахист, нормативно-правове забезпечення та економічну стійкість.

Аналіз літературних джерел з теми відображає різноманітні підходи та дослідження в цій сфері. Такі науковці, як Охріменко О. та Попов Р. [2], Шпатакова О., Іваненко Р. та Погребницький М. [3], Паньків Н., Чернишова А. [4], Пирого І., Пирого М. [6], Шевченко С., та Кукурудз О. [8], звертають увагу на важливість ефективного відновлення критичної інфраструктури для стабільності та економічного розвитку країни після завершення війни. Іноземні дослідники Овенс М. (Owens M.) [5], Ліу М. (Liu M.), Джовіназі С. (Giovinazzi S.) [7], Порас-Гомез А.-М. (Porras-Gomez A.-M.) [9], Морі Ц. (Mori C.) [11] висвітлюють досвід інших країн у відновленні після воєнних конфліктів та надзвичайних ситуацій, що може бути корисним для України при розробці своїх власних стратегій.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне військове вторгнення Росії в Україну кардинально змінило реальність функціонування критичної інфраструктури. Щоденні ракетні удари, атаки дронів, артилерійські обстріли та диверсії спрямовані на знищення стратегічно важливих об'єктів, що призводить до значних економічних та соціальних втрат. Разом із фі-

зичними загрозами зростає рівень кібернетичних атак, спрямованих на порушення роботи енергосистем, банківського сектору, телекомунікацій та державного управління.

В умовах воєнного стану Україна змушена оперативно реагувати на загрози, адаптувати свою інфраструктуру до нових викликів, залучати міжнародну допомогу та шукати ефективні рішення для її захисту та відновлення.

Одним із головних напрямків ударів російських військ є енергетична інфраструктура. Протягом 2022–2023 років Україна пережила наймасштабніші атаки на енергосистему за всю історію незалежності. Внаслідок ударів були пошкоджені:

- Теплоелектростанції (ТЕС) та теплоелектроцентралі (ТЕЦ) – основні джерела теплопостачання та електроенергії для багатьох міст.

- Гідроелектростанції (ГЕС) – важливі об'єкти регулювання енергетичного балансу, які також забезпечують водопостачання.

- Атомні електростанції (АЕС) – ворог неодноразово обстрілював Запорізьку АЕС, створюючи загрозу ядерної катастрофи.

- Підстанції та лінії електропередач (ЛЕП) – їх пошкодження призводило до масштабних відключень електроенергії [5].

Наслідки таких атак були катастрофічними: мільйони українців залишалися без світла, тепла та води в зимовий період. Україна змушена була оперативно ремонтувати пошкоджені об'єкти та шукати альтернативні джерела енер-

гії, зокрема генератори та імпорту електроенергії з Європи.

Згідно з дослідженнями, найбільшу частку загальних збитків становлять втрати у житловому секторі – приблизно \$55,9 млрд., що включає у себе \$1 млрд, який підрахований внаслідок затоплень та руйнувань житлових будинків під час підриву Каховської ГЕС. На другому місці за сумою збитків знаходиться сфера інфраструктури (транспортна, залізнична, дорожня, авіаційна та портова) – загалом \$36,6 млрд. Втрати в активах бізнесу оцінюються на рівні \$11,4 млрд. Варто зауважити, що пошкоджено або зруйновано принаймні 426 великих та середніх приватних підприємств та державних компаній. Проте кількість зруйнованих підприємств може бути великою, оскільки немає інформації щодо об'єктів на тимчасово окупованих територіях. Інфраструктурі української енергетики, за попередніми оцінками, завдано збитків на \$8,8 млрд, з яких \$638 млн становлять прямі збитки від підриву ГЕС [1].

Велика кількість енергетичних об'єктів, водопровідних систем, транспортних вузлів та іншої критичної інфраструктури стала мішенню нападів, що призвело до значних обмежень у доступі до електроенергії, водопостачання та транспортних маршрутів для населення, про що свідчать статистичні дані двох останніх років. За статистичними даними, більше половини об'єктів критичної інфраструктури в Україні зазнали руйнувань або серйозних пошкоджень [2].

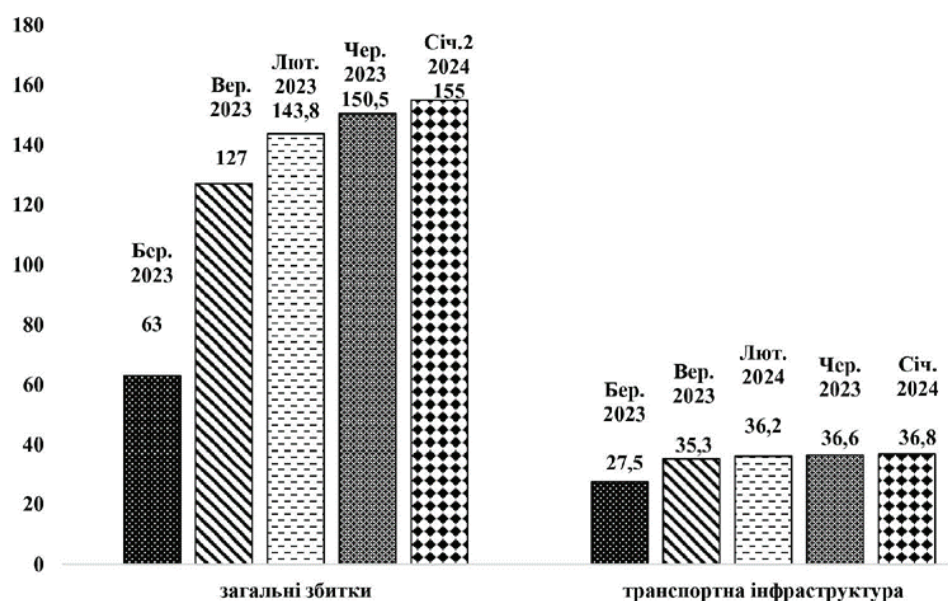

Рис. 1. Обсяги збитків критичної інфраструктури України протягом 2022–2023 років, млрд. \$

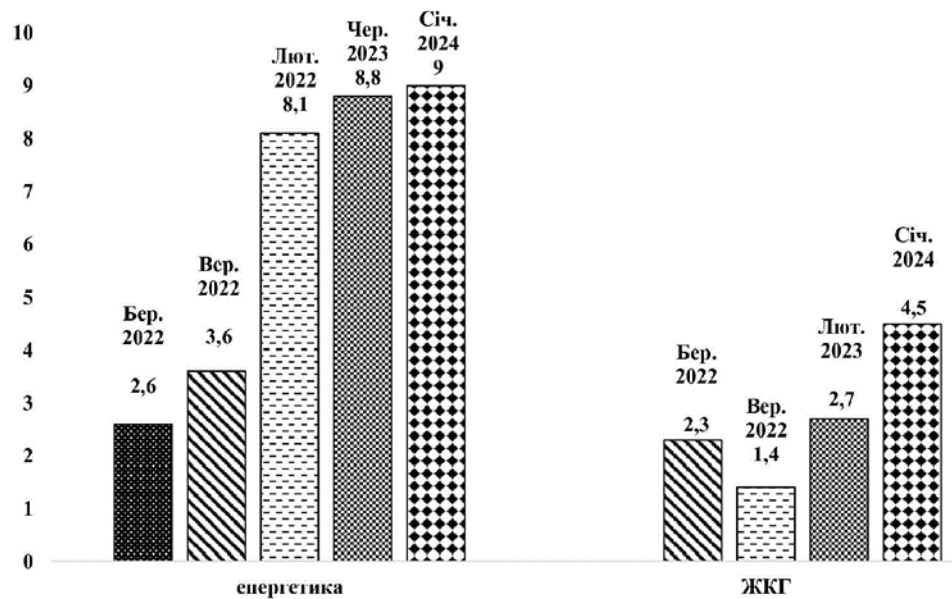

Рис. 2. Обсяги збитків енергетичної та ЖК інфраструктури України протягом 2022 – 2023 років, млрд. \$

Залізничні вузли, мости, автомобільні дороги та порти є ключовими об'єктами для забезпечення логістики, перевезення вантажів та мобільності населення. Ворог систематично атакує транспортні шляхи, щоб:

- Перешкодити постачанню військової техніки та боєприпасів для українських Збройних сил.

- Ускладнити евакуацію мирного населення із зон активних бойових дій.

- Зруйнувати експортні можливості України, атакуючи порти та залізничні коридори [7].

Найбільшої шкоди зазнала інфраструктура південних і східних регіонів, де тривають активні бойові дії. Проте завдяки швидкому відновленню об'єктів, а також міжнародній підтримці Україна змогла зберегти функціональність залізничного транспорту та налагодити альтернативні шляхи експорту.

Руйнування насосних станцій, водогонів та очисних споруд створює критичні проблеми з водопостачанням у багатьох містах, зокрема в Харкові, Миколаєві та Запоріжжі. Ворог свідомо намагається створити гуманітарну кризу, позбавляючи людей доступу до чистої питної води.

Окупанти атакують великі промислові підприємства, що мають стратегічне значення для економіки та обороноздатності України. Найбільше страждають металургійні заводи, машинобудівні підприємства, нафтопереробні заводи та склади паливно-мастильних матеріалів. Це призводить до економічних втрат, зростання

безробіття та проблем із постачанням паливних ресурсів [3].

Окрім фізичних атак, значну загрозу становлять кібернетичні атаки. Основні напрямки кібервійни проти України включають:

- Атаки на банківську систему – блокування роботи платіжних сервісів, злам баз даних, викрадення фінансової інформації.

- Дестабілізація енергосистеми – хакерські атаки на системи управління електромережами.

- Злам урядових сервісів та витік даних – спроби отримати секретну інформацію та вплинути на державне управління.

- Дезінформаційні кампанії – поширення фейкових новин для паніки та зниження довіри до влади [6].

Виявлення та аналіз ключових викликів та проблем, які стоять перед процесом відновлення об'єктів критичної інфраструктури в Україні після завершення війни, є критично важливим для розробки ефективних стратегій та механізмів відновлення. Розуміння цих проблем дозволить уникнути можливих перешкод та забезпечити ефективне використання ресурсів та зусиль для успішного відновлення інфраструктури.

Україна активно працює над захистом і відновленням критичної інфраструктури. Основні заходи включають:

1. Посилення протиповітряної оборони (ППО) – закупівля сучасних систем ППО для захисту енергетичних та промислових об'єктів.

Руйнування і пошкодження об'єктів критичної інфраструктури	•Внаслідок воєнних дій було спричинено значні руйнування та пошкодження енергетичних мереж, транспортних магістралей, комунікаційних систем та інших об'єктів критичної інфраструктури, що ускладнює процес відновлення та вимагає значних витрат часу та ресурсів.
Брак фінансування та ресурсів	•Відновлення пошкоджених об'єктів критичної інфраструктури потребує значних інвестицій та ресурсів, які часто перевищують наявні фінансові можливості країни. Брак фінансування стає серйозною перешкодою для ефективного відновлення.
Недостатня координація зусиль	•Необхідною умовою успішного відновлення є ефективна координація дій між різними органами влади, органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями та громадськістю. Недостатня координація може призвести до дублювання робіт, затримок у відновленні та неповного використання ресурсів.
Небезпека відновлення воєнних дій після завершення війни та терористичних атак	•Умови воєнного стану можуть спричинити нові загрози безпеці, такі як терористичні атаки на відновлювані об'єкти критичної інфраструктури, що створює ризик для робочого персоналу, мешканців та інфраструктури в цілому.

Рис. 3. Ключові виклики та проблеми, що виникають у процесі відновлення критичної інфраструктури

2. Розбудова резервних енергетичних потужностей – встановлення мобільних генераторів, сонячних електростанцій, вітрових електростанцій.

3. Захист кіберпростору – впровадження сучасних систем кібербезпеки, підготовка фахівців, співпраця з міжнародними партнерами.

4. Міжнародна допомога – залучення коштів та ресурсів для швидкого відновлення інфраструктури.

5. Децентралізація логістики – створення нових транспортних маршрутів для зменшення залежності від уразливих об'єктів [4].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, війна в Україні висвітлила вразливість критичної інфраструктури, але водночас показала її здатність до швидкого відновлення. Захист енергетики, транспорту, зв'язку та інших ключових систем має стати пріоритетом державної політики. Майбутнє відновлення країни має базуватися на принципах безпеки, децентралізації, сталого розвитку та цифрової трансформації. Тільки завдяки комплексному підходу Україна зможе створити стійку та захищену інфраструктуру, здатну витримати будь-які виклики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. «Росія заплатить». Проект зі збору, оцінки й аналізу інформації про матеріальні втрати України від війни з Росією. Вебсайт. URL: <https://kse.ua/ua/russia-willpay/>
2. Охріменко О., Попов Р. Повоєнна відбудова України: потенціал та стратегія перетворень. Економіка та суспільство. 2022. 45. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-7>
3. Шпатакова О., Іваненко Р., Погребицький М. Перспективи відновлення критичної інфраструктури на деокупованих територіях України. Економіка та суспільство. 2022. 40. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-5>
4. Паньків Н., Чернишова А. Проблеми та перспективи відновлення України під час та після завершення російсько-української війни. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2023. № 1 (314). С. 67–79. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-314-1-9>
5. Owens M.D. Inter-state war, institutions and multinationals: insights from the Russian-Ukraine war. Multinational Business Review. 2023. Vol. 31 No. 4, pp. 496–517. <https://doi.org/10.1108/MBR-05-2022-0067>

6. Пирога І.С., Пирога М.І. Роль місцевого самоврядування у відбудові в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Т. 1. Вип. 77. С. 117–123. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.18>
7. Liu M., Scheepbouwer E., Giovinazzi S. Critical success factors for post-disaster infrastructure recovery: Learning from the Canterbury (NZ) earthquake recovery. *Disaster Prevention and Management*. 2016. Vol. 25 No. 5, pp. 685–700. <https://doi.org/10.1108/DPM-01-2016-0006>
8. Шевченко С.О., Кукурудз О.М. Стратегії фінансування повоєнної відбудови: виклики та перспективи для України. *Академічні візії*. 2024. 28. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10678026>
9. Porras-Gomez A.-M. The legal framework for the Syrian urban reconstruction. *Journal of Property, Planning and Environmental Law*. 2021. Vol. 13 No. 3, pp. 203–217. <https://doi.org/10.1108/JPEL-10-2020-0044>
10. Організація економічного співробітництва та розвитку. Належне врядування для забезпечення стійкості критичної інфраструктури, Огляди політики управління ризиками ОЕСР, Публікація ОЕСР, Париж. 2019. 110 с. <https://doi.org/10.1787/02f0e5a0-e>

Ковальов К.Є. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

У статті здійснено комплексний аналіз сучасних викликів і загроз для критичної інфраструктури України під час воєнного стану. В умовах повномасштабної збройної агресії значна частина об'єктів життєзабезпечення зазнала фізичних руйнувань через ракетні удари, артилерійські обстріли, диверсії та акти тероризму. Найбільших втрат зазнали енергетична, транспортна, комунікаційна, медична та промислова галузі, що спричинило серйозні перебої у функціонуванні економіки та забезпеченні базових потреб населення.

Окремий аспект дослідження присвячений кібернетичним загрозам, які суттєво посилюються в умовах війни. Російські хакерські угруповання здійснюють масовані атаки на урядові установи, фінансові організації, стратегічні підприємства та комунікаційні системи з метою дестабілізації державного управління, викрадення конфіденційних даних і створення хаосу в цифровому просторі. Особливу увагу приділено дезінформаційним кампаніям, які використовуються для підриву суспільної довіри, маніпулювання громадською думкою та психологічного тиску на населення.

У статті розглянуто заходи щодо посилення захисту критичної інфраструктури. Запропоновано ключові напрями вдосконалення системи безпеки, включаючи модернізацію систем протиповітряної оборони, створення резервних логістичних центрів, децентралізацію енергетичної інфраструктури, розвиток технологій кіберзахисту та впровадження механізмів моніторингу загроз. Висвітлено роль міжнародної співпраці у зміцненні обороноздатності критичних об'єктів, наданні матеріально-технічної допомоги та обміні досвідом у сфері цифрової безпеки.

Окреслено нормативно-правові аспекти захисту критичної інфраструктури України, необхідність реформування законодавчої бази та посилення координації між державним і приватним секторами. Запропоновано комплексний підхід до забезпечення безпеки, що включає державне управління, залучення бізнесу, міжнародне партнерство та використання сучасних технологій для оцінки ризиків і мінімізації потенційних загроз.

Стаття підкреслює важливість розробки довгострокових стратегій для забезпечення стійкості критичної інфраструктури в умовах війни та післявоєнного відновлення. Успішне подолання викликів вимагає комплексного підходу, інноваційних рішень та консолідації зусиль держави, громадянського суспільства і міжнародних партнерів.

Ключові слова: критична інфраструктура, воєнний стан, енергетична безпека, кіберзагрози, транспортна система, відновлення, цифрова безпека, національна безпека, нормативно-правове регулювання, міжнародна допомога, стійкість економіки, дезінформація, захист даних, протиповітряна оборона.

Kovalov K.Ye. MODERN CHALLENGES AND THREATS TO UKRAINE'S CRITICAL INFRASTRUCTURE DURING MARTIAL LAW

The article provides a comprehensive analysis of modern challenges and threats to Ukraine's critical infrastructure under martial law. Since the beginning of the full-scale armed aggression, critical infrastructure has suffered significant destruction due to missile strikes, artillery shelling, sabotage, and acts of terrorism. The energy system of the country has been hit the hardest, leading to widespread disruptions in electricity, heating, and the functioning of industrial enterprises. The transport infrastructure has also sustained severe damage, affecting the logistics of military and humanitarian supplies. As a result of attacks on telecommunication networks, there have been threats to communication and the operation of critical state bodies, weakening the ability to manage the state effectively during a crisis.

Special attention is given to cyber threats, which have significantly intensified during the war. Russian hacker groups are carrying out massive attacks on state institutions, financial organizations, strategic enterprises, and military information systems, aiming to destabilize the internal situation, steal secret data, and create digital chaos. In addition, an active information war is being waged: the spread of fake news, disinformation campaigns, and manipulations on social media are aimed at undermining trust in state institutions, inciting panic among the population, and discrediting Ukraine's international partners.

The article analyzes the main measures to strengthen the protection of critical infrastructure. A comprehensive approach to ensuring its security is proposed, including the modernization of the air defense system, the creation of reserve capacities for energy and transport infrastructure, and the implementation of modern technologies for detecting and neutralizing threats. Particular emphasis is placed on the importance of decentralizing key facilities, expanding the use of alternative energy sources, and implementing rapid-response mechanisms for emergencies.

A separate section of the article is dedicated to analyzing the legal and regulatory framework for the protection of critical infrastructure in Ukraine. The key issues of current legislation regulating the security of strategic facilities are identified, and directions for its improvement are suggested. Special attention is paid to the need for coordination between the public and private sectors, strengthening cooperation with international organizations and partners, and developing effective mechanisms for financing the restoration and modernization of infrastructure objects.

The issue of international support in the protection of Ukraine's critical infrastructure is also considered. The experience of European countries in ensuring the continuous functioning of strategic objects during crises and wars is analyzed. The potential for utilizing international grants, technological assistance, and expert consultations to enhance the security and resilience of Ukraine's key infrastructure sectors is outlined.

Overall, the article emphasizes the need for long-term strategies to strengthen the security of critical infrastructure during wartime and post-war recovery. Effectively addressing the threats requires an integrated approach, involving innovative technological solutions, expanded international cooperation, active participation of the public and private sectors, and the development of strategies for adapting to new challenges in the field of national security.

Key words: critical infrastructure, martial law, energy security, cyber threats, transport system, recovery, digital security, national security, legal regulation, international assistance, economic resilience, disinformation, data protection, air defense, strategic enterprises, public administration, cyber defense technologies, post-war recovery, telecommunication networks, information warfare, security coordination.

Рекуненко Т.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

начальник відділу забезпечення якості освіти

Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.951

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.13

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ГАЛУЗІ ФІНАНСІВ

Постановка проблеми. Фінансова безпека є ключовим компонентом національної безпеки держави. Її забезпечення вимагає не лише ефективного функціонування фінансово-економічних інституцій, але й наявності дієвого адміністративно-правового механізму. У сучасних умовах посилення глобалізаційних процесів, зростання кіберзагроз, збільшення кількості фінансових махінацій, держава стикається з необхідністю оперативного реагування на нові виклики, що виникають у фінансовій сфері. Проте наявна система адміністративно-правового забезпечення не завжди відповідає вимогам часу, а її дослідження часто має фрагментарний характер. Це обумовлює потребу у формуванні сучасної методології вивчення проблем фінансової безпеки в адміністративно-правовому аспекті.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки знайшла своє відображення в роботах таких науковців, як Г. С. Буга, Е. О. Дмитренко, С. М. Клімова, Т. А. Кобзева, М. Ф. Криштанович, В. В. Люх, А. С. Нестеренко, В. М. Працюк, О. І. Савицька та інші. У їхніх працях розглядаються окремі аспекти адміністративно-правового забезпечення безпеки у галузі фінансів. Проте більшість досліджень зосереджена на правовому аналізі без належного розкриття методологічної бази. Крім того, питання інтеграції адміністративно-правових заходів з іншими видами, зокрема кримінально-правовими та фінансово-правовими, потребує додаткового опрацювання. Також обмежено висвітлені питання міждисциплінарного підходу, який би дозволив комплексно розглянути механізми гарантування фінансової безпеки.

Метою статті є визначення та обґрунтування методологічних основ дослідження проблеми адміністративно-правового забезпечення безпеки у галузі фінансів, з урахуванням сучасних умов функціонування державних інститутів,

зростання фінансових ризиків та законодавчих трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Формування нових знань про явища правової дійсності є цілісною системою пізнавальної діяльності, що охоплює процеси виявлення, накопичення, аналізу, узагальнення та інтерпретації фактів, які мають юридичне значення. Здобуті результати згодом знаходять відображення у вигляді наукових концепцій, доктрин, теоретичних положень, а також у змісті нормативно-правових актів. Цей процес є багаторівневим і охоплює значний обсяг інформації, яку дослідник має критично осмислити та інтегрувати у наукову картину правової реальності. Його характерною ознакою є те, що засвоєння та трансформація знання здійснюються відповідно до визначених методологічних принципів, закономірностей та пізнавальних підходів, що забезпечують цілісність і обґрунтованість наукового результату.

Методологія наукових досліджень охоплює організацію такої діяльності, визначаючи принципи, засади та концептуальні орієнтири для виконання наукового пошуку. Вона включає вибір і обґрунтування основних методів, а також встановлення алгоритму дій, який дозволяє виявити, систематизувати та аналізувати дані для досягнення наукової мети.

Одним із основних елементів методології є вибір дослідницької стратегії, яка допомагає виявити найбільш ефективні методи для вирішення конкретної наукової проблеми. Це може включати визначення гіпотез, розробку теоретичних моделей, а також вибір відповідних методів збору даних (наприклад, лабораторні дослідження, або аналіз документів). Ключовим є те, щоб методи, які обираються для дослідження, відповідали цілям і завданням роботи, а також дозволяли отримати точні та обґрунтовані результати.

Методологічний підхід також визначає етапи та логіку виконання дослідження. Важливою частиною процесу є постійна перевірка та вери-

фікація даних, що дозволяє уникнути помилок і гарантувати високу якість результатів. Поряд з цим, мета наукового дослідження полягає не тільки в здобутті нових знань, а й у створенні нових методів дослідження, що можуть бути застосовані в майбутніх наукових роботах.

Як слушно зазначають вітчизняні науковці, наукове пізнання явищ та об'єктів повинно здійснюватися з урахуванням двох рівнів його здійснення: емпіричного та теоретичного. Перший слугує безпосередньому з'ясуванню природи, змісту, особливостей наявних об'єктів, та формуванню певних наукових емпіричних закономірностей внаслідок аналізу та узагальнення наукових фактів, є основою усього подальшого наукового пошуку. Теоретичний рівень має на меті пізнання глибоких змістовних аспектів, зв'язків, властивостей об'єктів і явищ, ідентифікованих в рамках емпіричного пізнання задля формування певних теорій, гіпотез та їх обґрунтування [6, с. 43].

У загальному контексті, наукові дослідження вимагають чіткої стратегії, відповідного підходу до збору й аналізу даних, а також належної інтерпретації результатів. Тому методологія та методи дослідження є інструментами, які забезпечують наукову точність і обґрунтованість отриманих висновків. Методи наукових досліджень, в свою чергу, є конкретними способами або прийомами, які застосовуються для збору, обробки та аналізу інформації. Вони можуть бути розділені на кілька категорій залежно від об'єкта та мети дослідження. Наприклад, у галузі соціальних наук часто застосовуються як кількісні, так і якісні методи, такі як статистичний аналіз, опитування, інтерв'ювання, контент-аналіз тощо. У природничих науках основними методами є експеримент, спостереження, моделювання, порівняння та інші.

Складність наукового дослідження проблеми адміністративно-правового забезпечення запобігання правопорушенням у галузі фінансів зумовлюють необхідність використання різних методів і прийомів наукового пізнання певного рівня (загальнонаукові, конкретно-наукові) [5, с. 66]. На нашу думку, відповідні «інструменти» повинні застосовуватись комплексно, у взаємодії один з одним, доповнюючи один одного. Як стверджував В.Г. Андрійчук, вміння обрати потрібний метод дослідження є своєрідним мистецтвом, що гарантує приріст нових знань [1, с. 90].

Загальнонаукові методи – основна частина методології дослідження, які забезпечують уні-

версальні стандарти об'єктивності і логічної послідовності процесу дослідження, інтерпретації та подальшої реалізації його результатів [10, с. 43]. Це не зменшує важливість спеціальних методів, але їхня питома вага в контексті потенціалу отримання нових знань, порівняно із загальнонауковими суттєво менша [9].

Діалектика як загальний метод наукового пізнання дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, основні процеси диференціації та інтеграції, суперечливість між сутністю та явищем, змістом і формою. Досвід і факти за такого підходу виступають джерелом, основою пізнання, а практика – критерієм істинності теорії. Разом з тим, діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання не підмінює спеціально-наукові методи, а реалізується в них відповідно до вимог спадкоємності й не суперечності в методології [11, с. 58].

Діалектика підходить для аналізу складних, багатограних процесів, які не можуть бути пояснені лише за допомогою лінійного або механістичного підходу. Вона дозволяє науковцю бачити не тільки зовнішні ознаки явища, а й глибинні, приховані відносини, що визначають його поведінку. Зокрема, за допомогою діалектичного методу, як загального методу наукового пізнання, вдається дослідити положення про адміністративну відповідальність за вчинення правопорушень у галузі фінансів, завдяки виявленню тези й антитези через призму провідних концепцій вчених щодо характеристики окремих елементів складів адміністративного правопорушення. Однак, передусім, цей спосіб наукового пізнання, необхідно застосувати для побудови понятійно-категорійного апарату, що коригує основний вектор дослідження, та в підсумку забезпечує формулювання основних висновків й законодавчих новел.

Другий загальнонауковий метод, – *феноменологічний*, який передбачає аналізування того, як певні явища сприймаються в людській свідомості. Загалом цей метод визначає правове бачення як єдиний цілісний предмет, який формує значення та виміри [3, с. 57]. Основною метою феноменології є «повернення до самих явищ» – вивчення світу таким, яким він постає перед людиною, без спрощень та концептуальних напруг, які накладаються різними теоріями або науковими припущеннями. Феноменологічний метод дозволяє зосередитися на тому, як люди переживають події. Згідно з феноменологічним підходом, людське сприйняття світу не є пасивним актом – людина активно інтерпретує навко-

лишній світ через свою свідомість і досвід. Однак, цей процес часто не є цілком об'єктивним, оскільки на сприйняття впливають не тільки зовнішні фактори, а й внутрішні психічні, культурні та соціальні установки.

На нашу думку, саме за допомогою феноменологічного методу необхідно проаналізувати нормативно-правові акти, які регулюють питання забезпечення фінансової безпеки України та їх вплив на суспільні відносини й учасників фінансового ринку.

Системно-структурний метод наукового пізнання доцільно застосовувати при комплексному аналізі проблем реалізації запобіжних заходів у галузі фінансів, а також у процесі розробки стратегічних документів – Стратегій, Концепцій, Програм та інших нормативно-правових актів, спрямованих на зміцнення фінансової безпеки держави. Цей метод заснований на інтеграції двох ключових підходів: пізнавального (описового) та конструктивного (проектного), кожен з яких має власний алгоритм застосування. У межах описового аспекту аналізуються зовнішні прояви системи (її функціональні характеристики та доцільність) через призму внутрішньої структури та складу. Натомість конструктивний аспект орієнтований на створення нових систем, де аналітичний процес відбувається за послідовністю: визначення проблемної ситуації – формулювання мети – конкретизація функцій – побудова складу й структури – врахування зовнішніх умов. У зв'язку з цим, системний підхід дозволяє сформулювати цілісне бачення механізму запобігання правопорушенням у фінансовій сфері як взаємодії суб'єктів, методів та інструментів, реалізованих державою з метою забезпечення належного рівня фінансової безпеки.

Використання у дослідженні *методу системного аналізу* надає змогу на підставі наукових публікацій правників здійснити аналіз конкретних елементів адміністративної відповідальності за правопорушення у галузі фінансів, що у подальшому допомагає простежити взаємозв'язок таких елементів. Також метод системного аналізу надав можливість проаналізувати визначені у наукових публікаціях елементи юридичного складу адміністративної відповідальності за правопорушення у галузі фінансів, здійснити їх аналіз, що дозволило у подальшому узагальнити їх елементи та сформулювати власне наукове бачення об'єктивних та суб'єктивних ознак адміністративних правопорушень у галузі фінансів. Як доповнення до системних методів,

доцільним є використання *логічного*, що уособлює засоби й способи послідовного вивчення правової проблематики. Заснований на поняттях, категоріях, правилах і законах формальної логіки [7, с. 189–193], означуваний метод дозволяє здійснити аналіз адміністративно-правових засад забезпечення безпеки у галузі фінансів України в логічній послідовності й у взаємозв'язку з структурою дослідження, що сприяє належному розкриттю сутності кожної із засад, забезпечить взаємозв'язок між ними й допоможе уникнути суперечностей у науковій позиції автора.

У цьому контексті, як слушно зазначає В. А. Бортняк, застосування логіко-семантичного методу дає змогу чітко визначити поняття, що стосуються державного фінансового контролю, та побудувати точні та однозначні дефініції для об'єктів, предмета контролю та суб'єктів, які здійснюють цей контроль. Це сприяє ясному розумінню та уніфікації понять у галузі державного фінансового контролю, що має важливе значення для подальшого дослідження та розвитку цієї сфери. Індукція – процес виведення загального стану зі спостереження низки приватних поодиноких фактів, тобто пізнання від часткового до загального. На практиці найчастіше застосовується неповна індукція, яка передбачає висновок про всі об'єкти множини на підставі пізнання лише частини об'єктів. Неповна індукція, заснована на експериментальних дослідженнях, що передбачає теоретичне обґрунтування, називається науковою індукцією. Висновки такої індукції часто мають імовірнісний характер. Це ризикований, але творчий метод. За умови чіткої організації експерименту, логічної послідовності та суворості висновків вона здатна давати достовірний висновок [4, с. 72–73].

Порівняльно-правовий спосіб наукового пізнання є значущим для предмета й досягнення основних завдань цього дослідження. Ю. О. Баранова цілком слушно стверджує, що здійснюючи порівняльно-правове дослідження слід взяти на озброєння низку методологічних правил щодо системності вивчення особливостей правової реальності, досягнення критичності, неупередженості та об'єктивності здійснюваного порівняльно-правового аналізу з урахуванням позитивних та негативних ознак і тенденцій, потребу врахування причин певних явищ і процесів, зв'язку з обстановкою, динаміки розвитку досліджуваного об'єкта [2, с. 15]. Крім того, порівняльно-правовий метод дозволяє виявити,

як історичні, культурні та соціальні особливості різних народів і держав впливають на формування їхніх правових систем. Вивчаючи розвиток правових норм у різних країнах, можна розкрити взаємозв'язки між правом і суспільством, що дає змогу краще розуміти правові феномени в глобальному контексті.

Отже, ефективне застосування порівняльно-правового методу передбачає ретельний і обґрунтований підхід до вибору об'єктів та рівнів порівняльного аналізу. Недостатня коректність у доборі порівнюваних правових систем або інститутів може призвести до викривлення сутнісних характеристик правових явищ, що, у свою чергу, породжує ризик формування суперечливих, або недостатньо обґрунтованих висновків. Зазначені помилки можуть зумовити ухвалення помилкових організаційно-правових рішень, що матиме негативні наслідки у вигляді нераціонального використання фінансових та інших ресурсів держави.

Завдяки *історико-правовому методу* можна простежити історико-правові передумови (генезу) становлення та розвитку фінансової безпеки в Україні в ретроспективі нормативно-правових актів та міжнародних документів. Зазначений метод певним чином націлює на виявлення конкретних форм прояву закономірностей правового розвитку, а також з'ясування генетичних зв'язків між державно-правовими об'єктами, оскільки, регулювання суспільних відносин починає аналізуватись під кутом зору виникнення та розвитку правової категорії, набуття нею тих властивостей, які характеризують сучасний її зміст та основну специфіку функціонування [8, с. 21–26]. Тобто, цей метод має на меті виявити зв'язок між історією правових інститутів і конкретними соціальними чи політичними подіями, що відбувалися в ті часи. Зрозумівши контекст виникнення тих чи інших правових норм, можна краще оцінити їхній вплив на сучасне право, визначити, які з них зберегли свою актуальність, а які потребують коригування чи оновлення. Історико-правовий метод дозволяє вивчити, як змінювалися підходи до правових питань, як взаємодіяли право і мораль, як змінювались правові інститути в межах однієї країни або на міжнародному рівні.

Таким чином, завдяки цьому методу можна глибше зрозуміти не тільки правові трансформації у розрізі здійснюваного дослідження, а й те, як право відображає етапи соціальних та культурних змін, що відбуваються в суспільстві. Це важливий інструмент для розбудови

сучасних правових систем, оскільки дозволяє не лише зберігати історичну спадщину права, а й робити висновки щодо можливих шляхів його розвитку в умовах сучасних викликів.

Тісно з історико-правовим методом пов'язаний *хронологічний метод*, який відіграє важливу роль у дослідженні адміністративно-правових засад забезпечення безпеки у галузі фінансів через час. Цей метод передбачає систематичне, послідовне викладення подій, процесів і змін у правовій сфері на основі їхнього хронологічного порядку. Завдяки цьому підходу можливо відстежити еволюцію правових норм, інститутів та ідей, що формувалися в різні історичні періоди, а також виявити закономірності, що визначали їхній розвиток.

Натомість, метод *моделювання* теж є важливим інструментом у правовому аналізі, оскільки дозволяє створювати абстрактні моделі реальних явищ і процесів, що дають можливість глибше зрозуміти та аналізувати складні правові ситуації. У контексті вивчення протиправного діяння цей метод дає змогу виділити основні елементи структури правопорушення, а також з'ясувати їх взаємозв'язок і вплив на кваліфікацію діяння як правопорушення.

Наступний метод – *екстраполяції*. У контексті юридичних досліджень екстраполяція може бути корисною для передбачення можливих наслідків впровадження нових законів, змін у політиці або правозастосовчій практиці. Наприклад, якщо на основі аналізу існуючих судових рішень можна виявити певні тенденції у тлумаченні правових норм, екстраполяція дозволяє спрогнозувати, як суди будуть розглядати подібні справи в майбутньому. Крім того, метод екстраполяції використовується для оцінки наслідків соціально-економічних змін або інших факторів, які можуть мати вплив на правову систему. Наприклад, екстраполяція може бути використана для прогнозування того, як популяризація цифрових технологій, зокрема, штучних інтелектів, вплине на правове регулювання кібербезпеки чи інтелектуальної власності.

Необхідно додати, що метод *спостереження* теж є одним з основних інструментів у дослідженні адміністративного законодавства, особливо в контексті застосування відповідальності за правопорушення у галузі фінансів. Цей метод дозволяє дослідникам отримати глибоке розуміння реальних процесів, що відбуваються під час застосування адміністративних норм, а також оцінити ефективність їх впливу на пра-

вопорушників. Спостереження допомагає виявити не лише формальні аспекти застосування норм, а й суттєві недоліки чи прогалини, які можуть виникати на практиці. Наприклад, це може стосуватися змін у практиці застосування санкцій за правопорушення у галузі фінансів, вплив нових законодавчих ініціатив на поведінку суб'єктів правопорушення, а також оцінки ефективності існуючих норм у боротьбі з правопорушеннями у цій галузі.

Методи опитування, анкетування та інтерв'ювання також є важливим інструментарієм в дослідженні адміністративно-правових засад запобігання правопорушенням у галузі фінансів, оскільки вони дозволяють зібрати значну кількість інформації безпосередньо від учасників правової сфери, таких як державні органи, фінансові установи, підприємці та інші зацікавлені сторони. Ці методи дають можливість глибше зрозуміти реальні проблеми, з якими стикаються суб'єкти правопорушень та органи контролю й оцінити ефективність існуючих норм і механізмів запобігання правопорушенням у галузі фінансів.

Шляхом опитування можна зібрати дані від широкого кола респондентів, включаючи представників органів державного нагляду, підприємців, а також самих правопорушників або осіб, які стикалися з адміністративними санкціями..

Натомість, інтерв'ювання дозволяє більш глибоко вивчити особисті думки та переживання респондентів щодо питання правопорушень у галузі фінансів. Під час інтерв'ю можна отримати не лише фактичну інформацію, а й зрозуміти контекст та мотивацію їх вчинення. Це важливо для виявлення причин, які можуть не бути очевидними на рівні загальних статистичних даних.

У свою чергу, анкетування дає змогу зібрати структуровану інформацію на основі конкретних запитань. Анкети можуть бути спрямовані на вивчення ставлення респондентів до конкретних аспектів фінансової діяльності, розуміння ними правових норм, а також на оцінку ефективності заходів, які здійснюються для запобігання правопорушенням.

Статистичний метод доцільно використовувати при узагальненні та аналізі емпіричної інформації, що стосується досліджуваної теми. Зокрема, це стосується опрацювання статистичних даних Державної судової адміністрації, Національного банку України, МВС України, Офісу Генерального прокурора, й інших органів щодо кількості вчинених правопорушень у галузі фінансів. Вказане надає можливість встановити стан та динаміку правопорушень, основну кількість осіб щодо яких були складені адміністративні протоколи, а також точну кількість осіб, щодо яких було розглянуті такі справи в суді.

Висновки. Запропонована в статті методологія дослідження проблеми адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки дає змогу систематизувати наукове знання в цій галузі, визначити оптимальні напрями розвитку законодавства та практики правозастосування. Обґрунтовано необхідність використання комплексного підходу, який передбачає синтез адміністративно-правових, економіко-правових та інформаційно-аналітичних методів дослідження. Удосконалення методологічних засад дозволить підвищити ефективність державної політики щодо забезпечення фінансової безпеки, а також сприятиме формуванню єдиної національної системи правового реагування на потенційні загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 87–94 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2016_7_14.
2. Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2015. 28 с.
3. Бондаренко О. С. Концепція кримінально-правової протидії корупції в Україні : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2021. 551 с.
4. Бортняк В.А. Адміністративно-правові основи фінансового контролю в Україні: теорія та практика: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2024. 442 с.
5. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посібник. Київ, 2008. 495 с.
6. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методолія наукових досліджень: навч. посіб. Дніпро: Вид-во Маковецький, 2015. 191 с.
7. Луцький А. І. Загальнонаукові та конкретно наукові методи пізнання правової ідеології. *Наше право*. 2014. № 2. С. 189–193.
8. Тарахонич Т. І. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 20–26.

9. Трепак В. М. Статистичний метод в кримінологічних дослідженнях корупції: проблеми застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2016. № 41. С. 133–139.

10. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми протидії корупції в Україні: дис.... докт. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2020. 481 с.

11. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. Київ. Знання, 2006. 307 с.

Рекуненко Т.О. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ГАЛУЗІ ФІНАНСІВ

У статті зазначається, що методологія дослідження адміністративно-правового забезпечення безпеки у галузі фінансів становить багаторівневу системну конструкцію, яка передбачає використання різноманітних методів, що відрізняються за складністю, проте перебувають у взаємозв'язку та орієнтовані на досягнення поставлених цілей. Такий підхід дозволяє охопити як фундаментальні теоретико-правові засади фінансової безпеки, так і конкретні механізми реалізації державної політики у цій галузі. Автором наголошується на необхідності міждисциплінарного аналізу, що об'єднує юридичну, економічну та управлінську компоненти дослідження, з метою комплексного розуміння проблем та викликів, що постають перед національною фінансовою системою в умовах воєнного стану та динамічних соціально-економічних змін.

Наведено методологічні засади вивчення проблеми адміністративно-правового забезпечення безпеки у галузі фінансів. Здійснено аналіз наявних наукових підходів до формування системи правових механізмів фінансової безпеки, охарактеризовано методи, що використовуються для дослідження адміністративно-правових аспектів у цій сфері. Автором, особливу увагу приділено систематизації методів дослідження: загальнонаукових, спеціально-юридичних та емпіричних. Комплексне, а також взаємодоповнювальне застосування перелічених методів дозволяє ефективно розв'язати актуальні питання, пов'язані із забезпеченням фінансової безпеки держави, шляхом одночасного вирішення як базових теоретичних, так і прикладних завдань, що постають перед сучасною фінансовою політикою України. У підсумку наголошується на важливості постійного оновлення методологічного апарату відповідно до змін нормативно-правової бази, загроз національній безпеці та розвитку інновацій у фінансовій галузі.

Ключові слова: методологія, методи, дослідження, наука, засади, правопорушення, відповідальність, галузь, фінанси, безпека.

Rekunen T.O. METHODOLOGY OF RESEARCHING PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SECURITY IN THE FINANCIAL INDUSTRY

The article notes that the methodology for studying administrative and legal security in the financial sector is a multi-level system structure that involves the use of various methods that differ in complexity, but are interconnected and focused on achieving the set goals. This approach allows you to cover both the fundamental theoretical and legal foundations of financial security and specific mechanisms for implementing state policy in this area. The author emphasizes the need for an interdisciplinary analysis that combines the legal, economic and managerial components of the study in order to comprehensively understand the problems and challenges facing the national financial system in conditions of martial law and dynamic socio-economic changes.

The methodological principles of studying the problem of administrative and legal security in the financial sector are presented. An analysis of existing scientific approaches to the formation of a system of legal mechanisms for financial security is carried out, and the methods used to study administrative and legal aspects in this area are characterized. The author pays special attention to the systematization of research methods: general scientific, special legal and empirical. The comprehensive and complementary application of the listed methods allows to effectively solve urgent issues related to ensuring the financial security of the state, by simultaneously solving both basic theoretical and applied tasks facing the modern financial policy of Ukraine. As a result, the importance of constant updating of the methodological apparatus in accordance with changes in the regulatory framework, threats to national security and the development of innovations in the financial sector is emphasized.

Key words: methodology, methods, research, science, principles, offenses, liability, industry, finance, security.

КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гурін Д.Т.

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю 081 «Право»*

Сумського національного аграрного університету

УДК 343.98

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.14

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ТРУПА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. Воєнний стан є особливим правовим режимом, який вводиться у державі у випадку загрози національній безпеці чи під час збройної агресії. В Україні воєнний стан був введений через російську військову агресію, яка почалася в 2014 році, а після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році отримав новий рівень актуальності. З введенням воєнного стану в країні відбуваються значні зміни у функціонуванні правових і соціальних інститутів, зокрема у сфері правосуддя, зокрема, в судово-експертній діяльності.

Одним із ключових напрямків у судово-правовому процесі є проведення судових експертиз, а конкретніше, судової експертизи трупа. У воєнних умовах, коли наявність масових жертв і складні умови роботи експертів стають нормою, ця процедура набуває додаткових труднощів. Проблеми, пов'язані з доступом до місць подій, масовими втратами, пошкодженнями інфраструктури, а також нестачею необхідних ресурсів, значно ускладнюють виконання завдань судово-медичних експертів.

Метою цієї статті є всебічне дослідження особливостей та проблем проведення судової експертизи трупа в умовах воєнного стану в Україні. У роботі буде розглянуто правові засади та специфіку судово-експертної діяльності в умовах воєнного стану, вплив міжнародних правових стандартів, зокрема Римського статуту, на діяльність українських судових органів, а також основні проблеми та виклики, що виникають під час проведення експертиз у контексті воєнного конфлікту.

Дослідження сприятиме визначенню ключових проблем, які виникають у процесі судово-експертної роботи під час війни, та надасть рекомендації щодо удосконалення законодавчих і практичних механізмів у цій сфері, що дозволить забезпечити більш ефективне правосуддя в умовах збройного конфлікту.

У різні періоди питання судово-медичної експертизи в умовах воєнного стану досліджували такі вчені, як: Атаманчук В. М., Волошин О.Г., Грига М. А., Литвиненко Д. О., Бондаренко-Берегович В., Саковський А. А., Шульженко А.В. та інші науковці, які внесли значний вклад у розвиток цієї важливої теми. Вони детально аналізували, вивчали актуальні питання експертних досліджень, які набувають особливої важливості в умовах воєнного стану, та досліджували нормативно-правове регулювання судової експертизи трупа під час воєнного стану.

Дослідження зазначених науковців спрямовані на вдосконалення поняття судово-медичної експертизи, визначення найбільш затребуваних її видів під час війни, а також на розробку нових підходів до захисту прав людини в умовах воєнного стану.

Вклад основного матеріалу. Збройна агресія російської федерації та введення воєнного стану в Україні стали основними факторами, які суттєво впливають на всі аспекти життя як всередині країни, так і на міжнародній арені. Кількість зареєстрованих злочинів постійно зростає через постійні злочинні дії агресора. Втім, навіть у таких надскладних умовах, правоохоронні органи не припиняють своєї роботи з документування та розслідування виявлених правопорушень [2, с. 60].

Конституція України (ст. 106) визначає, що Президент України має право вводити воєнний стан у разі агресії або загрози національній безпеці. Однак для введення воєнного стану необхідно також рішення Верховної Ради України, що надає цьому режиму правову легітимність. Законодавчі акти, які регулюють особливості правового режиму воєнного стану в Україні, передбачають не тільки обмеження прав громадян, але й покладають додаткові обов'язки на органи державної влади [6].

Закон України «Про оборону України» передбачає правила для оголошення воєнного стану, встановлює механізми організації оборони і мобілізації, а також визначає права та обов'язки органів державної влади і громадян під час воєнного стану [5].

Одним із важливих аспектів воєнного стану є зміни в роботі правоохоронних органів, судової системи та органів, що здійснюють правосуддя. Під час воєнного стану часто виникають ситуації, коли доступ до місць злочинів або до територій, де відбуваються бойові дії, стає обмеженим або неможливим. Це, в свою чергу, ускладнює проведення судових експертиз, особливо в тих випадках, коли необхідно ідентифікувати загиблих або визначити причини смерті.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» регулює діяльність державних органів у період воєнного стану, встановлюючи порядок введення цього режиму, а також визначаючи основні принципи захисту прав і свобод громадян під час його дії. Зокрема, в умовах воєнного стану можуть бути тимчасово обмежені деякі права, такі як свобода пересування, право на мирні зібрання та інші громадянські права, що, у свою чергу, має вплив на судову експертизу та розслідування [4].

Крім національного законодавства, на правову основу судових експертиз також впливає міжнародне право. Римський статут Міжнародного кримінального суду є основним документом, що визначає міжнародні стандарти у сфері кримінальних розслідувань, включаючи воєнні злочини. Україна, будучи підписантом цього статуту, зобов'язана дотримуватися норм міжнародного кримінального права, що стосується проведення розслідувань та експертиз у випадках воєнних злочинів [9].

Римський статут також забезпечує правовий механізм для міжнародного розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Ці норми є важливими для національних органів правопорядку в Україні, оскільки вони допомагають забезпечити відповідальність за порушення міжнародних стандартів прав людини під час збройних конфліктів, а також дозволяють здійснювати співпрацю з міжнародними судовими установами в рамках кримінальних розслідувань.

У зв'язку з воєнним станом, правова основа для судових експертиз стає набагато складнішою, оскільки виникають нові виклики та обмеження. Важливою є інтеграція національних та міжнародних правових норм, що дає змогу

забезпечити належне правосуддя навіть в умовах війни.

Судова експертиза трупа є однією з основних складових судово-медичної експертизи і відіграє ключову роль у кримінальному процесі. Вона передбачає оцінку причин смерті особи, визначення механізму її загибелі, а також вивчення обставин, які можуть допомогти в розслідуванні злочину. В умовах воєнного стану цей процес ускладнюється через численні фактори, пов'язані з війною, зокрема масовими втратами серед населення, пошкодженнями інфраструктури, складними умовами доступу до місць загибелі та обмеженими ресурсами для проведення експертиз.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює діяльність судових експертів, є Закон України «Про судову експертизу», який визначає правові, організаційні та фінансові засади для здійснення судово-експертної діяльності в Україні. Цей закон забезпечує здійснення правосуддя шляхом залучення кваліфікованих і незалежних експертів. Положення цього закону поширюються на всі види судових експертиз, що проводяться на території України. Закон також встановлює права, обов'язки та відповідальність судових експертів, порядок їх атестації, питання щодо оплати праці та соціального захисту, а також питання міжнародного співробітництва в сфері судової експертизи. Водночас варто зазначити, що в українському законодавстві відсутнє чітке визначення терміну «судово-експертна діяльність» [8].

Досліджуючи зазначену тематику ми дійшли висновку, що особливостями судової експертизи в умовах воєнного стану є:

1. Масовість загиблих. В умовах війни кількість загиблих людей значно зростає. Це ускладнює ідентифікацію та проведення досліджень, оскільки обмежені ресурси експертних служб не дозволяють оперативно провести необхідну кількість експертиз. Експертам доводиться працювати в умовах дефіциту часу, що підвищує ризики помилок.

2. Доступ до місць подій. Через бойові дії, активні військові операції або окупацію певних територій судово-медичні експерти мають обмежений доступ до місць загибелі або зберігання трупів, що ускладнює їх дослідження. Це призводить до затримок у проведенні експертиз та навіть до неможливості їх проведення в необхідному обсязі.

3. Нестача технічних засобів і ресурсів. В умовах війни багато лікарень, судово-медич-

них експертних установ, лабораторій зазнають пошкоджень або відсутні необхідні ресурси для проведення повноцінних експертиз. Це обмежує можливості експертів для застосування сучасних методик та технологій, таких як молекулярно-генетичні дослідження або використання новітнього обладнання для ідентифікації загиблих.

4. Психологічні складнощі. Війна накладає значний психологічний тиск на всіх учасників процесу, зокрема на судово-медичних експертів. Необхідність працювати в умовах стресу, постійної небезпеки та великої кількості жертв може призводити до емоційного виснаження та втоми, що також негативно впливає на якість експертиз.

5. Правова невизначеність. Під час воєнного стану можливе порушення норм права, зокрема в частині дотримання процесуальних стандартів, що може призвести до неправомірного обмеження доступу до правосуддя для постраждалих. В умовах війни можуть бути складнощі з організацією ефективного нагляду за проведенням судово-медичних експертиз, що підвищує ризик порушень прав осіб.

Станом на березень 2025 року, за даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, кількість загиблих цивільних осіб внаслідок війни становить щонайменше 12 456 осіб, серед яких 669 дітей. Однак, реальна кількість жертв є значно вищою, оскільки багато випадків залишаються непідтвердженими.

Щодо військових втрат, то офіційні дані можуть варіюватися. Президент України повідомив про 45 100 загиблих військових, що значно перевищує попередні оцінки [3].

Варто зазначити, що оцінки загальних військових втрат, включаючи як загиблих, так і поранених, можуть досягати приблизно 100 000 осіб. Ці дані можуть відрізнятися залежно від джерела та методології підрахунку.

Враховуючи важливість ідентифікації загиблих для подальших кримінальних розслідувань, велике значення набуває застосування ДНК-експертизи. В умовах пошкоджень або деформацій трупів, зокрема після вибухів або вогнепальних поранень, традиційні методи ідентифікації, такі як порівняння відбитків пальців або зубів, можуть бути неможливими. Тому використання ДНК-тестів стає вирішальним [11, с. 19].

Війна, як правило, призводить до значних дефіцитів ресурсів у всіх сферах, в тому числі й у судово-медичній експертизі. Відсутність необхідного обладнання для проведення дослі-

джень, дефіцит кваліфікованих кадрів, а також відсутність лабораторних засобів для проведення ДНК-експертиз і токсикологічних аналізів можуть істотно ускладнити роботу судово-медичних експертів.

Важливо зазначити, що в умовах війни значно зростає роль міжнародних організацій, що надають гуманітарну допомогу, в тому числі в частині надання допомоги в організації проведення судово-медичних експертиз та забезпеченні необхідними матеріальними ресурсами.

Україна, як країна, що перебуває в стані війни, стикається з численними проблемами, пов'язаними із проведенням судово-медичних експертиз. Війна створює додаткові виклики для експертних служб, включаючи обмеження в доступі до місць загибелі, великий обсяг роботи, брак ресурсів і персоналу, а також високий рівень стресу для тих, хто безпосередньо займається дослідженням жертв. Однак з огляду на специфічні умови війни, існують і особливі проблеми, які значно ускладнюють проведення ефективних експертиз.

Судово-медична експертиза в Україні під час війни також передбачає тісну співпрацю з міжнародними організаціями та використання міжнародних стандартів. Україна, як підписант Римського статуту, має зобов'язання забезпечити належне розслідування воєнних злочинів та дотримання міжнародних норм права.

Однак, в умовах війни виникають труднощі в координації з міжнародними судовими органами через складнощі доступу до територій, обмеження на пересування через військові обставини, а також необхідність забезпечення належних умов для роботи міжнародних експертів.

Одним з прикладів такої співпраці є участь міжнародних організацій у ідентифікації загиблих, зокрема у використанні молекулярно-генетичних методів для аналізу ДНК загиблих, що дозволяє швидше і точніше встановлювати особу загиблого навіть у складних ситуаціях, коли традиційні методи не працюють.

В умовах війни технологічні ресурси судово-медичних експертів в Україні часто стають обмеженими через руйнування інфраструктури та брак фінансування. Однак, незважаючи на труднощі, є можливість використання інноваційних підходів у проведенні експертиз, зокрема в частині молекулярно-генетичних та токсикологічних досліджень [10, с. 25-30].

У зв'язку з необхідністю швидкого реагування, деякі організації вже почали використовувати

ти мобільні лабораторії для проведення аналізів на місцях, а також новітні методи збору та обробки доказів, що дає можливість мінімізувати затримки у проведенні судово-медичних експертиз.

Важливим питанням також є надання психологічної допомоги експертам та підтримка з боку органів влади, щоб забезпечити якісне виконання роботи у складних умовах. Також важливо зазначити, що підвищення кваліфікації судово-медичних експертів і підтримка нових методик вимагає постійного розвитку освітніх програм і тренінгів, які можуть проводити як національні, так і міжнародні організації [7 с. 421].

Україна, як держава, що перебуває в стані війни, повинна дотримуватися міжнародних стандартів у проведенні судово-медичних експертиз. Одним із важливих аспектів є впровадження стандартів, що відповідають Римському статуту та міжнародним зобов'язанням України у сфері прав людини.

Належне застосування цих стандартів дозволить забезпечити високий рівень довіри до результатів експертизи як у національному, так і міжнародному контексті. Міжнародні організації можуть надавати як технічну, так і фінансову допомогу для полегшення проведення таких експертиз.

Особливо важливим напрямком є підвищення кваліфікації судово-медичних експертів, які працюють в умовах війни. Оскільки робота в таких умовах потребує не лише високої професійної підготовки, а й психологічної стійкості, програми навчання повинні враховувати новітні методики та технології, а також надавати належну психологічну підтримку фахівцям.

Для ефективної роботи судово-медичних експертів в умовах воєнного стану необхідно забезпечити наявність відповідної інфраструктури: лабораторій, мобільних дослідницьких груп, санітарного транспорту тощо. Це дозволить значно підвищити якість і швидкість проведення експертиз, а також покращить доступ

до цих послуг у віддалених та небезпечних регіонах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Україна переживає надзвичайно важкі часи. Військові та цивільні втрати вкрай високі, і є значні проблеми в підрахунку жертв через зруйновану інфраструктуру, обмежений доступ до територій, що перебувають під контролем окупантів, та високий рівень людських трагедій, що важко зафіксувати в офіційних звітах. Процес судово-медичної експертизи в умовах воєнного стану є критично важливим для забезпечення правосуддя і справедливості в умовах війни. Однак цей процес не є простим і має ряд проблем, пов'язаних з обмеженням ресурсів, високими фізичними та психологічними навантаженнями на фахівців, а також труднощами доступу до місць загибелі і відсутністю необхідного оснащення.

Система судово-медичних експертиз потребує інтеграції новітніх технологій, покращення ресурсного забезпечення, а також підвищення кваліфікації експертів для ефективної роботи в умовах війни. Підвищення міжнародної співпраці та впровадження міжнародних стандартів є важливим аспектом для забезпечення результативності та прозорості судово-медичних експертиз.

Особливе значення має психологічна підтримка експертів, оскільки умови війни та масова кількість загиблих можуть призводити до емоційного виснаження фахівців. Тому важливо створити відповідні програми підтримки, що дозволяють зберегти високий рівень професіоналізму та результативності в умовах війни.

Загалом, розвиток судової експертизи трупів в умовах воєнного стану є надзвичайно важливим для збереження прав людини та справедливості. Тільки завдяки комплексному підходу, зокрема використанню інноваційних технологій, міжнародної підтримки та належної підготовки кадрів, можна досягти високого рівня ефективності у розслідуваннях воєнних злочинів та встановленні справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко-Берегович В. Судово-експертна діяльність в умовах військового стану. Наукові перспективи. 2024. № 6 (48). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/12782/12844>.
2. Грига М. А. Експертні дослідження, актуальні в умовах воєнного стану. Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) С. 58–62.
3. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. (2025). 45 тисяч загиблих військових: Зеленський назвав втрати України у війні. Deutsche Welle. Отримано з <https://surl.li/eshfih>
4. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

5. Закон України «Про оборону України». (2018). Закон України про оборону України. *Верховна Рада України*. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
6. Конституція України. Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. URL: <https://surl.li/nsogua>
7. Литвиненко Д.О., Шульженко А.В. Судова експертиза під час воєнного стану / *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2024. – № 8. – С. 421. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/8_2024/100.pdf.
8. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 №4038-XXII База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
9. Римський статут Міжнародного кримінального суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
10. Саковський А.А., Атаманчук В.М., Волошин О.Г. «Особливості встановлення загиблих осіб в умовах воєнного стану». Актуальні питання криміналістики та судової експертизи: матер. міжвід. наук.-практ. конф. Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2022. С. 25-30.
11. Судова експертиза в період дії воєнного стану: проблеми теорії та практики. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 лютого 2024 року, Вінниця. Твори, 2024. URL: <https://surl.li/dwyubq>

Гурін Д.Т. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ТРУПА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

У статті аналізуються особливості проведення судово-медичної експертизи трупів в умовах воєнного стану в Україні. В умовах російської агресії та значних людських втрат, роль судово-медичних експертів стає критично важливою для забезпечення ефективного правосуддя.

У статті вивчається вплив воєнного стану на роботу судово-медичних експертів, що стикаються з цілою низкою проблем. Однією з головних проблем є масовість жертв, що потребує надзвичайно великих ресурсів для проведення ефективних експертиз. Окрім того, обмежений доступ до місць загибелі, пошкоджена інфраструктура та нестача технічного оснащення ускладнюють процес ідентифікації загиблих. Ці фактори значно знижують ефективність роботи фахівців, що вимагає швидкої адаптації та удосконалення методів дослідження.

У процесі дослідження висвітлено важливість дотримання міжнародних стандартів у проведенні судово-медичних експертиз, зокрема норм Римського статуту Міжнародного кримінального суду, які вимагають від держав належного розслідування воєнних злочинів та забезпечення ідентифікації жертв. Це питання набуло особливої актуальності після 2022 року, коли численні воєнні злочини, вчинені росією, потребують ретельного розслідування та документування. У зв'язку з цим, великої уваги потребує застосування інноваційних технологій, таких як молекулярно-генетичні методи, які дозволяють з високою точністю проводити ідентифікацію, навіть за відсутності традиційних ознак.

Особливе значення в статті надається вирішенню проблем, з якими стикаються експерти в умовах воєнного стану. Знайдено шляхи вирішення цих проблем через удосконалення інфраструктури, покращення ресурсного забезпечення та підвищення кваліфікації кадрів. Зокрема, запропоновано створювати програми психологічної підтримки для фахівців, що працюють в умовах війни, аби забезпечити високий рівень професіоналізму та ефективності роботи.

Ключові слова: воєнний стан, судово-медична експертиза, Римський статут, міжнародне право, воєнні злочини, права людини, війна, ідентифікація загиблих, правосуддя, кримінальні розслідування.

Hurin D.T. FORENSIC EXAMINATION OF CORPSES DURING MARTIAL LAW

The article provides a detailed examination of the peculiarities of conducting forensic medical examinations of corpses under martial law in Ukraine. Martial law in Ukraine was introduced in accordance with Article 106 of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» amid Russian aggression.

The article focuses on how martial law has impacted the work of forensic medical experts, as well as the challenges they face when conducting corpse examinations during wartime. It is noted that since 2022, the scale of losses among civilians and military personnel has significantly increased. According to the United Nations, by the end of 2024, over 12,000 civilians were killed in Ukraine, and the number of injured exceeded 27,000. The number of deaths among Ukrainian military personnel is also substantial, with estimates suggesting that over 80,000 soldiers will have died by the end of 2024. These horrific figures point to the vast number of victims requiring thorough investigation, identification, and determination of the cause of death.

Forensic medical examination during martial law presents a range of specific problems that complicate the experts' work. One of the most significant challenges is the mass casualties. Due to intense combat operations, massive shelling, airstrikes, and attacks on civilian areas, the number of deaths has risen dramatically. In wartime, forensic institutions receive a huge number of corpses, which demands significant work from experts, considerable resources, and high qualifications.

Another major problem is the limited access to death sites, which creates additional difficulties in conducting forensic examinations. Due to military actions, many areas of Ukraine have become unsafe, making it difficult to deliver bodies to specialized laboratories. Furthermore, many places where deaths occur may be cut off from main transportation routes, which also complicates access to these sites for forensic medical experts.

An important issue raised in the article is the necessity of adhering to international standards when conducting forensic medical examinations. Special attention is given to the Rome Statute of the International Criminal Court,

which sets standards for investigating war crimes, particularly in terms of victim identification. Violations of international humanitarian law, including the deliberate killing of civilians, fall under the category of war crimes. Adhering to international standards not only ensures the effective investigation of these crimes but also guarantees due legal process for identifying those responsible for war crimes.

Currently, an essential component of forensic medical examinations is the use of innovative technologies that allow for greater accuracy in identifying the deceased. The use of DNA analysis for victim identification is becoming critically important in cases where bodies are severely damaged or parts of them are missing. These technologies enable forensic experts to work more effectively in wartime, where the bodies' integrity is often not preserved.

The conclusions of the article confirm the need for integrating international standards into the forensic examination process, improving resource provision and infrastructure, utilizing the latest technologies, and advancing the professional training of experts. The proposed strategies aim to address the existing challenges faced by forensic medical experts under martial law and ensure proper justice for the victims of war, as well as the effective investigation of war crimes.

Key words: martial law, forensic medical examination, Rome Statute, international law, war crimes, human rights, war, victim identification, justice, criminal investigations.

Дрозд В.Ю.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ

УДК 343.98
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.15

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПРАВОПОРУШНИКА – ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ, ЩО ВЧИНИВ КОРУПЦІЙНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Вступ. Особа правопорушника є міждисциплінарним поняттям, ключовим елементом у розслідуванні будь-якого кримінального правопорушення. Особа правопорушника вивчається науками кримінального права, кримінального процесу, кримінології, криміналістики та юридичної психології. Незважаючи на універсальність та загальновживаність значення поняття особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, термін, що його позначає, має свої відмінності та специфічні галузеві значення, залежно від предметної сфери пізнання відповідної науки [1, с. 388].

Інформація про особу правопорушника дозволяє визначити напрям і способи її пошуку, обрати найоптимальніші методи розслідування кримінальних правопорушень, спрогнозувати поведінку особи в тій чи іншій ситуації, установити зв'язок між даними про особу правопорушника, способом досягнення протиправного результату та обставинами вчинення нею кримінального правопорушення, отримати дані про типових осіб, які найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення такого виду.

Тому, виокремлення криміналістично значущих ознак, які притаманні особі правопорушника, під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, має не лише теоретичне, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти дослідження особи правопорушника при вчиненні корупційних кримінальних правопорушень розглядалися у роботах Р.В. Ярошенка [2], О.М. Таркана [3], М.В. Боровського [4], В.О. Нечитайла [5], М.М. Яцуна [6] та ін. Однак, характеристика особи правопорушника – працівника правоохоронного органу, що вчинив корупційне кримінальне правопорушення – у науковій літературі не досліджувався.

Метою статті є формування характеристики особи правопорушника – працівника правоохо-

ронного органу, що вчинив корупційне кримінальне правопорушення.

Виклад основного матеріалу. З криміналістичної точки зору, особа правопорушника криміналістику цікавить виключно з позиції сукупності інформації, що дозволить визначити напрям і способи пошуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, обрати найоптимальніші методи розслідування кримінального правопорушення, спрогнозувати поведінку особи в тій чи іншій ситуації, установити зв'язок між даними про особу правопорушника, спосіб досягнення протиправного результату та обставини вчинення ним кримінального правопорушення, отримати дані про тих, хто найчастіше вчиняє кримінальні правопорушення такого виду [1, с. 390].

Наведені дані про типові ознаки поведінки суб'єктів злочинів дозволяють слідчому чи оперативному працівникові виявити схильних до протиправної поведінки осіб, значно звузити коло підозрюваних, з'ясувати мету та мотив вчинення злочину, побудувати версії та спланувати тактичні операції, а після того, як підозрюваний стане відомим, – визначити лінію поведінки відносно нього [7, с. 99]. Тобто криміналістика, вивчаючи особу злочинця, досліджує аспекти особи злочинця, що важливі для розслідування злочинів [8, с. 140].

Криміналістика розглядає особу злочинця через такі її характеристики, які дозволяють розуміти способи і прийоми учинення злочинів, виявляти «почерк» злочинця. Тому можна погодитися з вітчизняними науковцями, які зазначають, що у криміналістиці загальнови-знаним є те, що криміналістичне дослідження особи злочинця слід розуміти як пошук криміналістично значущої інформації про невідомого злочинця та оцінку даних про осіб, котрі потрапили в поле зору кримінального судочинства. Перша група містить дані про особу не-

відомого злочинця на основі залишених ним слідів як на місці події, в пам'яті свідків, так і за іншими джерелами з метою встановлення напрямку і прийомів його розшуку і затримання. Така інформація дає уявлення про загальні ознаки певної групи осіб, серед яких може бути і злочинець. Друга група об'єднує інформацію, отриману за допомогою вивчення особи затриманого підозрюваного чи обвинуваченого з метою вичерпної криміналістичної оцінки особи – суб'єкта злочину [9, с. 300].

У характеристиці особи злочинця, як елемента криміналістичної характеристики злочинів, відображається комплекс відомостей, у тому числі визначених у кримінально-правовій, кримінологічній, психологічній характеристиках. Особливістю криміналістичної характеристики злочинів є відображення кореляційних зв'язків між окремими її елементами: «особа злочинця – спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину», «особа злочинця – предмет злочину», «особа злочинця – типові сліди злочину» та ін. [10, с. 658].

Система ознак особи злочинця включає дані демографічного характеру, деякі моральні риси та психологічні особливості. Особа злочинця – це поняття, що виражає сутність особи, яка вчинила злочин. У цьому зв'язку можна говорити про типові ознаки особи, схильної до вчинення тих або інших видів злочинів. Узагальнені дані про найбільш поширені мотиви злочину дозволяють визначати коло потреб злочинця, що штовхнули його на вчинення злочину, і тим самим встановлювати основні напрями розслідування [11, с. 278-279].

У криміналістичних дослідженнях постійно робляться спроби дати вичерпний перелік криміналістично значущих властивостей і ознак особи правопорушника. Для криміналістичного вчення про особу правопорушника важливе значення має визначення її структури та складових елементів, які варіюються в залежності від виду вчинюваного кримінального правопорушення.

М.В.Салтевський зазначав, що криміналістична характеристика особи злочинця має представляти людину як соціально-біологічну систему з притаманними їй властивостями, серед яких є фізичні, біологічні та соціальні [12, с. 271]. В.Ю. Шепітько, окрім цих ознак, виділяє також демографічні дані, деякі моральні та психологічні особливості [11, с. 278]. Вчений наголошує на тому, що вивчення особи злочинця вимагає ґрунтовного дослідження психологічного меха-

нізму протиправної поведінки, мотивації різних видів злочинів, вивчення ролі та співвідношення індивідуальних психологічних і соціально-культурних чинників у формуванні особи злочинця й протиправної поведінки, а також дії на особистість стійких і ситуативних психічних станів [13, с. 155].

Я. В. Фурман пропонує, характеризуючи особу злочинця, виділяти такі дані: соціальні (соціальний стан, освіта, національність, сімейний стан, професія тощо), психологічні (світогляд, переконання, знання, звички, навички, темперамент), біологічні (стать, вік, фізичні дані, сила, зріст, вага, особливі прикмети) [14, с. 368].

Л. І. Керик до найбільш типових ознак особи злочинця відносить: демографічні; професійно-освітні; сферу зайнятості; зв'язки з потерпілою; схильність до вчинення злочинів; фізичний, психологічний стани [15, с. 167].

У той самий час, досліджуючи ознаки працівника правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення, як особи правопорушника, необхідно акцентувати, що він є суб'єктом відповідного кримінального правопорушення.

У літературі загальноновизнаним є підхід щодо наявності в суб'єкта кримінального правопорушення трьох обов'язкових ознак, які впливають з нормативно закріпленого визначення такого суб'єкта:

- а) фізична особа;
- б) осудна особа;
- в) особа, що досягла відповідного віку [16, с.183].

Сукупність вказаних ознак є обов'язковою для всіх складів кримінальних правопорушень, що визначено Кримінальним кодексом України.

З урахуванням визначення службової особи, наведеного у ч. 3 ст. 18 та п.п. 1, 2 примітки до ст. 364 КК, службова особа характеризується двома групами взаємозумовлених ознак, які характеризують повноваження особи – коло дій, пов'язане з її функціональними обов'язками (виконання владних, організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій), через вчинення яких особа визнається службовою [17, с.127].

В літературі висвітлюються окремі особливості суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. Серед таких особливостей називають вік суб'єкта [18, с.481-482], сферу регулювання службових відносин [19, с.55], сферу службового впливу [20, с.169], службові функції і професійні обов'язки суб'єкта [21], поря-

док здійснення суб'єктами своїх функцій [22, с.15-16] та інші.

Ю.М. Чорноус та О.В. Жовтюк додають, що характерними є такі риси злочинця: осудність, вік, з якого настає кримінальна відповідальність, прямий умисел й усвідомлення протиправності дій [23, с. 12].

Проаналізувавши зазначені наукові підходи, вважаємо, що працівника правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення як елемент криміналістичної характеристики – особу правопорушника, слід досліджувати за сукупністю соціально-демографічних, професійних та морально-психологічних ознак.

Розглядаючи першу групу ознак – соціально-демографічних, то до них слід віднести вік особи та стать.

За загальними положеннями Кримінального Кодексу України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років (ст. 22) [24]. Спеціальних вікових обмежень щодо того, особа якого віку може бути суб'єктом корупційного кримінального правопорушення ані ч. 3 ст. 18, ані примітка до ст. 364 КК України не містять.

Зокрема, Д.Г. Михайленко висловлює думку, що неповнолітній може виконувати організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки за спеціальним повноваженням. Таким чином, будь-яких законодавчих перешкод для можливості виконання функцій представника влади чи зайняття посад, пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків неповнолітньою особою немає [22, с. 20].

Однак, вважаємо доцільним зауважити, що вік досліджуваної нами особи правопорушника розглядати з 16 років є безпідставним. Незважаючи на те, що низка профільних нормативно-правових актів не містить серед вимог до кандидатів на посаду працівника правоохоронного органу обмеження за віком, тим не менш, дослідження вимог до кандидатів дозволяє однозначно прийти до висновку, що така особа має бути як мінімум повнолітньою, досягти 18 річного віку.

Зокрема, чіткі вимоги щодо віку кандидата на посаду працівника правоохоронного органу містить Закон України «Про державну службу» [25], де визначено, що право на державну службу мають повнолітні громадяни України та Закон України «Про Національну поліцію»,

де зазначено, що на службу в поліції можуть бути прийняті громадяни України віком від 18 років [26]. Інші законодавчі акти такої прямої вимоги не містять, однак, містять вказівку про наявність вищої юридичної освіти та стажу роботи у галузі права (наприклад, ст. 27 Закону України «Про прокуратуру»), що дає підстави до висновку, що найнижча вікова межа працівника правоохоронного органу – 18 років.

Враховуючи те, що працівник правоохоронного органу, який вчинив корупційні кримінальні правопорушення є спеціальним суб'єктом, який може виступати суб'єктом кримінального правопорушення виключно в період перебування його у статусі службової особи, то особа правопорушника у досліджуваних нами кримінальних правопорушеннях характеризується наявністю граничного віку, по досягненню якого особа не буде вважатися службовою.

Зокрема, Закон України «Про державну службу» містить положення, за яким державна служба припиняється у зв'язку з досягненням державним службовцем 65-річного віку. Рішення про продовження строку перебування на державній службі приймається суб'єктом призначення щороку, але не більш як до досягнення державним службовцем 70-річного віку (ст. 83) [27]. Аналогічні вікові обмеження містить і Закон України «Про прокуратуру», де зазначено, що повноваження прокурора припиняються у зв'язку з досягненням шістдесяти п'яти років (ст. 51) [28].

У Законі України «Про Державне бюро розслідувань» (ст. 14) [29] та у Законі України «Про Бюро економічної безпеки України» (ст. 19) [30] немає визначеної граничної межі перебування на службі, однак зазначення у диспозиції статті що служба в цих органах є державною службою особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, дозволяє робити висновок, що на службових осіб цих органів також розповсюджується граничний вік перебування на службі у 65 років.

Інші законодавчі акти, зокрема, Закон України «Про Національну поліцію», містять нижчу межу перебування на службі. Зокрема, поліцейські, які мають спеціальні звання молодшого складу поліції, перебувають на службі до досягнення ними 55-річного віку. Особи, які мають спеціальні звання середнього і вищого складу поліції, залежно від присвоєних їм спеціальних звань перебувають на службі до досягнення ними такого віку: 1) до підполковників поліції

включно – 55 років; 2) полковники, генерали поліції – 60 років (ст. 76) [26].

Згідно Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» граничний вік перебування на військовій службі встановлюється: для військовослужбовців рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, – до 45 років; для військовослужбовців молодшого офіцерського складу – до 45 років; для військовослужбовців старшого офіцерського складу: майорів (капітанів 3 рангу), підполковників (капітанів 2 рангу) – до 50 років; полковників (капітанів 1 рангу) – до 55 років; для військовослужбовців вищого офіцерського складу – до 60 років [31].

На підставі наведених норм законодавства, визначений віковий діапазон, в межах якого досліджено особу правопорушника, який є працівником правоохоронного органу та вчинив корупційне кримінальне правопорушення – з 18 до 70 років.

З аналізу досліджених матеріалів кримінальних проваджень вбачається, що у переважній більшості кримінальне правопорушення вчинювалося чоловіками (98,3%). Враховуючи вік правопорушника, виділено три групи: молоді люди (18-35 років), які вчинили корупційні кримінальні правопорушення (68,9% випадків); особи середнього віку (36-55 років) – у 25,5% досліджених кримінальних провадженнях; особи похилого віку (55-70 років) – у 5,6% випадках.

Наступною складовою, за якою досліджено працівника правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення, є професійна характеристика. Мова йде про рівень професійного досвіду (термін перебування на службі), сфера діяльності (службові функції), перебування на керівних посадах та ін.

Із зазначеними вище соціально-демографічними ознаками особи правопорушника пов'язаний рівень його професійного досвіду. За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень у 18,9% працівники правоохоронних органів мали досвід роботи не більше 3 років, 18,4% – від 3 до 5 років, 47,9% – від 5 до 10 років, 14,8% – більше 10 років.

Залежно від службових функцій працівники правоохоронних органів були співробітниками: прокуратури (12,5%); Національної поліції (31,3%), Служби безпеки України (8,9%), Державної прикордонної служби України (25,1%), Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (22,2%).

З'ясовано, що за професійною ознакою працівник правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення у більшості випадків є службовою особою рядового складу, має невеликий або середній стаж роботи, функціональні обов'язки пов'язані із реалізацією правоохоронних функцій.

Слід констатувати збереження тенденцій корупційної злочинності у правоохоронній системі. Так, аналогічні результати досліджень були наведені В.Є. Боднаром, за якими частка колишніх співробітників органів внутрішніх справ (поліції), які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі й опитані, становлять особи від 25 до 29 років – 34%, причому 81% з них – це особи рядового й молодшого начальницького складу. Більшість засуджених середнього й старшого начальницького складу віком від 30 до 40 років (60%) [32, с. 37].

Наступну групу ознак, які притаманні особам, які вчинили корупційне кримінальне правопорушення, становлять моральні та психологічні якості правопорушника.

З позиції О.В. Григор'євої, особа є цілісністю, єдністю внутрішнього (суб'єктивного) і зовнішнього (соціального), яка визначена певною соціальною системою, тому особу злочинця необхідно досліджувати саме через призму внутрішнього (суб'єктивного – індивідуально-особистісні характеристики, що детермінують десоціальну спрямованість агресії) і зовнішнього (соціального негативні тенденції в соціально-економічній, духовній, правовій сферах) факторів [33, с. 132].

Моральність і психологія особи формує потреби, інтереси та, нарешті, мотивацію, що й породжують злочинну поведінку [34, с. 104].

Саме мотив вчинення кримінального правопорушення, як ставлення особи до певного виду кримінального правопорушення, наявність потреб, що задовольняються за рахунок його вчинення, мають значення для визначення її криміналістичних ознак, оскільки він формується на базі особистості та детермінує зі способом вчинення кримінальне правопорушення [35, с. 303].

Мотив і мета не є обов'язковими ознаками цього складу кримінального правопорушення, однак, у судовій практиці найчастіше використовується формулювання даних складових як «вчинення корупційних кримінальних правопорушень з корисливою метою».

В той же час, за результатами проведеного нами анкетування, у 45,8% випадків одним

із руйнівних факторів вчинення корупційних кримінальних правопорушень є професійна деформація працівника правоохоронного органу. Серед таких руйнівних факторів особистості доцільно виділити: неетичні та формальні методи керівництва (46,9% респондентів); професійне вигорання (67,4% респондентів); наявність атмосфери «антицінностей» у колективі та формування подвійної моралі (32,1% респондентів); наявність у колективі кругової поруки (64,7% респондентів); наслідування прикладу більш

досвідчених колег у колективі (43,8% респондентів) та ін.

Отже, за морально-психологічними ознаками працівник правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення, характеризується наявністю у нього професійної деформації, найчастіше кримінально каране діяння вчиняється з корисливою метою. Найчастіше саме морально-психологічні чинники стають детермінантом, активують «пусковий механізм» щодо вчинення працівником правоохоронного органу корупційних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статеві свободи та статеві недоторканості дітей : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 700 с.
2. Ярошенко Р. В. Розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, учиненого організованою групою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2024. 242 с.
3. Таркан О. М. Методика розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції : дис. ... д-ра філос. : 081. Харків, 2021. 244 с. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/tarkan-dysertatsia.pdf>.
4. Борусовський М. В. Основи методики розслідування зловживання владою або службовим становищем суддею під час здійснення правосуддя : дис. ... канд. юрид. наук (д-ра філос.) : 12.00.09 (081). Львів, 2021. 234 с.
5. Нечитайло В. О. Розслідування зловживань впливом, вчинених працівниками правоохоронного органу : дис. ... д-ра філос. : 081. Київ, 2021. 239 с.
6. Яцун М. М. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, що вчиняються працівниками Національної поліції України : дис. ... д-ра філос. : 081. Київ, 2022. 214 с.
7. Корнієнко В. В. Криміналістична характеристика особи злочинця та злочинних груп у сфері банківської діяльності. *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 98–102.
8. Четвертак Д. Ю. Криміналістична характеристика осіб, які вчиняють приховування злочинів. *Право і безпека*. 2015. № 2 (57). С. 139–143.
9. Криміналістика : навч. посіб. / за ред. А. Ф. Волобуєва. Київ : КНТ, 2011. 504 с. URL: <https://surl.li/qomyuf>
10. Свентікова М. І. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики незаконного ввезення, виготовлення та розповсюдження порнографічних предметів. *Форум права*. 2011. № 4. С. 657–662.
11. Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. [4-е вид., перероб. і допов.]. Харків : Право, 2008. 464 с.
12. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
13. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український). 1500 термінів / за ред. В. Я. Тація ; Академія правових наук України. Харків : Право, 2001. 554 с.
14. Фурман Я. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики контрабанди культурних цінностей. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2013. Вип. 70. С. 364–369.
15. Керик Л. І. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики доведення до самогубства. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 130. С. 162–168.
16. Гриненко І. М. Ознаки суб'єкта злочину як критерії класифікацій злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 182–187
17. Асєєв Р. О. Проблема визначення суб'єкта у корупційних злочинах. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 125–129.
18. Гладкий В. В. Суб'єкт корупційного злочину та його вік. Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 квіт. 2018 р.). Житомир, 2018. С. 479–482
19. Фоменко М. В. «Службова особа» як суб'єкт корупційних злочинів: становлення поняття у КК України, види та проблемні питання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 48–56
20. Киричко В. М. Висновки Верховного Суду щодо суб'єкта зловживання впливом (ч. 2 ст. 3692 КК): критичний теоретичний аналіз. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 1 (15). С. 162–190
21. Клименко С. В., Абабіна Л. С. Державні службовці як спеціальні суб'єкти корупційних злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 3 (28), т. 2. С. 152–155
22. Михайленко Д. Г. Кваліфікація корупційних злочинів : навч.-метод. посіб. для студ. 5-го курсу Інституту прокуратури та слідства. Одеса : Юрид. літ., 2013. 136 с.
23. Черноус Ю.М., Жовтюк О.В. Военні злочини: криміналістична характеристика та психологічні особливості реалізації злочинної діяльності. *Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. Черноус (голов. ред.) та ін.]*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. № 2 (35). С. 7-17. DOI: 10.33270/03243502.07

24. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
25. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
26. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
27. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
28. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
29. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листоп. 2015 р. № 794-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>
30. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28 січ. 2021 р. № 1150-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
31. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
32. Боднар В. Є. Типологія працівників Національної поліції України, що вчиняють злочини у сфері службової діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 5. С. 34–39.
33. Григор'єва О. В. Агресія та її прояв у злочинах насильницької спрямованості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2017. 209 с.
34. Михайлов О. Є. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 565 с.
35. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Мотив у структурі криміналістичної характеристики особи злочинця у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. *INTERCONF*. 2021. № 90. С. 302–306. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.7-8.12.2021.034>

Дрозд В.Ю. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПРАВОПОРУШНИКА – ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ, ЩО ВЧИНИВ КОРУПЦІЙНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Актуальність статті полягає в тому, що інформація про особу правопорушника дозволяє визначити напрям і способи її пошуку, обрати найоптимальніші методи розслідування кримінальних правопорушень, спрогнозувати поведінку особи в тій чи іншій ситуації, установити зв'язок між даними про особу правопорушника, способом досягнення протиправного результату та обставинами вчинення нею кримінального правопорушення, отримати дані про типових осіб, які найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення такого виду. Метою статті є формування характеристики особи правопорушника – працівника правоохоронного органу, що вчинив корупційне кримінальне правопорушення. У статті приділено увагу виокремленню криміналістично значущих ознак, які притаманні особі правопорушника – працівника правоохоронного органу, що вчинив корупційне кримінальне правопорушення. У статті окреслено значення особи правопорушника як елементу криміналістичної характеристики, проведено дослідження наукових підходів до виокремлення кола ознак, які йому притаманні. Констатовано, що службова особа характеризується ознаками, які характеризують повноваження особи – коло дій, пов'язане з її функціональними обов'язками, через вчинення яких особа визнається службовою. Наведено ознаки працівника правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення як елементу криміналістичної характеристики. Особа правопорушника досліджена за сукупністю соціально-демографічних, професійних та морально-психологічних ознак. За соціально-демографічною ознакою працівник правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення – переважно особа чоловічої статі, вчиняє протиправне діяння найчастіше у молодому віці (від 18 до 35 років), рідше – у середньому віці (від 36-55 років). За професійною ознакою працівник правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення у більшості випадків є службовою особою рядового складу, має невеликий або середній стаж роботи, функціональні обов'язки пов'язані із безпосередньою реалізацією правоохоронної функції. За морально-психологічними ознаками працівник правоохоронного органу, який вчинив корупційне кримінальне правопорушення, характеризується наявністю у нього професійної деформації, найчастіше кримінально каране діяння вчиняється з корисливою метою.

Ключові слова: особа правопорушника; корупційні кримінальні правопорушення; криміналістична характеристика, працівник правоохоронного органу.

Drozd V.Yu. CHARACTERISTICS OF THE OFFENDER – A LAW ENFORCEMENT OFFICER WHO COMMITTED A CORRUPTION CRIMINAL OFFENSE

The relevance of the article lies in the fact that information about the identity of the offender allows you to determine the direction and methods of its search, choose the most optimal methods of investigating criminal offenses, predict the behavior of a person in a particular situation, establish a connection between data about the identity of the offender, the method of achieving an unlawful result and the circumstances of his commission of a criminal offense, obtain data on typical individuals who most often commit criminal offenses of this type. The purpose of the article

is to form a characteristic of the identity of the offender - an employee of a law enforcement agency who committed a corruption criminal offense. The article focuses on the identification of forensically significant features inherent in the person of an offender – an employee of a law enforcement agency who committed a corruption criminal offense. The article outlines the significance of the offender's person as an element of forensic characteristics, and conducts a study of scientific approaches to identifying the range of features inherent in him. It is stated that an official is characterized by features that characterize the person's authority – a range of actions related to his functional duties, through the performance of which the person is recognized as an official. The features of a law enforcement agency employee who committed a corruption criminal offense are presented as an element of forensic characteristics. The offender's person is studied according to a set of socio-demographic, professional, and moral-psychological features. According to socio-demographic characteristics, a law enforcement officer who has committed a corruption criminal offense is predominantly a male person, committing an illegal act most often at a young age (from 18 to 35 years old), less often in middle age (from 36-55 years old). According to professional characteristics, a law enforcement officer who has committed a corruption criminal offense is in most cases an ordinary official, has a short or medium length of service, and functional duties are related to the direct implementation of a law enforcement function. According to moral and psychological characteristics, a law enforcement officer who has committed a corruption criminal offense is characterized by the presence of professional deformation, most often the criminally punishable act is committed with a selfish purpose.

Key words: personality of the offender; corruption criminal offenses; forensic characteristics, law enforcement officer.

РЕЏЕХЗИ

Banović Jovana,

*Doctor of Laws (Criminal Law), Assistant Professor,
Assistant Professor at the Department of Crime Studies / Criminal Law,
Faculty of Security Studies,
University of Belgrade (Belgrade, Republic of Serbia)*

DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.16

**CORRUPTION THREATS TO NATIONAL SECURITY IN THE PHYSICAL
AND CYBERNETIC SPACES OF LAW ACTION: THE TRANSDISCIPLINARITY
OF A COGNITIVE SCHEME¹**

The relevance of the research topic remains permanent, despite the existence of numerous studies on anti-corruption issues. Changes in social relations correlate with new challenges for humanity. Therefore, it is always important to review existing legislative mechanisms and management practices to assess their compliance with human virtues and the nature of law. After all, even Dante mentioned corruption in his Divine Comedy (Inferno, Canto 21) when he wrote: ‘Plunge him beneath, for I return for others. Unto that town, which is well furnished with them. All there are barrators, except Bonturo; No into Yes for money there is changed.’ In this sense, we can say that corruption is undoubtedly a timeless issue.

The author has successfully explored, in the reviewed monograph, the issues of corruption-induced distortions of anthropocentrism in public legal relations; the destruction of national security through corrupt actions and other predicate crimes committed by entrepreneurs; the digital scaling of national security protection against corruption threats; and the digitization of anti-corruption algorithms to ensure the integrity of public spending. The author perceives the three-dimensional nature of law through different coordinates of legal system formation. The removal of corruption-related contradictions in the national legal space is most prominently observed through digital tools, international cooperation, and interdisciplinary connections between anti-corruption norms of criminal law and the corresponding requirements of administrative and civil (commercial) law.

A study of the monograph's text demonstrates the author's scientifically grounded systematic approach to the issue. The relevance of the topic is

convincingly formulated, the subject, purpose, and objectives of the research are clearly defined, and the methodological tools necessary for achieving these objectives are comprehensively selected.

The work consists of an introduction, four logically interconnected chapters, conclusions, and a list of references. The material is presented sequentially, which facilitates the disclosure of interrelated theoretical and practical aspects of the studied issue. The author thoroughly addressed the assigned tasks and achieved results that are distinguished by scientific novelty.

Among the positive aspects of the monographic study, it is important to highlight the application of a set of scientific methods appropriate to the subject, purpose, and objectives of the research; the use of modern achievements in legal science and a broad source base; and the validation of the study's key provisions. The author's proposals are specific and original, successfully achieving the set goal. From a methodological perspective, a reviewer might highlight the need for greater clarity regarding the initial definition of the study's ‘ternary’ structure – not as a criticism, but rather as a suggestion. While this structure is undoubtedly present throughout the study, its conclusions, and even intuitively recognizable, a brief introductory passage clarifying its precise role in this work would enhance clarity.

The structure of the work is carefully designed and skillfully addresses the topic, progressing from the general to the specific, striking the right balance between the axiological, legal, and digital aspects of corrupt acts. The legal-philosophical premises are appropriately placed within the context of the application of legal norms, taking into

¹ The Ternary Legal Composition of National Security Protection Against Corruption Distortions : Scientific monograph / O. L. Makarenkov. Riga, Latvia : Baltija Publishing. 162 p.

account – let's say – the behavioral competencies of individuals directed towards (anti)corruptive actions. What makes this work particularly valuable is its acknowledgment of the contemporary challenges brought by digital technologies, so it is a true refreshment to see the connection of various branches of law, as well as other scientific disciplines, within the framework of the skillfully termed 'anticorruption blockchain technology.' Additionally, one of the major issues in detecting and proving criminal acts related to corruption is aptly recognized – that legal norms are generally good, but their efficient implementation is lacking, with the root cause often being corruption 'from within.' Furthermore, concrete proposals are given on how to overcome some shortcomings in the application of digital achievements, not by 'reinventing the wheel,' but by utilizing existing mechanisms, such as international cooperation, while encouraging a multidisciplinary approach through the work of experts from various fields, as well as recognizing new challenges. It seems to us that this is not so much the result of an inability to provide more concrete proposals, but rather a caution to ensure that the treatment of classic criminal law institutions does not take on an uncharacteristic tone. This must be accompanied by a certain authorial distance, since criminal law protection, both in theory and in practice, does not tolerate a radical approach.

It seems that this work, even without its other indisputable qualities, would make a sufficient scientific contribution simply by locating these issues, let alone by addressing them in such a thorough manner. This is certainly commendable, as it deals with yet unexplored segments of thinking about corruption, the scientific analysis of which can easily go too far, but the author has skillfully focused it precisely on corruptive acts. Therefore, this work provides the proper phenomenological, legal, and digital framework as key aspects of the national security system.

Among the minor shortcomings of the monographic study – which, however, do not affect the overall quality of the work – it can be noted that the capabilities of legal and digital tools in resolving binary contradictions of corruption-related oppositions in legal relations require further specification and broader illustration with relevant practical examples.

Taking all the above into account, it must be recognized that the reviewed monograph, as evidenced by its content, is executed at a sufficiently high theoretical level. It sets forth and proposes legal foundations, directions, and other guidelines for addressing the scientific problem of identifying and analyzing the principles of the ternary legal composition of national security protection against corruption-related distortions in legislation and law enforcement.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бичков І.Г.

ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ СУДДІВ
У СФЕРІ ПРАВАЗАСТОСОВЧОГО ПРОЦЕСУ..... 3

Яворська Н.О.

СУТНІСТЬ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....9

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО

Зленко С.М.

ДО ПИТАННЯ ГАРАНТУВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ
У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....14

Ілляшев М.І.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ
ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ.....22

Кубрак О.В.

ПРАВО НА ЕВТАНАЗІЮ: СВІТОВИЙ ДОСВІД
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....28

Явтушенко О.В.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
БЕЗПІЛОТНИХ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ.....35

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Брижань Ю.В.

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ПОСЕРЕДНИЦТВА
І ПРИМИРЕННЯ У РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ МЕДІАЦІЇ ПРИ ВИРІШЕННІ
КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ.....43

Волченко Н.В., Бондар Н.А.

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІГРАНТІВ
У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....53

Луценко О.Є.

ЛОКАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ
ТА МОБІНГУ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ.....59

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Зуб А.А.

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ШЛЯХИ ПОСИЛЕННЯ СТІЙКОСТІ
ДО АТАК НА КРИТИЧНІ ОБ'ЄКТИ.....65

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Ivanova R.Yu.

THE FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION (FAO)
AND ITS FINANCIAL OVERSIGHT FUNCTIONS IN UKRAINE.....70

Ковальов К.Є.

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ
УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....75

Рекуненко Т.О.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У ГАЛУЗІ ФІНАНСІВ81

**КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Гурін Д.Т

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ТРУПА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....87

Дрозд В.Ю.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПРАВОПОРУШНИКА – ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО
ОРГАНУ, ЩО ВЧИНИВ КОРУПЦІЙНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....93

РЕЦЕНЗІЇ

Banović Jovana

CORRUPTION THREATS TO NATIONAL SECURITY IN THE PHYSICAL
AND CYBERNETIC SPACES OF LAW ACTION: THE TRANSDISCIPLINARITY
OF A COGNITIVE SCHEME100

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Bychkov I.H.

PROFESSIONAL AND LEGAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES IN THE SPHERE
OF LAW ENFORCEMENT PROCESS.....3

Yavorska N.O.

THE ESSENCE OF GENERAL SOCIAL FUNCTIONSOFTHE MECHANISM
OF LEGAL REGULATION OF THE REALIZATION OF THE STATE SOCIAL FUNCTION9

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW

Zlenko S.M.

ON THE ISSUE OF GUARANTEEING THE EFFECTIVENESS OF JUDICIAL PROTECTION
OF PERSONAL RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS.....14

Ilyashev M.I.

THE LEGAL NATURE OF CIVIL LIABILITY OF THE STATE FOR ACTS
OF STATE AUTHORITIES AND ACTS OF LEGAL ENTITIES OWNED BY THE STATE 22

Kubrak O.V.

RIGHT TO EUTHANASIA: WORLD EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE..... 28

Yavtushenko O.V.

CIVIL LAW ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF UNMANNED GROUND VEHICLES.....35

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Bryzhan Yu.V.

THE ROLE OF THE NATIONAL MEDIATION AND CONCILIATION SERVICE
IN THE IMPLEMENTATION OF THE MEDIATION MECHANISM
IN RESOLVING COLLECTIVE LABOR DISPUTES.....43

Volchenko N.V., Bondar N.A.

MIGRANT SOCIAL SECURITY POLICY IN THE CONTEXT
OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....53

Lutsenko O.Ye.

LOCAL LEGAL REGULATION OF DISCRIMINATION’S PREVENTION
AND MOBBING IN THE WORKPLACE..... 59

LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Zub A.A.

ENERGY SECURITY OF UKRAINE: WAYS TO STRENGTHEN RESILIENCE
AGAINST ATTACKS ON CRITICAL INFRASTRUCTURE.....65

**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE;
FINANCIAL LAW; INFORMATIONAL LAW**

Ivanova R.Yu.

THE FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION (FAO)
AND ITS FINANCIAL OVERSIGHT FUNCTIONS IN UKRAINE.....70

Kovalov K.Ye.

MODERN CHALLENGES AND THREATS TO UKRAINE'S CRITICAL
INFRASTRUCTURE DURING MARTIAL LAW.....75

Rekunenko T.O.

METHODOLOGY OF RESEARCHING PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE
AND LEGAL SECURITY IN THE FINANCIAL INDUSTRY.....81

**FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY**

Hurin D.T.

FORENSIC EXAMINATION OF CORPSES DURING MARTIAL LAW.....87

Drozd V.Yu.

CHARACTERISTICS OF THE OFFENDER – A LAW ENFORCEMENT OFFICER
WHO COMMITTED A CORRUPTION CRIMINAL OFFENSE.....93

REVIEWS

Banović Jovana

CORRUPTION THREATS TO NATIONAL SECURITY IN THE PHYSICAL
AND CYBERNETIC SPACES OF LAW ACTION: THE TRANSDISCIPLINARITY
OF A COGNITIVE SCHEME100

ПРИВАТНЕ ТА ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

№ 1/2025

Виходить чотири рази на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н.В. Славогородська
Комп'ютерна верстка – Ю.В. Ковальчук

Підписано до друку 27.05.2025 р. Формат 60х84/8. Обл.-вид. арк. 10,82, ум. друк. арк. 12,32.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0525/428.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
Е-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.